

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

Дикань Богдан Олександрович

УДК 316.774:621.395.721.5](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СУБ'ЄКТНІСТЬ МОБІЛЬНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПРИСТРОЇВ:
ПРИРОДА, ВИРОБНИЦТВО, ПРАКТИКИ**

спеціальність 054 – «Соціологія»,

(Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 Дикань Б. О.

Науковий керівник:

Голіков Олександр Сергійович, доктор соціологічних наук, доцент

Усі примірники дисертації ідентичні за змістом
Голова спеціалізованої
вченої ради ДФ 64.051.055
Харків – 2021 *Голіков*
Сокурська

АНОТАЦІЯ

Дикань Б. О. Суб'єктність мобільних електронних пристроїв: природа, виробництво, практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Актуальність теми зумовлена контроверсійною та парадоксальною ситуацією, за якої, з одного боку, відбувається та відтворюється масове розповсюдження мобільних електронних пристроїв для переважної більшості населення, а з іншого боку – падіння можливостей та здатностей формальних власників контролювати та усвідомлювати вплив пристроїв на себе до кінця та повністю. На ґносеологічному ж рівні виникає протиріччя, за якого на рівні дискурсу та повсякденних практик людей мобільні електронні пристрої проявляють нові якості, тоді як соціологія не висунула досі підходу до визначення, вимірювання, дослідження, квантифікації та кваліфікації цих якостей.

У першому розділі тексту дисертації здійснено розробку понятійно-категоріального апарату дослідження суб'єктності речей. Зокрема, розділено категорію соціальної суб'єктності на категорії випрацьованої соціальної суб'єктності та фабрикованої соціальної суб'єктності, а також розроблено конструкт рівнів соціальної суб'єктності (що залежать від рівнів усвідомлення актором обумовленості власних дій).

Індивідуальна соціальна випрацьована суб'єктність інтерпртується як властивість соціалізованого актора, яка проявляється у здійсненні ним соціального акту, що виражає взаємообумовленість «Я»-ідентичності й історично

обумовленої «Ми»-ідентичності цього актора та усвідомлення ним власної об'єктності (а отже, і меж соціальної суб'єктності – її обумовленості соціальними обставинами). Соціальна фабрикована суб'єктність – це властивість соціального актора, яка проявляється у здійсненні ним соціального акту, що виражає домінування «Я»-ідентичності над «Ми»-ідентичністю, і що споживається через демонстрацію зовнішніх індикаторів «Я»-ідентичності та «Ми»-ідентичності актора. У якості уточнення цих категорій дано визначення таким поняттям, як соціальний акт носія випрацюваної суб'єктності та акт фабрикованої суб'єктності.

Визначено природу та механізми виробництва індивідуальної соціальної суб'єктності (людини) та соціальної суб'єктності інститутів й речей (у тому числі мобільних електронних пристроїв). Серед механізмів виробництва суб'єктності ми виділили такі види, як делегування, окупація та фабрикація соціальної суб'єктності (та два підвиди останньої: «із суб'єктним фабрикантом» та «без суб'єктного фабриканта»). Саме виявлені дослідником «окупація суб'єктності» та «фабрикація суб'єктності» як види виробництва пояснюють, як можлива соціальна суб'єктність «не-людей». Надано типологію соціальної дії в залежності від ознак індивідуальної соціальної суб'єктності, в яку увійшли чотири види соціальної дії: суб'єктний акт, акт фабрикованої суб'єктності, акт окупованої суб'єктності та безсуб'єктний акт.

У другому та третьому розділах тексту дисертації досліджено, кориговано та верифіковано підходи до вивчення речей як частини соціального світу, зокрема, звужено межі соціальної суб'єктності речей, що не мала чітких кордонів у розробках Б. Латура, М. Каллона, Дж. Ло, К. Кнорр Цетіни та В. Вахштайна. Таке звуження зроблено за рахунок уточнення, що соціальна суб'єктність речей має характер фабрикованої, та що її першоджерелом виступає людина. Речі виступають тут як нездатні до усвідомлення та самостійного практикування власної об'єктності, тож їхня суб'єктність може мати місце лише за рахунок

наявності людини як інтерпретатора цієї суб'єктності. Така інтерпретація уможлиблює дослідження фабрикації суб'єктності в дискурсивних практиках.

Зокрема, важливим актором, що продукує такі дискурси, виступають сучасні медіа. Дискурс-аналіз заголовків новинних видань показав, що з 80 новинних заголовків, у яких згадувалися електронні пристрої або програмне забезпечення, 22 містили повідомлення з індикаторами фабрикації суб'єктності, зокрема, дієслів, що позначають активну самостійну дію електронного пристрою (з можливою вказівкою на усвідомленість), часто в поєднанні з прикметником приписування схильності до самостійності, активності, усвідомленості, або ж у контексті приписування пристрою здібності здійснювати соціальні дії.

Також було емпірично уточнено перелік інструментів фабрикації соціальної суб'єктності речей. Дискурс-аналіз інтернет-жартів дозволив вийти на такі інструменти, як антропоморфізація, емпатія, сексуалізація, визнання домінування (над людиною). Помітимо, що при цьому найбільшим за обсягом є антропоморфізація як інструмент, що свідчить про те, що суспільство наразі не мислить іншої суб'єктності, ніж така, що гомологічна людській суб'єктності. Така обмеженість дискурсу суб'єктності є додатковим показником соціальної виробленості не тільки речової, але й людської суб'єктності.

Здійснено соціологізацію концепції «запускання явленості» речей М. Хайдеггера. При цьому її синтезовано з концепцією актантів Б. Латура. М. Хайдеггер розглядає модуси «поломки», «відсутності» та «настирливості» як такі, що запускають явленість речей. Саме такі ситуації призводять до прояву (фабрикованої) суб'єктності мобільних електронних пристроїв, адже у результаті явленості вони вчиняють акт фабрикованої суб'єктності відносно свого власника. Але водночас ці ж ситуації призводять і до прояву (випрацьованої) суб'єктності власника, котрий в такий момент усвідомлює свою об'єктну залежність від пристрою. За межами модусів запускання явленості власник та пристрій

виступають як одна мережа – єдиний актант, який є носієм фабрикованої суб'єктності.

З вищенаведеного була сконструйована та верифікована гіпотеза «екзогабітусу», вибудована на базі поняття «габітусу» П. Бурдьє. Якщо габітус – це структуруючі структури, які людина інтерналізує, то екзогабітус – це структуруюча структура, що є екстернальною відносно людини, але впливає на її соціальну діяльність подібно доповненню роботи природного скелету людини з боку екзоскелету. Уточнено, що саме мобільні електронні пристрої можуть виступати в ролі екзогабітусів. Згідно з акторно-мережевою теорією, мобільний електронний пристрій як актант втілює у собі мережу соціальних відношень, які роблять можливою його повноцінну функціональність. Тобто, як і габітус, актант виробляється під впливом соціального середовища і віддзеркалює його, а також транслює на свого власника (користувача). Як екстерналізований габітус, мобільний електронний пристрій «створений в стосунках і бере участь в їх створенні». Відмінність мобільного пристрою як екстерналізованого габітуса – екзогабітуса – і (ендо)габітуса людини полягає в тому, що пристрій продовжує бути структурою, що структурує, лише до того моменту, «поки відносини між ним і пов'язаними з ним об'єктами стійкі і все зберігається на своїх місцях», тоді як інтерналізований габітус людини може «функціонувати» в умовах втрати соціальних зв'язків людини.

У другому та третьому розділах також автор звертається до, верифікуючи та інструменталізуючи:

- теорії соціальних практик П. Бурдьє, В. Волкова, О. Хархордіна. Соціальні практики розглянуто у тому числі як процеси взаємодії з речами як носіями фабрикованої соціальної суб'єктності. Виявлено, що саме в практиках набуває місце взаємна фабрикація суб'єктності людини та електронного пристрою, а також їхнього функціонування як єдиного носія фабрикованої суб'єктності.

- поняття «об'єктуалізації» К. Кнорр Цетіни. Уточнено, що феномен об'єктуалізації є наслідком реіфікації відносно соціальних інститутів та речей. Початково створені людиною соціальні інститути відчужуються від автора та сприймаються людьми як об'єктивно існуючі феномени, закони функціонування яких не залежать безпосередньо від впливу людей.

- теорії реіфікації Дьйордя Лукача. Уточнено, що феномен реіфікації споріднений з описаними нами процесами фабрикації та окупації суб'єктності, є наслідком цих процесів. Соціальні інститути, які спочатку набувають суб'єктності у результаті фабрикації суб'єктності з суб'єктом фабрикантом поступово відчужуються від автора, і процес виробництва їх суб'єктності стає процесом фабрикації без суб'єктного фабриканта.

- теорії інституціоналізації П. Бергера та Т. Лукмана. Проаналізована спорідненість процесів інституціоналізації з процесами фабрикації та окупації суб'єктності. Так само, як у ході описаних П. Бергером та Т. Лукманом процесів натуралізації та легітимації практик відбувається їхня інституціоналізація, у ході процесів фабрикації відбувається виробництво суб'єктності соціальних інститутів.

- методології метатеоретичного дослідження соціологічних категорій. У ході аналізу досліджень суб'єктності враховується соціально-історичний контекст розвитку різних поглядів на феномен суб'єктності. Такий підхід дозволяє досягти критичного підходу до врахування розробок тих чи інших авторів, виявити та врахувати залежності, через які теорія була втілена в життя, що (в категоріях нашого дослідження) робить дослідника, що використовує такий підхід, більш суб'єктним, ніж без врахування умов зовнішньої обумовленості соціологічних напрацювань.

- теорії макдональдизації Джона Рітцера, у імплікаціях якої було виявлено та концептуалізовано процеси трансформації макдональдизації в уберизацію та амазонізацію. Уберизація - це наступний після макдональдизації

крок в процесах раціоналізації шляхів отримання прибутку власниками компаній і в ірраціоналізації (дегуманізації) відносно співробітників і клієнтів. Процес уберизації призводить до заміни людської взаємодії віртуальною, зокрема, щезає необхідність спілкування між людьми. Результатом уберизації стає фабрикація суб'єктності людини-працівника та відчуження від випрацьованої суб'єктності ще більшою мірою, ніж в умовах макдональдизації. Адже убериподібна система взаємодіє не з самими співробітниками, а з їхніми мобільними пристроями, які перетворюються на необхідну умову інтеграції людини до людських та нелюдських взаємодій.

Якщо убериподібні системи до певної міри ще припускають вибір (як акт випрацьованої суб'єктності) з боку актора, то внаслідок другого розглянутого нами процесу – амазонізації - амазоноподібні системи (до яких ми включаємо також «Netflix» та «Spotify», зокрема) використовують систему рекомендацій, на основі великих даних прогнозують смаки клієнтів. Амазонізація не передбачає усвідомленого «входження» в систему: збір даних клієнта відбувається незалежно від «входження», а постійному зв'язку сприяють «розумні» асистенти, що прислухаються до слів «господарів»

Процес уберизації розглянуто нами в рамках вже згаданих трьох кейс-стаді, які продемонстрували, що уберизація є важливим контекстом такої фабрикації суб'єктності людей, за якої фабрикована суб'єктність підміняє випрацьовану суб'єктність. У результаті діяльність людей уподібнюється функціонуванню машин. При цьому мобільний пристрій маскує дійсних суб'єктів, що стоять за такою фабрикацією. В актах страйків та протестів працівники демонструють, як усвідомлення їхньої об'єктної залежності від суб'єктних фабрикантів призводить до посилення випрацьованої суб'єктності.

В результаті дослідження автор доходить до низки висновків.

1. Соціальна суб'єктність як феномен не є абсолютною, незмінною та обов'язковою для суспільства, що вимагає розробки та уточнення категорії

соціальної суб'єктності для аналізу різних у часі та місці суспільств, що відкриває, наприклад, перспективи історико-конкретного (наприклад, еліасівськи-цивілізаційного) підходу до феномену суб'єктності.

2. Серед соціологічних підходів умовно виділяються дві основні категорії соціальної суб'єктності: випрацюваної та фабрикованої. Вичерпність та повнота цього поділу, а також зміна межі між цими категоріями вимагає подальших досліджень, що складає важливу перспективу подальших розробок матеріалів нашої дисертації.

3. На даний момент випрацювана соціальна суб'єктність може бути притаманною лише людським акторам, оскільки її ключовими критеріями є усвідомлення актором власної об'єктності (зокрема, меж своєї суб'єктності) та метасуб'єктність – можливість усвідомлення та оперування своєю об'єктністю на різних рівнях соціальної взаємодії.

4. Фабрикована соціальна суб'єктність притаманна акторам, які не усвідомлюють власну об'єктність та/або яким не властива метасуб'єктність. Через процеси виробництва суб'єктності – а саме фабрикації та окупації суб'єктності – фабрикованою суб'єктністю можуть бути наділені соціальні об'єкти, у тому числі мобільні електронні пристрої. Інші класи соціальних суб'єктів, здатних до такого типу суб'єктності, лише очікують наразі власного дослідника.

5. Проявами фабрикованої суб'єктності є акти фабрикованої суб'єктності, що не є суб'єктними за індикатором усвідомлення об'єктності актором, але є суб'єктними за своїм наслідком – посиленням (фабрикованої) суб'єктності актора. Такі акти, які в сучасному комплексному та контингентному світі стають все більш частими, безумовно, мають стати одним з фокусів уваги соціології у майбутньому, оскільки вони все частіше проявляють себе і в діях людських акторів в економіці, політиці, культурі тощо.

6. Ключовим каналом фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв є соціальний дискурс, у якому через граматичні та смислові структури відбувається уподібнення людей та пристроїв. При цьому в подальшому потрібно буде дослідити взаємодію та взаємовплив цього каналу фабрикації з іншими (знаково-символічний універсум, практики, речове оснащення).

7. В практиках використання мобільних електронних пристроїв людьми відбувається процес тепер вже взаємної фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв та людей, де співвіднесення стає з одностороннього (за якого люди виробляли суб'єктність мобільних електронних пристроїв) багатовекторним (за якого відбувається постійна (ре)фабрикація та (пере)тікання суб'єктності). Це формує нові горизонти дослідження, де потрібно буде вже звертатися на новому концептуальному рівні до різномісцевих суб'єктностей людей, людськи-речових синтезів (які Б. Латур позначив як «актанти») та речей.

Ключові слова: суб'єктність, соціологія речей, фабрикація суб'єктності, фабрикована суб'єктність, випрацювана суб'єктність, екзогабітус.

ABSTRACT

Dykan B. O. Subjectivity of mobile electronic devices: nature, production, practices. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 054 – Sociology (Field of knowledge 05 – Social and behavioral sciences). – V. N. Karazin Kharkiv National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The urgency of the topic is due to the controversial and paradoxical situation in which, on the one hand, there is the mass distribution of mobile electronic devices for the vast majority of the population, and on the other hand – the decline of capabilities and ability of formal owners to control and understand. At the epistemological level, there is a contradiction in which at the level of human discourse and everyday practices, mobile electronic devices show new qualities, while sociology has not yet put forward an approach to defining, measuring, researching, quantifying, and qualifying these qualities.

In the first section of the dissertation text, the conceptual and categorical apparatus of research of subjectivity of things is developed. In particular, the category of social subjectivity is divided into the categories of developed social subjectivity and fabricated social subjectivity, and a construct of levels of social subjectivity is developed (depending on the levels of awareness of the actor's conditionality of their actions).

Individual socially developed subjectivity is interpreted as a property of a socialized actor, which is manifested in the implementation of a social act, which expresses the interdependence of "I" -identity and historically determined "We"-identity of this actor and his awareness of his own objectivity (and hence boundaries of social subjectivity - its conditionality by social circumstances). Socially fabricated subjectivity is a property of a social actor, which is manifested in the implementation

of his social act, which expresses the dominance of "I" -identity over "We" -identity, and consumed through the demonstration of external indicators of "I" -identity and "We"-identity of the actor. As a clarification of these categories, the definition of such concepts as the social act of the bearer of the developed subjectivity and the act of fabricated subjectivity is given.

The nature and mechanisms of production of individual social subjectivity (human) and social subjectivity of institutions and things (including mobile electronic devices) are determined. Among the mechanisms of production of subjectivity, we have identified such types as delegation, occupation, and fabrication of social subjectivity (and two subspecies of the latter: "with a subjective manufacturer" and "without a subjective manufacturer"). It is the researcher's "occupation of subjectivity" and "fabrication of subjectivity" as types of production that explains the possible social subjectivity of "non-humans". The typology of social action depending on the features of individual social subjectivity is given, which includes four types of social action: subjective act, the act of fabricated subjectivity, the act of occupied subjectivity, and non-subjective act.

The second and third chapters of the dissertation text explore, correct, and verify approaches to the study of things as part of the social world, in particular, narrowing the boundaries of social subjectivity of things that had no clear boundaries in the works of B. Latour, M. Callon, J. Lo, K. Knorr Cetina and W. Wachstein. This narrowing is done by clarifying that the social subjectivity of things is fabricated and that its primary source is a man. Things here appear to be incapable of realizing and self-practicing their own objectivity, so their subjectivity can only take place through the presence of man as an interpreter of that subjectivity. Such an interpretation makes it possible to study the fabrication of subjectivity in discursive practices.

In particular, modern media are an important actor in producing such discourses. Discourse analysis of news headlines showed that of the 80 news headlines that mentioned electronic devices or software, 22 contained messages with indicators of

fabrication of subjectivity, in particular, verbs denoting active independent action of an electronic device (with possible indication of awareness), often in combination with the adjective attributing a tendency to independence, activity, awareness, or in the context of attributing the device the ability to perform social actions.

The list of tools for fabricating the social subjectivity of things has also been empirically refined. Discourse analysis of Internet jokes allowed reaching such tools as anthropomorphization, empathy, sexualization, recognition of dominance (over man). Note that the largest volume is anthropomorphization as an instrument, which indicates that society currently does not think of a subject other than that homologous to human subjectivity. Such a limited discourse of subjectivity is an additional indicator of the social development of not only material but also human subjectivity.

Sociologization of the concept of "triggering the appearance" of things M. Heidegger. It was synthesized with the concept of B. Latour's actants. M. Heidegger considers the modes of "breakdown", "absence" and "intrusiveness" as those that trigger the manifestation of things. Such situations lead to the manifestation of (fabricated) subjectivity of mobile electronic devices because as a result of their appearance they commit an act of fabricated subjectivity in relation to their owner. But at the same time, the same situations lead to the manifestation of the (developed) subjectivity of the owner, who at such a moment realizes his object dependence on the device. Outside the modes of triggering the phenomenon, the owner and the device act as one network - the only actant who is the bearer of fabricated subjectivity.

From the above, the hypothesis of "exohabitus" was constructed and verified, built on the basis of the concept of "habit" by P. Bourdieu. If habitus is a structuring structure that a person internalizes, then exohabitus is a structuring structure that is external to man but affects his social activity like supplementing the work of the natural human skeleton by the exoskeleton. It is specified that mobile electronic devices can act as exohabitus. According to the actor-network theory, the mobile electronic device as an actant embodies a network of social relations that make possible its full

functionality. That is, like habitus, actant is produced under the influence of the social environment and reflects it, as well as transmits to its owner (user). As an externalized habit, a mobile electronic device is "created in relationships and involved in their creation." The difference between a mobile device as an externalized habit - exohabitus - and (endo) human habit is that the device continues to be a structuring structure, only until "the relationship between it and related objects are stable and all remain in place", while the internalized habit of man can function "in the face of loss of social ties.

In the second and third chapters, the author also refers to, verifying and instrumentalizing:

- theories of social practices of P. Bourdieu, V. Volkov, O. Kharkhardin. Social practices are considered, among other things, as processes of interaction with things as carriers of fabricated social subjectivity. It was found that it is in practice that the mutual fabrication of human subjectivity and electronic devices takes place, as well as their functioning as the only carrier of fabricated subjectivity.

- the concept of "objectification" by K. Knorr Cetina. It is clarified that the phenomenon of objectification is a consequence of ratification in relation to social institutions and things. Initially created by man, social institutions are alienated from the author and perceived by people as objectively existing phenomena, the laws of which do not depend directly on human influence.

- György Lukacs's theory of reification. It is specified that the phenomenon of reification is related to the processes of fabrication and occupation of subjectivity described by us, which is a consequence of these processes. Social institutions that first acquire subjectivity as a result of fabricating subjectivity with a subjective manufacturer are gradually alienated from the author, and the process of producing their subjectivity becomes a process of fabrication without a subjective manufacturer.

- theories of institutionalization of P. Berger and T. Lukman. The affinity of institutionalization processes with the processes of fabrication and occupation of subjectivity is analyzed. Just as in the course of the processes of naturalization and

legitimation of practices described by P. Berger and T. Lukman, their institutionalization takes place, in the course of fabrication processes the subjectivity of social institutions is produced.

- methodologies of metatheoretical research of sociological categories. The analysis of subjectivity studies takes into account the socio-historical context of the development of different views on the phenomenon of subjectivity. This approach allows us to achieve a critical approach to the development of certain authors, to identify and take into account the dependencies through which the theory was implemented, which (in the categories of our study) makes the researcher using this approach more subjective than without conditions of external conditionality of sociological developments.

- John Ritzer's theory of McDonaldization, in the implications of which the processes of transformation of McDonald's into uberization and amazonization were identified and conceptualized. Uberization is the next step after McDonaldization in the process of rationalizing the ways of profit by business owners and in the irrationalization (dehumanization) of employees and customers. The process of uberization leads to the replacement of human interaction with virtual, in particular, the need for communication between people disappears. The result of uberization is the fabrication of the subjectivity of the human worker and alienation from the developed subjectivity to an even greater extent than in the conditions of McDonaldization. After all, the uber-like system interacts not with the employees themselves, but with their mobile devices, which become a necessary condition for human integration into human and non-human interactions.

If uber-like systems to some extent still involve choice (as an act of developed subjectivity) by the actor, then due to the second process we have considered - amazonization - amazonian-like systems (which we also include "Netflix" and "Spotify", in particular) use the system recommendations, based on big data predict the tastes of customers. Amazonization does not involve conscious "entry" into the system:

customer data is collected independently of "entry", and constant communication is facilitated by "smart" assistants who listen to the words of "owners"

We have considered the process of uberization in the framework of the three case studies already mentioned, which have shown that uberization is an important context for the fabrication of human subjectivity, in which fabricated subjectivity replaces elaborate subjectivity. As a result, human activity is likened to the functioning of machines. At the same time, the mobile device masks the real subjects behind such fabrication. In the acts of strikes and protests, workers demonstrate how the awareness of their object dependence on the subject manufacturers leads to the strengthening of the developed subjectivity.

As a result of the study, the author comes to a number of conclusions.

1. Social subjectivity as a phenomenon is not absolute, unchanging, and mandatory for society, which requires the development and refinement of the category of social subjectivity for the analysis of different societies in time and place, which opens, for example, historical perspectives (eg, Eliasian-civilizational) approach to the phenomenon of subjectivity.

2. Among the sociological approaches there are two main categories of social subjectivity: developed and fabricated. The completeness and completeness of this division, as well as the change of the boundary between these categories, requires further research, which is an important prospect for further development of our dissertation.

3. At present, the developed social subjectivity can be inherent only in human actors, as its key criteria are the actor's awareness of their own objectivity (in particular, the limits of their subjectivity) and meta-subjectivity - the ability to realize and operate with their objectivity at different levels of social interaction.

4. Fabricated social subjectivity is inherent in actors who are not aware of their own objectivity and/or who do not have meta-subjectivity. Through the processes of production of subjectivity — namely, the fabrication and occupation of subjectivity —

social objects, including mobile electronic devices, can be endowed with fabricated subjectivity. Other classes of social actors capable of this type of subjectivity are just waiting for their own researcher.

5. Manifestations of fabricated subjectivity are acts of fabricated subjectivity, which are not subjective in terms of the actor's awareness of objectivity but are subjective in their consequence - strengthening (fabricated) actor's subjectivity. Such acts, which are becoming more frequent in today's complex and contingent world, should certainly become one of the focuses of sociology in the future, as they increasingly manifest themselves in the actions of human actors in economics, politics, culture, and more.

6. The key channel for fabricating the subjectivity of mobile electronic devices is the social discourse, in which grammatical and semantic structures resemble people and devices. In the future, it will be necessary to investigate the interaction and interaction of this channel of fabrication with others (sign-symbolic universe, practices, material equipment).

7. In the practice of using mobile electronic devices by people there is a process of mutual fabrication of the subjectivity of mobile electronic devices and people, where the correlation becomes one-sided (for which people produced the subjectivity of mobile electronic devices) multi-vector (for which there is a constant (re) fabrication and (re) flow of subjectivity). This forms new horizons of research, where it will be necessary to address at a new conceptual level to different levels of human subjects, human-material syntheses (which B. Latour described as "actants"), and things.

Key words: subjectivity, sociology of things, fabrication of subjectivity, fabricated subjectivity, elaborated subjectivity, exogabitus.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікація у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу:

1. Бойко Д., Дикань Б. Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. Vol. VII(32), Iss. 192. P. 85–89.

URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/hum_vii_192_32.pdf

Особистий внесок: автором було проведено розбір методології та методу дискурс-аналізу в інтерпретації теорії гегемонії Е. Лакло та Ш. Муффа, а також обґрунтування цього підходу як одного з інструментів дослідження ролі речей у конструюванні соціального.

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

2. Дикань Б. Социологический анализ мобильных гаджетов: прагматический поворот vs акторно-сетевая теория. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 263–269.

URL:

http://sociology.univer.kharkov.ua/images/docs/magazine/vesnik_soc/39.pdf

<https://orcid.org/0000-0003-2198-9228>

3. Дикань Б. Реіфікація як фактор суб'єктизації електронних пристроїв: магія у XXI столітті. *Український соціологічний журнал*. 2020. Вип. 23. С. 63–75.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2020-23-07>

URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/17101/15773>

<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/issue/view/1069>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Dykan B. At the crossroads between the relativism and the absolutism: on the need for a metatheory of subjectivity // Соціологія у (пост)сучасності: збірник тез доповідей XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених., 18–19 березня 2021 р., Харків, 2021. С. 57–59.

5. Дикань Б. Дискурсивная борьба за субъектность: роль мобильных электронных устройств // Соціологія у (пост)сучасності: збірник тез доповідей XVIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених., 19 листопада 2020 р., Харків, 2020. С. 66–68.

6. Бойко Д., Дикань Б. О «поворотах» в социологии // Соціологія у (пост)сучасності: збірник тез доповідей XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених., 15–16 березня 2018 р., Харків, 2018. С. 27–28.

Особистий внесок: автором проведено аналіз «повороту» соціології до матеріального та розглянуто основних представників досліджень у напрямку соціології речей.

7. Дикань Б. «Китайская комната» в XXI веке, или интенциональность современных электронных устройств: contra et pro // Сучасне та майбутнє в глобальних і локальних проекціях: матеріали XII Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної. і М. В. Поповича, 10 грудня 2018 р., Київ, 2018. С. 144–156.

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК СОЦІОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ. МІЖ ДВОХ «СУБ'ЄКТНОСТЕЙ».....	34
1.1. Примордіалістське уявлення про суб'єктність	34
1.2. Конструктивістське уявлення про суб'єктність	39
1.3. Метатеоретичний підхід до вивчення суб'єктності	42
1.4. Від «суб'єктності» модерну до «суб'єктності» постмодерну: метатеоретичний погляд.....	47
1.5. Соціальна активність як індикатор «випрацюваної» та «фабрикованої» суб'єктностей.....	57
1.6. Усвідомлення об'єктності як індикатор суб'єктності. Рівні соціальної суб'єктності	66
1.7. Делегування, окупація та фабрикація суб'єктності. Соціальна суб'єктність соціальних об'єктів.	79
Висновки до розділу 1	85
РОЗДІЛ 2. СУБ'ЄКТНІСТЬ МОБІЛЬНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПРИСТРОЇВ: ПРИРОДА, ВИРОБНИЦТВО, ПРАКТИКИ.....	90
2.1. Суб'єктність матеріальних об'єктів у дослідженнях соціології речей	90
2.2. Категорія соціальної дії у контексті соціології речей	97
2.3. Усвідомлення власної об'єктності мобільними електронними пристроями. «Китайська кімната» як аргумент «contra»	102
2.4. Фабрикація як процес виробництва суб'єктності речей	109
2.5. Особливості мобільних електронних пристроїв як соціальних акторів ..	114
2.6. Практики використання мобільних електронних пристроїв як фактор фабрикації їхньої суб'єктності	124
2.7. Реіфікація як фактор фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв	133
2.8. Мобільні електронні пристрої як фабрикант суб'єктності людей. Феномени «уберізації» та «амазонізації»	138
2.9. Мобільний електронний пристрій як «екзогабітус»	155

Висновки до розділу 2	164
РОЗДІЛ 3. ФАБРИКАЦІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ МОБІЛЬНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПРИБОРІВ У ДИСКУРСІ ТА ДИСКУРС-АНАЛІЗ ФАБРИКАЦІЇ ЇХНЬОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ.....	168
3.1. Медійний образ як фактор фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв	168
3.2. Дискурс-аналіз уявлень інтернет-спільноти про суб'єктність мобільних електронних пристроїв: емпіричні індикатори фабрикації суб'єктності.....	173
3.3. Кейс-стаді страйків працівників Bolt, Amazon, Uber	199
Висновки до розділу 3	204
ВИСНОВКИ.....	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	217
ДОДАТКИ.....	228

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Рівень розповсюдження мобільних електронних пристроїв постійно зростає в усьому світі. За даними результатів щорічних досліджень (Hootsuite, We Are Social, SimilarWeb), у 2020 році кількість унікальних користувачів смартфонів складала 5,2 млрд. людей (67 % населення Землі), а кількість користувачів мережі Інтернет – 4,6 млрд. (60 %).

Таке розповсюдження разом з диверсифікацією видів та функцій мобільних електронних пристроїв призводить до того, що у всіх сферах суспільства їм делегується все більша кількість соціальних обов'язків та компетенцій, які традиційно належали досі людям. Кількісна та якісна диференціація мобільних електронних пристроїв призводить до такої ж диференціації їхнього функціоналу, соціальних практик їхнього використання, фреймів їхнього залучення тощо.

Наразі все більше базових соціальних інститутів, у тому числі державних, потребують наявності у людини мобільних електронних пристроїв. Так, в Україні громадянам пропонується використовувати мобільні додатки («Дія», «Helsi», «Мій Харків», ГортрансХарьков та інші) для доступу до послуг сфери державного обслуговування. Однак з боку офіційних інститутів влади не докладаються зусилля як до повсюдного забезпечення людей необхідними пристроями, так і до навчання людей, котрі не мають необхідних знань та навичок для користування ними. Це призводить до виникнення нових соціальних нерівностей та схематик включення-виключення: відсутність пристрою чи невміння ним користуватися «виключає» людину з різних соціальних сфер, що ставить питання про те, чи залишається людина без мобільного електронного пристрою повноцінним членом суспільства та, зокрема, соціальним суб'єктом.

Це проблематизує людську суб'єктність як таку, перетворюючи її на похідну, технічно або політично залежну, неочевидну та дискретну.

Одночасно з цим медіасфера створила у суспільстві очікування появи технічних пристроїв, що володіють свідомістю та розумом, і тепер ці очікування стикаються з реальністю. Культура XX-XXI століть рясніє продуктами, що зображують технічні пристрої, що володіють свідомістю та розумом, подібними людським. До цих продуктів, зокрема, належать науково-фантастична література та кінематограф, а також новинні видання та реклама. Виникає питання, як ці очікування впливають на сприйняття мобільних електронних пристроїв їх користувачами та чи не наділяються пристрої характеристиками свідомості та розуму своїми користувачами, а також, врешті-решт, які наслідки з таких процесів анімізації речового витікають.

Безумовно, мобільні електронні пристрої постають перед користувачами як окремі самостійні одиниці. Однак вони доєднані до і є репрезентаторами мереж, інфраструктур, за якими стоять ті чи інші корпорації та інститути. Повсякденне використання пристрою його володарем сприймається як комунікація між пристроєм та людиною – або людиною та іншою людиною, опосередкованою іншим пристроєм. Проте за цим стоїть комунікація між мережею та людиною, а також економічними агентами (корпораціями, компаніями, організаціями) та користувачами, які, звісно, володіють різними рівнями та обсягами суб'єктності у взаємодії і жодним чином не можуть бути проаналізовані як рівні.

Все це актуалізує роботу на рівні онтології. На **гносеологічному ж рівні актуальність** викликана, по-перше, тим, що традиційно соціологія розглядає соціальну суб'єктність як властивість людини та соціальних інститутів, однак суспільні реалії та актуальні процеси ставлять питання про можливість застосування цього питання по відношенню до електронних пристроїв.

По-друге, соціологічні дослідження використання мобільних електронних пристроїв найчастіше пов'язані з оцінкою кількісних характеристик цього

використання. Через це поза увагою дослідників залишаються якості мобільних електронних пристроїв та трансформації цих якостей, фрейми та практики, акти сприйняття та оцінювання з боку людей не як користувачів, а як соціальних суб'єктів та багато інших питань.

По-третє, різні галузеві соціології по-різному підходять до вивчення та дослідження мобільних пристроїв: вони опиняються між семіотичною (наприклад, соціальний інтеракціонізм) та матеріальною (наприклад, соціологія технологій, соціологія речей) інтерпретаціями, між релятивістським та есенціалістським поглядом тощо, що породжує необхідність в епістемологічній локалізації цієї проблематики.

Проблемна ситуація. Тож на онтологічному рівні виникає ситуація, коли, з одного боку, мобільні електронні пристрої масово розповсюджені, вони є у переважної більшості населення, а з іншого боку – власники до кінця не можуть контролювати та усвідомлювати вплив пристроїв на себе.

Дослідники при цьому зіткнулися з тим, що, з одного боку, на рівні дискурсу та повсякденних практик людей мобільні електронні пристрої проявляють нові якості, а з іншого боку – соціологією до кінця не сформульований підхід, з якого боку до цих якостей підходити, як їх визначати та досліджувати.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначити природу суб'єктності мобільних електронних пристроїв у співвіднесенні практик її виробництва з суб'єктністю людей.

Для досягнення цієї мети було поставлено низку завдань:

1. Розробити понятійно-категоріальний апарат дослідження суб'єктності мобільних електронних пристроїв, зокрема уточнити визначення соціологічної категорії суб'єктності.

2. Здійснити концептуалізацію та операціоналізацію ключових дослідницьких інструментів, в тому числі виявити та сформулювати перелік індикаторів індивідуальної соціальної суб'єктності.

3. Визначити природу суб'єктності мобільних електронних пристроїв у співвіднесенні з суб'єктністю людей.

4. Проаналізувати відношення індивідуальної соціальної суб'єктності людей та соціальної суб'єктності соціальних об'єктів.

5. Проаналізувати процеси виробництва суб'єктності мобільних електронних пристроїв у співвідношенні з процесами виробництва суб'єктності людей.

6. Проаналізувати практики, в рамках яких відбувається процес виробництва суб'єктності мобільних електронних пристроїв.

7. Проаналізувати дискурси, в рамках яких відбувається процес виробництва суб'єктності мобільних електронних пристроїв.

8. Визначити вплив природи соціальної суб'єктності мобільних електронних пристроїв на природу соціальної суб'єктності людей.

Виходячи з усього вищенаведеного, **об'єктом** нашого дослідження є суб'єктність мобільних електронних пристроїв. **Предметом** – природа суб'єктності мобільних електронних пристроїв та її виробництво в практиках людей.

Методологія дослідження. Теоретико-методологічну базу дослідження складають соціальна феноменологія (зокрема, розробки М. Хайдеггера), соціальний конструктивізм (Т. Лукман та П. Бергер), структуралістський конструктивізм (в напрацюваннях перш за все П. Бурдьє), теорія практик (в інтерпретації В. Волкова та О. Хархордіна), теорія суб'єктності (зокрема, на основі праць Е. Ільєнкова, С. Рубінштейна, А. Брушлинського, М. Хайдеггера, П. Штомпки та інших), соціологія речей (зокрема, у вигляді концепцій таких її представників, як В. Вахштайн, К. Кнорр Цетіна), акторно-мережева теорія

(втілена Б. Латуром, М. Каллоном та Дж. Ло). У роботі представлені психологічні дослідження суб'єктності С. Рубінштейна, А. Брушлинського, А. Даргана та ін. Філософські дослідження суб'єктності репрезентовані напрацюваннями М. Хайдеггера, Е. Ільєнкова, Дж. Сьорла, В. Давидова, С. Гончарова, Н. Попової, Н. Богданової, Є. Суріної та ін. Соціологічні дослідження суб'єктності автором здійснюються у взаємодії з концепціями П. Штомпки, М. Лазаррато, О. Якуби, Л. Сокур'янської, О. Голікова, Ю. Кісельової, Р. Анісімова, Д. Зубової, А. Краузе, О. Козлової, М. Ісакова, Ю. Болотіна, А. Баторової, О. Шевченко, Д. Андріманова, М. Рубцової, С. Гашкова та ін. Дослідження соціальних практик здійснюється у світлі розробок П. Бурдьє, В. Волкова, О. Хархордіна, П. Бергера та Т. Лукмана. Епістемологія соціології речей представлена в дисертації дослідженнями Б. Латура, Дж. Ло, К. Кнорр Цетіні, Ю. Хабермаса, В. Вахштайна, С. Платонова.

Емпіричну базу дослідження складає каскад авторських досліджень:

- **Дискурс-аналіз за результатами включеного спостереження, в рамках якого досліджено заголовки новинних статей онлайн-видань з метою виявлення дискурсивних практик фабрикації суб'єктності.** Дослідження проводилося в період з 1 січня 2018 року по 30 серпня 2019 року. За період дослідження було проаналізовано 80 новинних заголовків, у яких згадувалися електронні пристрої або програмне забезпечення. Специфіка використаного методу (яка і детермінувала відносно невеликий обсяг вибірки) полягає у відмові конструювання та набору заздалегідь визначеної вибірки. Автор дослідження поставив за мету проаналізувати не тільки зміст, але й частоту саме ненавмисних «натраплень» на аналізовані повідомлення, чим досягався ефект включеного спостереження з позиції рядового повсякденного діяча, який користується інтернетом. Такий метод був нами розроблений як розвиток ідей постструктуралістів взагалі та Мішеля де Серто, зокрема, де замість прогулянки постає серфінг, а замість міста – інтернет У ролі індикатору дослідницьки

релевантних повідомлень було визначено поєднання згадки електронного пристрою або програмного забезпечення разом з денотатами активної самотійної дії електронного пристрою (з можливою вказівкою на усвідомленість) або з денотатами приписування електронному пристрою схильності до самотійності, активності, усвідомленості, або ж у контексті, який вказує на приписування пристрою здібності здійснювати соціальні дії.

Дискурс-аналіз текстових та візуальних інтернет-жартів з метою емпіричного виявлення інструментів фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв. Дослідження проводилося з 15 червня по 15 серпня 2021 року. У ході дослідження було проаналізовано 230 візуальних та текстових повідомлень (*189 та 41 відповідно*). У якості допоміжних були використані методи візуальної соціології, описані та обґрунтовані П. Штомпкою.

- **Кейс-стаді.** У період з 25 листопада 2020 року по 1 вересня 2021 року було проаналізовано 3 кейси: страйку кур'єрів служби доставки Bolt в Україні (кінець серпня 2021 року), страйку працівників компанії Amazon в Італії (березень 2021 року); страйк водіїв таксі, що підключені до системи Uber в США та Великобританії (травень 2019 року). Кейс-стаді включали поєднання **дискурс-аналізу, аналізу документів та невиключеного спостереження.**

- **Кейс-стаді** творів художньої літератури та кінематографу (у період з 25 листопада 2020 по 25 лютого 2021 року), до яких були включені художні твори «Матриця», проаналізований через призму понять процесу усвідомлення об'єктності, «Мартін Іден» – крізь призму понять процесу усвідомлення об'єктності, «Професія» - крізь призму понять процесу усвідомлення об'єктності, «Вигнанець» – крізь призму понять виробництва та фабрикації суб'єктності.

В рамках роботи було проведено вторинний аналіз результатів досліджень: серія експериментів за авторством Е. Богерта, Аарона Шектера та Річарда Т. Уотсона, у ході яких на основі роботи з трьома групами піддослідних по 530 осіб був проаналізований та порівняний рівень довіри людей до суджень

людського натовпу та комп'ютерних алгоритмів. Результати дослідження були опубліковані у квітні 2021 року.

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна результатів дослідження, отриманих особисто здобувачем, полягає у побудуванні цілісної концепції природи соціальної суб'єктності людей, інститутів та речей, їхнього взаємовідтворення в новітніх умовах, зокрема:

вперше:

- визначено природу та механізми виробництва соціальної суб'єктності інститутів й речей (у тому числі мобільних електронних пристроїв) у співвідношенні з індивідуальною соціальною суб'єктністю (людини). Серед механізмів виробництва суб'єктності виділено такі види, як делегування, окупація та фабрикація соціальної суб'єктності (та два підвиди останньої: «зі суб'єктним фабрикантом» та «без суб'єктного фабриканта»). Види виробництва «окупація суб'єктності» та «фабрикація суб'єктності» пояснюють, як можлива соціальна суб'єктність «не-людей»;

- надано типологію соціальної дії у залежності від ознак індивідуальної соціальної суб'єктності. Виділено чотири види соціальної дії: суб'єктний акт, акт фабрикованої суб'єктності, акт окупованої суб'єктності та безсуб'єктний акт. Суб'єктний акт визначено як соціальний акт (у веберівському розумінні), що супроводжується усвідомленням актором власної об'єктності та посиленням його випрацьованої суб'єктності у результаті акту. Визначено, що усі інші види актів сформовані за схемою наявності лише однієї з ознак або включають відсутність обох;

- здійснено соціологізацію концепції «запускання явленості» речей М. Хайдеггера, шляхом об'єднання її з концепцією актанта Б. Латура. М. Хайдеггер розглядає модуси «поломки», «відсутності» та «настирливості» як такі, що запускають явленість речей. Саме такі ситуації призводять до прояву (фабрикованої) суб'єктності мобільних електронних пристроїв, адже у результаті

явленості вони вчиняють акт фабрикованої суб'єктності відносно свого власника. Але одночасно ці ситуації призводять і до прояву (випрацьованої) суб'єктності власника, котрий в такий момент усвідомлює свою об'єктну залежність від пристрою. За межами модусів запускання явленості власник та пристрій виступають як одна мережа – єдиний актант, що є носієм фабрикованої суб'єктності;

– запропоновано гіпотезу «екзогабітусу» на базі поняття «габітусу» П. Бурдьє. Якщо габітус – це структуруючі структури, які людина інтерналізує, то екзогабітус – це структуруюча структура, що є екстернальною по відношенню до людини, але впливає на її соціальну діяльність подібно тому, як екзоскелет виступає доповненням до роботи природного скелету людини. Уточнено, що саме мобільні електронні пристрої можуть виступати у ролі екзогабітусів, і як саме вони це здійснюють.

удосконалено:

– понятійно-категоріальний апарат дослідження суб'єктності речей. Зокрема розділено категорію соціальної суб'єктності на категорії випрацьованої соціальної суб'єктності та фабрикованої соціальної суб'єктності, а також розроблено конструкт рівнів соціальної суб'єктності (що залежать від рівнів усвідомлення актором обумовленості власних дій). В цьому руслі запропоновано визначення понять акту носія випрацьованої суб'єктності та акту фабрикованої суб'єктності, а також суб'єктного акту. Соціальний акт носія випрацьованої суб'єктності – це соціальний акт (таким може бути і відсутність акту), виражений у свідомому впливі актора на траєкторію соціально-історичного розвитку його самого. Інакше кажучи, суб'єктна активність – це рух у напрямку розширення власної суб'єктності, це боротьба за суб'єктність, її виробництво у праці. Акт фабрикованої суб'єктності – це соціальний акт, виражений у несвідомому впливі актора на траєкторію соціально-історичного розвитку його самого;

– підходи до вивчення речей як частини соціального світу, зокрема звужено межі соціальної суб'єктності речей, що не мала чітких кордонів у розробках Б. Латура, М. Каллона, Дж. Ло, К. Кнорр Цетіні та В. Вахштайна. Таке звуження зроблено за рахунок уточнення, що соціальна суб'єктність речей має характер фабрикованої, та що її першоджерелом виступає людина. Речі не здатні до усвідомлення власної об'єктності, тож їхня суб'єктність може мати місце лише за рахунок наявності людини як інтерпретатора цієї суб'єктності. Така інтерпретація уможливлюється фабрикацією суб'єктності в дискурсивних практиках;

– перелік інструментів фабрикації соціальної суб'єктності речей. Дискурс-аналіз інтернет жартів дозволив вийти на такі інструменти як антропоморфізація, емпатія, сексуалізація, визнання домінування (над людиною) та ін.. Найбільшим за виявленим нами обсягом використання є такий інструмент, як антропоморфізація, що свідчить про те, що суспільство наразі не мислить іншої суб'єктності, як така, що гомологічна людській суб'єктності. Така обмеженість дискурсу суб'єктності є додатковим показником та аргументом соціальної виробленості не тільки речової, але й людської суб'єктності;

дістали подальшого розвитку:

– теорія соціальних практик П. Бурдьє. Соціальні практики розглянуті у тому числі як процеси взаємодії з речами як носіями фабрикованої соціальної суб'єктності. Виявлено, що саме в практиках набуває місце взаємна фабрикація суб'єктності людини та електронного пристрою, а також їхнє функціонування як єдиного носія фабрикованої суб'єктності;

– поняття «об'єктуалізації» К. Кнорр Цетіні. Уточнено, що феномен об'єктуалізації є наслідком реіфікації відносно соціальних інститутів та речей. Початково створені людиною соціальні інститути відчужуються від автора та сприймаються людьми як об'єктивно існуючі феномени, закони функціонування яких не залежать безпосередньо від впливу людей. Проведений нами аналіз

демонструє, що наразі ми спостерігаємо ознаки об'єктуалізації мобільних електронних пристроїв;

- теорія реіфікації Дьєрдя Лукача. Уточнено, що феномен реіфікації споріднений з описаними нами процесами фабрикації та окупації суб'єктності, є наслідком цих процесів. Соціальні інститути, які спочатку набувають суб'єктності у результаті фабрикації суб'єктності з суб'єктним фабрикантом поступово відчужуються від автора, і процес виробництва їхньої суб'єктності стає процесом фабрикації без суб'єктного фабриканта;

- теорія інституціоналізації П. Бергера та Т. Лукмана, зокрем проаналізована спорідненість процесів інституціоналізації з процесами фабрикації та окупації суб'єктності. Так само, як у ході описаних П. Бергером та Т. Лукманом процесів натуралізації та легітимації практик відбувається їхня інституціоналізація, у ході процесів фабрикації відбувається виробництво суб'єктності соціальних інститутів;

- методологія метатеоретичного дослідження соціологічних категорій. У ході аналізу досліджень суб'єктності був врахований соціально-історичний контекст розвитку різних поглядів на феномен суб'єктності. Такий підхід дозволяє досягти критичного підходу до врахування розробок тих чи інших авторів. Врахування соціально-історичного контексту – це вияв та врахування залежностей, через які була втілена в життя та чи інша теорія, що, в категоріях нашого дослідження, робить дослідника, що використовує такий підхід, більш суб'єктним, ніж без врахування умов зовнішньої обумовленості соціологічних напрацювань;

- теорія макдональдизації Джона Рітцера. Імплікація логіки Дж. Рітцера виявила процеси трансформації макдональдизації в «уберизацію» та «амазонізацію». Уберизація – це наступний після макдональдизації крок в раціоналізації шляхів отримання прибутку власниками компаній і в ірраціоналізації (дегуманізації) щодо співробітників і клієнтів. Процес уберизації

призводить до заміни людської взаємодії віртуальною. Результатом уберизації стає фабрикація суб'єктності людини-працівника та відчуження від випрацьованої суб'єктності ще більшою мірою, ніж в умовах макдональдизації. Якщо убероподібні системи до певної міри ще припускають вибір (як акт випрацьованої суб'єктності) з боку актора, то внаслідок другого розглянутого нами процесу – амазонізації – амазоноподібні системи використовують систему рекомендацій, на основі великих даних прогнозують смаки клієнтів – щодо книг, їжі, фільмів, музики, статевих партнерів, політичних лідерів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, які безпосередньо належать авторові. Зокрема, у роботі «Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения» (співавтор Д. М. Бойко) здобувачем проведено розбір методології та методу дискурс-аналізу в інтерпретації теорії гегемонії Е. Лакло та Ш. Муффа, а також обґрунтування цього підходу як одного з інструментів дослідження ролі речей у конструюванні соціального.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дослідження було викладено та обговорено на таких конференціях: III Конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017); XVIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (Харків, 2021); XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (Харків, 2020); XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (Харків, 2018); XII Міжнародні соціологічні читання пам'яті Н. В. Паніної. і М. В. Поповича (Київ, 2018).

Публікації. За матеріалами досліджень, представлених у дисертації, опубліковано 7 наукових праць, з них 2 статті у фахових наукових виданнях України, 1 стаття у науковому періодичному виданні іншої держави, 4 тези у матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені поставленою метою, завданнями та логікою дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 291 сторінку (18 д. а), з них основного тексту 199 сторінок (12 д. а.). Робота ілюстрована 28 таблицями та 1 рисунком. Список використаних джерел містить 149 найменувань, зокрема 13 – англійською мовою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в межах наукового напрямку кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна із розробки проблематики соціальної активності та суб'єктності, підвалини якої були закладені фундаторкою Харківської соціологічної школи О. О. Якубою, а наразі продовжуються такими представниками кафедри соціології, як Л. Г. Сокурянська, О. С. Голіков, О. О. Дейнеко та ін. Зокрема, дисертаційне дослідження методологічно та концептуально пов'язане з такими дослідженнями кафедри соціології, як «Ціннісні орієнтації та поведінкові практики шкільної молоді Харківщини» (2013-2014 рр.), «Студентство прикордоння Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр.), «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р.) (керівник – проф. Сокурянська Л. Г.).

Наукове та практичне значення роботи. *Теоретичне значення* результатів дослідження полягає у комплексному соціологічному аналізі феномену суб'єктності мобільних електронних пристроїв, його розгортання та співвідношення з суб'єктністю людських соціальних акторів, що може бути

застосовано у подальших його дослідженнях. Теоретичні положення дисертації можуть стати основою для розробки понятійно-категоріального апарату таких галузей наукового знання, як соціологія речей, соціологія суб'єктності, соціологія комунікацій, цифрова соціологія, соціологія Інтернету, соціологія знання. Розробки та висновки, що запропоновано в дисертаційному дослідженні, доповнюють наявні теорії та знання про речі як соціальні феномени та як соціальні суб'єкти, а також про способи і методології теоретичного та емпіричного дослідження даної проблематики.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх для подальших емпіричних досліджень стану та розвитку суб'єктності речей як співучасників конструювання соціального взагалі та соціального порядку, соціального простору, соціальних інститутів зокрема, а також для розробки моделей соціалізації та суб'єктивації в умовах нового суспільства гібридних актантів, тобто в умовах активізації та суб'єктивації речей. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані органами державної влади при визначенні напрямів та способів реалізації державної політики у процесах диджиталізації сфери надання держпослуг громадянам, що може сприяти розвитку та поширенню цифрових технологій при збереженні та розвитку суб'єктності самих громадян, а також вдосконаленню нормативно-правового регулювання функціонування мобільних електронних пристроїв в українських умовах. Отримані результати можуть бути використані у викладанні таких навчальних дисциплін, як «Новітні соціологічні теорії», «Глобалізація медіа», «Соціологія глобалізації», «Сучасні соціологічні теорії», «Речі. Символи. Насильство», «Історія соціології», «Міф у сучасності», «Соціологія XXI століття» тощо.

РОЗДІЛ 1.

СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК СОЦІОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ.

МІЖ ДВОХ «СУБ'ЄКТНОСТЕЙ»

1.1. Примордіалістське уявлення про суб'єктність

У своєму сучасному вигляді суб'єктність як соціологічне поняття повторює траєкторію йому подібних (наприклад, «ідентичності»), і підходи до її розгляду можуть бути віднесені до одного з двох умовних таборів: примордіалістського або конструктивістського.

Обидва напрямки уявлень про суб'єкта сформувалися як результат тривалої послідовності інтерпретацій ідей від Р. Декарта до І. Канта. Сам термін «суб'єкт» до європейських мов (через французьку) увійшов в рамках картезіанського розуміння [58, с. 189].

Примордіалістське розуміння суб'єктності склалося у результаті перенесення уявлень про суб'єктність, які мали місце у Новий час, до інструментарію соціології без врахування соціально-історичного контексту формування теорії суб'єктності.

Так, аналіз українських і російських соціологічних досліджень останніх двох десятиліть на тему соціальної суб'єктності показує, що в багатьох з них на рівні докси, «здорового глузду» – експліцитно або імпліцитно – присутнє визначення соціального суб'єкта як соціально активного громадянина, який (або яка, звичайно) в силу своїх індивідуальних якостей виборює привілеї перебувати в авангарді суспільства, бути його двигуном і розвиваючою силою (див., наприклад, [23], [6], [61], [82], [86], [90], [112]). У проаналізованих напрацюваннях відзначається, наприклад, що про громадянське суспільство можна говорити тільки тоді, коли громадянам властиві суб'єктні якості: здатність

до самодіяльності, самовизначення, самоорганізації та самоврядування [32, с. 181].

Примордіалізм в даному випадку проявляється в тому, що суб'єктність розглядається як відкрита, «побачена» дослідниками Нового часу у вигляді феномену і атрибуту людини, що був і буде властивий їй завжди. З цього підходу випливає, що (універсальні) ознаки суб'єктності необхідно шукати у всіх епохах і цивілізаціях. Часом це призводить до того, що в «прокрустове ложе» картезіанської категорії намагаються втиснути уявлення про людину Античності або Середніх віків [58, с. 189]. Однак, на відміну від конструктивістського підходу, який буде детальніше розглянутий у наступному параграфі, примордіалістський не враховує, що «суб'єктність» з самого початку застосовувалася для описання умовного жителя Європи 16-17 століть.

У результаті ми можемо спостерігати неуспішні спроби відшукати «європеоїдного» суб'єкта на Близькому Сході за 250 років до нашої ери. І цей неуспіх призводить до оголошення «проінспектованого» суспільства патологічним, невільним, суспільством об'єктів (див., наприклад [23]).

З нашого боку питання виникає не з приводу самого факту виявлення відсутності (невиявлення) суб'єкта-людини за межами Заходу або вестернізованого світу модерну та постмодерну, і навіть не з приводу абсурдності а ргіогі запрограмованих на помилковий результат спроб, а з приводу критеріїв та підсумкових оцінок, які виносяться суспільствам, що були таким чином досліджені. Прикладом служить пояснення (яке ми зустріли у ході аналізу напрацювань) причин рабовласницького характеру суспільства часів Аристотеля через нездатність рабів ставити перед собою життєві цілі (*sic!*) [23, с. 31]. Звісно, це доволі маргінальний приклад. Але ця маргінальність робить його яскравим і демонструє у концентрованому вигляді, в чому проявляється обмеженість примордіалістської точки зору, зокрема на феномен суб'єктності. Цей підхід розглядає явища в їх «абсолютної (абстрактній) формі», не ставлячи їх під сумнів.

Тому випускається з уваги, що ця форма була «знайдена» вже в контексті певних поточних соціально-історичних умов. Причому вжите у приведеному нами прикладі словосполучення «життєві цілі» свідчить, що автор застосовує навіть не оригінальні картезіанські критерії для пошуку суб'єкта в інших епохах, а сучасні уявлення про людину, що володіє суб'єктністю, яка можлива лише в силу сучасного стану матеріально-економічних ресурсів, що обумовлюють соціальні та культурні відносини, в рамках яких і з'являється місце для постановки перед собою окремою людиною життєвих цілей.

Примордіалістський розгляд суб'єктності соціологією, зокрема українською та російською, частково перекликається з тим, як ця проблематика підноситься в сучасній психології. У контексті останньої тема суб'єктності наповнена відсиланнями до С. Л. Рубінштейна, К. А. Альбуханової-Славської, А. В. Брушлинського. Самих цих авторів складно віднести до примордіалістського табору, коли мова йде про розгляд ними суб'єктності. Але їх напрацювання, позбавлені контексту, нерідко використовуються для підкріплення точки зору про те, що суб'єктність є примордіальною характеристикою людини.

Серед описів сучасних досліджень можна зустріти вирізки із цитат, згідно з якими «суб'єкт» С. Л. Рубінштейна – «це постійно існуюча складова частина структури людини, яка грає роль регулятора активності у всіх проявах діяльності (спілкування, пізнання, споглядання і т. д.)», і що «людина є суб'єктом свого життєвого шляху, за який вона несе відповідальність» (цит. за [53, с. 148]). В сучасних інтерпретаціях досліджень суб'єктності С. Л. Рубінштейна також зазначається, що в рамках його суб'єктно-діяльнісної концепції «сутнісну характеристику суб'єкта становить здатність змінювати навколишню дійсність і себе в ній, плануючи свої дії, вчинки та представляючи ідеальний результат як мету вироблених змін» [14, с. 24]. Продовжуючи таку лінію інтерпретації критеріїв рубінштейнівського «суб'єкта», до них відносять виключно «саморух, самодіяльність, саморозвиток і здатність перетворення дійсності» [35, с. 61].

Однак якщо детальніше розглянути підхід С. Л. Рубінштейна, то ми виявляємо його заклик повернутися до розгляду буття як суб'єкта, що, звісно, нівелює спроби інтерпретації рубінштейнівського суб'єкта як виключно людини, що лише за рахунок себе здатна перевтілювати навколишнє середовище. Психолог відмічає, що відношення свідомості і усвідомленого людиною матеріального буття є відношенням усередині сутності. І для того, щоб правильно інтепретувати і співставити людину, яка є суб'єктом пізнання, її свідомість, з матерією що виступає об'єктивною реальністю, існує поза і незалежно від свідомості, необхідно звернутися до категорії буття, сутності, і розкрити відношення матерії та свідомості людини вже в рамках категорії буття ([104, с. 302], цит. [28, с. 5]). У С. Л. Рубінштейна ми виявляємо діалектичний взаємозв'язок між суб'єктом-індивідом, який забезпечує «відтворення соціального, соціуму», і соціумом, який обумовлює і визначає «здатність і необхідність» індивіда бути суб'єктом [37, с. 214]. «Я самовизначаюся в усіх своїх відносинах до людей, у своєму відношенні до всіх людей – до людства як сукупності і єдності всіх людей. І лише в єдності людства визначається і здійснюється етично суб'єкт. Людство є передумова і об'єктивний примус для людини як морального суб'єкта» [103, с. 447].

Подібну інтерпретацію на основі окремих цитат спостерігаємо і в посиланнях до послідовника С. Л. Рубінштейна – А. В. Брушлинського. Визначення А. В. Брушлинського редуціюється до такого: «Суб'єкт – це людина, люди на вищому (індивідуалізованого для кожного з них) рівні активності, цілісності (системності), автономності і т. д.» (цит. за [38, с. 106]).

Однак же, розвиваючи ідеї С. Л. Рубінштейна, А. В. Брушлинський розробляє категорію суб'єктів різного рівня і якості, а не тільки людини. «У найповнішому і широкому сенсі слова суб'єкт – це все людство в цілому, що представляє собою суперечливу системну єдність суб'єктів іншого рівня і масштабу: держави, націй, етносів, громадських класів та груп, індивідів, що

взаємодіють один з одним» (цит. за [35, с. 61]). Тобто перед нами постає соціальний суб'єкт, де «соціальність» передбачає нерозривну взаємозалежність людей у процесі виконання ними тих чи інших активностей [35, с. 61]).

Тож ми привели приклади, у яких сучасні автори прочитують результати дослідження суб'єктності представниками радянської школи психології таким чином, що дозволяє інтерпретаторам зводити процес становлення особистості суб'єктом діяльності до процесу «якісного перетворення психічних і особистісних властивостей людини та їх використання в якості ресурсів і засобів для сприйняття й усвідомлення навколишньої дійсності, взаємодії з соціумом відповідно до вимог і умов діяльності та критеріїв особистості» [35, с. 60]. А результат цього процесу, тобто суб'єкт, розуміється як «творець свого життєвого шляху, що володіє більш високим рівнем цілісності, свідомості і (незалежності), здатний до самодетермінації і займає активну діяльну та світоглядну позицію по відношенню до себе й навколишнього світу, що дозволяє йому розвиватися в процесі життєдіяльності. Суб'єкт – зріла особистість, здатна до творчості та рефлексії» [51, с. 74]. У результаті суб'єктність представляється у вигляді формування, що набуває повноти в сукупності атрибутивних характеристик суб'єкта: «цілісності (світоглядної позиції), автономності (здатність до самодетермінації) та усвідомленості» [51, с. 74].

Тепер ми можемо відповісти на питання про те, які аспекти теорії суб'єктності, запозичені соціологами зі психології, випадають з-поза уваги (свідомих чи ні) прихильників примордіалістської концепції. Відповідь на нього дозволить побачити, які атрибути категорії суб'єктності та суб'єкту не «вписуються» в рамка цієї концепції та, відповідно, належать до рамок уявлень умовного протилежного табору – конструктивізму. Розглянемо цю відповідь у наступному параграфі.

1.2. Конструктивістське уявлення про суб'єктність

Проаналізувавши інтерпретації сучасних дослідників та співвіднесши їх із оригінальними джерелами, ми дійшли до висновку, що рамки примордіалізму виключають із «суб'єкта» Рубінштейна-Брушлинського ставлення до матеріальної складової становлення суб'єкта – до соціальних умов становлення суб'єктності. Примордіалістський «суб'єкт» ідеальний, у той час як, в тому числі, і психологічна точка зору передбачає пошук матеріальних – соціальних підстав суб'єктності: «Людина як суб'єкт – це вища системна цілісність усіх його найскладніших і суперечливих якостей, в першу чергу психічних процесів, станів і властивостей, його свідомого і несвідомого. Така цілісність формується в ході історичного і індивідуального розвитку людей. Будучи спочатку активним, людський індивід, проте, не народжується, а стає суб'єктом у процесі спілкування, діяльності та інших видів активності» [16, с. 8].

Тобто, опираючись на логіку «від зворотного», ми робимо висновок, що, на відміну від примордіалістського погляду, з точки зору конструктивізму суб'єктність, по-перше, є набутою та одночасно виробленою соціально зумовленою характеристикою, а не вродженою. Звісно, ця відмінність очевидна, адже вона відображена у самих назвах двох підходів. Однак наступна відмінність лежить трішки глибше поверхні. Як ми вже відзначили, примордіалізм стверджує, що для суб'єктності необхідне зосередження її носія на собі, своїх цілях, діях, для яких оточення виступає фоном або навіть стримуючим фактором. І це прямо слідує від примордіалістського уявлення про апріорну суб'єктність: якщо носій нею наділений безумовно, то для її прояву лише сам носій і необхідний. Протилежні висновки випливають з конструктивістської логіки: якщо суб'єктність як характеристика є соціальним конструктом, саме її існування зумовлене наявністю оточуючого середовища, що цей конструкт створило, то й прояв такої суб'єктності можливий лише з урахуванням, в силу оточуючого

середовища, а не як протистояння йому. Надалі цей момент стане важливим при виділенні індикаторів суб'єктності в рамках нашого дослідження.

Враховавши точку зору конструктивізму (саме з цієї позиції ми продовжимо наші напрацювання) про те, що становлення суб'єкта можливе тільки в рамках суспільства, і суть суб'єктності, атрибути суб'єкта формулює та диктує суспільство, ми можемо сказати, що кожне суспільство породжує свою версію суб'єктності та своє уявлення про те, хто такий соціальний суб'єкт. Це означає, що конструктивістський підхід ми маємо використовувати не тільки для розуміння, що таке суб'єктність у (нашому) суспільстві але й для відповіді на питання про те, чому саме так визначається суб'єктність соціологією на даний момент і чому це визначення еволюціонувало певним чином. Тобто ми виходимо з позиції мета теоретичного розгляду суб'єктності. І перше, що ми врахуємо, взявши на озброєння такий підхід – це те, що гносеологічний інструментарій для опису феномена суб'єктності сформувався лише в Новий час. І забігаючи трішки наперед, погодимося з думкою про те, що «кожна історична епоха «створює» свого власного суб'єкта, наповнюючи новими смислами все ту ж картезіанську категорію «суб'єкт» [58, с. 191].

Ми вже визначили, що з точки зору примордіалізму картезіанська категорія «суб'єктність» повинна бути мірилом наявності або відсутності суб'єктів у будь-якому суспільстві. Але при такому підході складається ситуація, коли категорія «суб'єкт» невдало використовується для характеристики епох чи культур іншого часу та географічного розташування. Дослідники потрапляють у глухий кут, приходячи до висновку, що, наприклад, християнин епохи Середньовіччя, не будучи «суб'єктом» у сучасному (картезіансько-європейсько-модерному) розумінні, взагалі не мав «суб'єктних якостей» і навіть не був людиною [58, с. 191].

Деякі дослідники – прихильники конструктивізму – бачать вихід у тому, щоб перенести дослідницький інтерес зі «статичної категорії «суб'єкт» на

категорію, що виражає якість «здатність бути суб'єктом» [58, с. 191–192]. Цю «здатність», як зазначається, різною мірою можна виявити у людини будь-якого часу, яка представляє будь-яке суспільство.

Відзначається, що цей підхід має дозволити відобразити історичну динаміку «суб'єктності» як категорії. Адже акцент зміщується не на «еталон» суб'єктності, а на ступінь вираженості індикаторів суб'єктності, який (ступінь) може бути різним для різних історичних періодів та культур. Такий підхід вимагає від дослідника прийняти припущення про те, що суб'єктність – іманентна характеристика людини, і лише форми (типи, парадигми) цієї характеристики можуть варіюватися у залежності від історичного періоду та географії. Тобто це має бути змінна, що номінально властива будь-якій культурі чи епосу, але приймає різні значення для різних суспільств [58, с. 191–192]. В спробах застосувати такий підхід, визначити індикатори якості «здатність бути суб'єктом», ми виявляємо, що недалеко відійшли від примордіалістського абсолютизму. Якщо останній диктує, *яку* суб'єктність необхідно виявити у всіх епохах і культурах, то, припускаючи наявність – хоч і різних – індикаторів здатності бути суб'єктом, ми все ще по-примордіалістськи стверджуємо, що суб'єктність *необхідно* виявити у всіх епохах і культурах.

Не приймаючи підхід, відповідно до якого в усіх епохах та культурах є своя якість людини «здатність бути суб'єктом», ми приходимо до висновку, що можуть існувати суспільства, в яких не виявити суб'єкт (принаймні, у категоріях модерну і за допомогою соціологічних інструментів). Здається, що ми опинилися в тій же точці, в якій оголосили нежиттєздатність не прийняли примордіалізм як парадигми вивчення суб'єктності в рамках цього дослідження. Але якщо примордіалісти, розглядаючи суспільства без ознак наявності соціального суб'єкта (причому ознак, які могли сформуватися тільки «у чітко визначеному часовому і географічному проміжку» [58, с. 192]), дають їм оцінку як «анти-суспільствам», то наша позиція полягає в тому, що уявлення, згідно з яким

наявність соціального суб'єкта є необхідною умовою для існування суспільства, є таким же соціальним конструктом – тобто продуктом конкретних соціально-історичних обставин.

Тож далі ми більш детально розглянемо приклади застосування умовно нами виділених примордіалістського та конструктивістського підходів в соціологічно-історичних аналізах.

1.3. Метатеоретичний підхід до вивчення суб'єктності

В рамках зокрема соціології існує уявлення про те, що необхідною умовою існування суспільства є наявність в ньому «сили», що володіє суб'єктністю. Причому, багато дослідників, визнаючи, що «індивідуальний соціальний суб'єкт» – це продукт сучасності, намагаються знайти у передуючих модерну епохах (та культурах, які відрізняються від модерної) інші втілення суб'єктності.

Приклад такого підходу (гри «Знайди суб'єкт») демонструє П. Штомпка. Дослідник розглядає еволюцію суб'єкта протягом історії людства. З точки зору П. Штомпки, спочатку суб'єкт знаходився та діяв ззовні. Він формував та контролював індивідуальне та колективне життя у вигляді потойбічної, надприродної сили – духи, боги впливали на людські біографії та соціальні історії. Далі суб'єкт був «спущений на землю». Він був секуляризований та детермінований фізичними умовами: біологією, кліматом, географією, астрологією. Тобто він «ще знаходився поза суспільством та людством, але вже наближався [до них]» [128, с. 242]. На наступному етапі атрибутику суб'єктності отримали вже люди, тобто вона гуманізувалася (проте ще не соціалізувалася). Але далеко не всі люди: герої, вожді, лідери, полководці, мудреці, винахідники – вони рухали історію. Причому ця атрибутика наслідувалася, передавалася з кров'ю або ж розвивалася індивідуально у виключних випадках. Четвертий етап проводить межу між досоціологічними та соціологічними уявленнями про

соціальний суб'єкт. На цій стадії відбулася його соціалізація з одночасною (як це не парадоксально) дегуманізацією. Домінуючий соціологічний реалізм «витіснив» людей із суспільства. Соціальною суб'єктністю був наділений «соціальний організм», який вершив історію «десь над людськими головами» [128, с. 243]. На п'ятому етапі суб'єктність залишалася за окремими людьми. Відмінність же від попередньої стадії полягала у принципі наділення цією суб'єктністю – вже не за рахунок вроджених якостей, а в силу втілення у особі соціальних настроїв і спроможності вести за собою суспільство, «осідлати» його та рухати(ся) у тому напрямі, в якому воно рухається. «В них вбачали зосередження, втілення структурних напруг, соціальних настроїв, історичних традицій. Вони були лідерами, але, як це не парадоксально, – лише тому, що знали, як підтримувати тих, кого вели за собою. Їхня поведінка приймала форму «репрезентативної активності, що реалізована в інтересах людей з метою розкриття їм майбутнього...» [128, с. 243].

Наступний крок – зміщення суб'єктності в область соціальних ролей, які мають право «здійснювати зміни та навіть примушувати до них». І вже кінцева стадія (на думку автора цієї періодизації) – усвідомлення ролі кожного індивіда у творенні історії. Суб'єктність – атрибут усіх людей, не лише «обраної меншини» чи «могутньої служби», «...хоча кожному індивіду належить лише невеликий голосок у спільному хорі соціальних змін, останні являються сумарним результатом діяльності усіх» [128, с. 244].

Періодизація еволюції суб'єктності П. Штомпки наглядно демонструє, що не тільки «сучасний» суб'єкт є продуктом модерну, але й попередні уявлення про нього певною мірою є такими ж. Бо пройшли вони через призму інтерпретації, сформовану в соціокультурних умовах модерну.

Звернемо увагу на те, що оригінальний картезіанський суб'єкт – це індивідуальний психологічно-соціальний суб'єкт. І вже інтерпретація соціології, що як наука виникла, реагуючи на капіталістичну індустріалізацію з її раніше

набаченими перетворюючими силами, наділяє суб'єктністю не тільки окрему людину, але й різні за масштабами групи людей чи машини, які породила та які породили індустріалізацію. Отже, поняття суб'єктності розвивається від усвідомлення (конструювання) індивідуальної психологічно-соціальної суб'єктності людини до розуміння, що індикатори соціальної суб'єктності виявляються (проявляються) й у надіндивідуальних соціальних феноменах (що включають й машини виробництва). Наше дослідження (розвиток якого буде відображений далі) базується на тому, що таке перенесення не є метафоричним, а ілюструє, що причини виникнення індивідуального соціального суб'єкта невід'ємно пов'язанні з виникненням надіндивідуального соціального суб'єкта та «машинного» соціального суб'єкта, бо всі вони сходяться у одній часовій точці – в періоді модерної індустріалізації.

А ось коли, як ми це побачили на прикладі П. Штомпки, «заднім числом» надіндивідуального соціального суб'єкта виявляють у суспільствах та епохах, які були до моменту взаємного процесу виявлення та конструювання індивідуального соціального та надіндивідуального соціального суб'єкта, ми розглядаємо це все-таки метафоризацією суб'єктності – ототожненням з нею тих феноменів, які нею не були, але в яких можна віднайти її індикатори, розглядаючи через призму сьогодення.

Тож, з одного боку, П. Штомпка демонструє зачатки метатеоретичного підходу до вивчення суб'єктності, адже демонструє розуміння, що не доцільно категоріальне мірило, сформоване в одних соціально-історичних обставинах, без видозмін застосовувати до аналізу зовсім інших соціально-історичних умов (така метатеорія робить і самого П. Штомпку більш суб'єктивним дослідником у порівнянні з тими, хто не рефлексуючи застосовує примордіальне бачення. Однак цю думку ми детальніше розберемо далі, коли дійдемо до виділених в рамках нашого дослідження індикаторів суб'єктності). Та з іншого боку, позитивістське коріння дає про себе знати, і історія зміни уявлень про соціальний суб'єкт у

викладі соціології, зокрема П. Штомпки, набуває дещо телеологізованого характеру, будучи представленою у вигляді розвитку, еволюції, що має кінцеву мету. Історію «суб'єкта» представлено так, нібито уявлення про нього рухалося («наближалося») від «неправильного», «неналежного» до «правильного», «належного». «Суб'єкт», начебто, завжди був один – той, яким його бачить сучасна соціологія, – і тільки зараз суспільство це усвідомило. Суб'єкт начебто завжди був. Без нього ні суспільство, ні його розвиток неможливі.

І, дійсно, без суб'єкта суспільство неможливе... У тому вигляді, в якому суспільство визначає соціологія. Соціологія ж визначає суспільство, абсолютизуючи визначення, сформульоване у конкретних соціально-історичних обставинах як не завжди рефлексивне відображення цих конкретних соціально-історичних умов. «Соціологія ніколи не була свідком іншого суспільства, ніж суспільства модерну і модерного», – зазначають Л. Г. Сокурянська та О. С. Голіков, і приходять до висновку про те, що і суб'єктність «у відомому соціології вигляді є продуктом суспільства модерного і модерну з усіма їх особливостями» [111, с. 58]. Розвиваючи цю логіку, відзначимо, що соціологія ніколи не була свідком суспільства без суб'єкта, що і знаходить своє відображення в підходах до вивчення суб'єктності.

Але, наприклад, за зауваженням М. Хайдеггера, у давньогрецькому мисленні не можна зустріти понять предмета або об'єкта, оскільки «там людина не знає себе як «суб'єкт» [123, с. 206]. Проте від цього ми не перестаємо розглядати Стародавню Грецію як (повноцінне) суспільство. М. Хайдеггер уточнює, що спочатку філософи Стародавньої Греції використовували категорію «суб'єкт» для позначення всього суцього, вона виступала своєрідним синонімом «субстанції».

Ще один приклад – японське суспільство, в мові якого немає слова «совість» (як і у переліку інших традиційних суспільств), зате поширене поняття «сором». Це індикатор не тільки розвиненої «Ми»-ідентичності на противагу

«Я»-ідентичності, але й показник того, що у людини, соціалізованої в цьому суспільстві, не було передумов та необхідності для того, щоб відповідати за свої дії перед самим собою. Роль совісті в певному сенсі виконувала група, спокутування вини перед якою могло наступити тільки за рахунок фізичного (само)усунення. Тобто, в термінах сучасного розуміння суб'єктності, індивід «поділяв» її разом із групою та міг виступати суб'єктом (знову-таки, у сучасному розумінні) лише за наявності тісного безпосереднього зв'язку із соціальною групою.

А от в Новий час контроль з боку групи інтерналізувався та еволюціонував у самоконтроль. У Новий час популярність набирає ідея про те, що «думки людини – її особиста внутрішня справа» [4]. «Індивідуальні суб'єкти», за словами Майкла Рустіна, були «відкриті» на ранній стадії сучасної історії. Як зауважили Л. Г. Сокурняська та О. С. Голіков, у даному випадку замість «відкриття» доречно було б говорити так само про «винахід» або «конструюванні» [111, с. 4]. Дійсно, «суб'єкт» епохи модерну був сконструйований соціально-історичною необхідністю, що назріла, і за рахунок наявності матеріально-ресурсних підстав для цього, тому мислителі й змогли його відкрити, виявити саме у той момент, одночасно при цьому діалектично беручи участь у процесі його соціального конструювання.

Отже, ми бачимо, що врахування соціально-історичних умов не просто задля аналізу стану того чи іншого соціального явища, зокрема суб'єктності, але й задля аналізу теоретичних розробок щодо цього явища, дозволяє вийти на більш об'єктивні результати, не так значно викривлені соціально-історичним положенням дослідників (ніж без такого врахування). Такий теоретико-методологічний підхід дозволяє виявити більш надійно (ніж без використання цього підходу) вплив сучасних їм як представникам свого суспільства «повсякденних» уявлень. Причому, це працює як щодо дослідників, чії розробки

аналізуються, так і щодо дослідників, які аналізують розробки (вони враховують і власні уявлення, що можуть викривити картину).

Беручи до уваги переваги метатеоретичного підходу, застосуємо його для з'ясування обставин конструювання теорії суб'єктності та її трансформацій.

1.4. Від «суб'єктності» модерну до «суб'єктності» постмодерну: метатеоретичний погляд

Різні дослідники сходяться на тому, що поширене сьогодні розуміння «суб'єкта» – як людини, носія якостей автономності, протиставленості світу як об'єкту, самодетермінації, активності, внутрішньої цілісності та неподільності – випливає з інтерпретацій «європейської моделі суб'єкта Нового часу (або ж картезіанської парадигми суб'єктності)» [58, с. 191]. Конструювання уявлень про суб'єктність, звісно, не було миттєвим процесом та не було відірваним від попередніх епох. Е. Балібар зауважує, що суб'єктність виду, який виник в епоху Французької революції, несе на собі «відбиток ієрархії добуржуазного суспільства» з тією відмінністю, що в її трансформації зіграла вирішальну роль «загальність / універсальність» прав людини» (цит. за [105, с. 137]). Таке поняття «суб'єкт» позначає, головним чином, внутрішню реальність людини – «суб'єктивну» – як протиставлену зовнішній реальності – «об'єктивній» [58, с. 190]. До речі, зазначимо, що у нашому дослідженні ми будемо оперувати саме категорією «суб'єктності», а не «суб'єктивності». Етимологічний аналіз Ю. Н. Кисельової показує, що остання частіше використовується для протиставлення заангажованого знання чи точки зору абсолютному, «об'єктивному» [58, с. 190].

Розглянемо питання, чому саме Новий час став певною точкою відліку у теорії (та метатеорії) суб'єктності. Певні обставини зумовили людину на якісно новому рівні протиставити себе зовнішньому середовищу [4].

Н. Еліпс продемонстрував, що генезис свідомості – це поступовий історичний розвиток «Я»-ідентичності, обумовлений, у тому числі, розпадом соціальних зв'язків традиційного характеру в силу їх державної монополізації. У результаті склалася ситуація, коли держава стала осередком «соціальності». Одночасно індивід, позбавлений практично усіх незалежних від держави соціальних зв'язків, став неподільним атомом, «індивідуумом» [4, с. 297]. Тобто (індивідуальний) (соціальний) суб'єкт виникає унаслідок переходу соціальних зв'язків від переважно Gemeinschaft-них до Gesellschaft-них. У таких умовах індивід відчужується від соціального середовища. Оскільки Gesellschaft-ні соціальні зв'язки «слабкі», індивіду необхідно інтерналізувати функції, які у традиційному суспільстві виконувала соціальна група. Наприклад, вже згаданому сорому необхідно «еволюціонувати» у совість, інакше людина стане людині вовком, а замість солідаризування суспільства ми б отримали війну всіх проти всіх. Тобто, у момент позбавлення традиційних тісних соціальних зв'язків виникає суспільство, для існування якого необхідний (індивідуальний) суб'єкт та якості суб'єктності. Такий процес найбільш яскраво виражено мав місце в Європі Нового часу, що відзначають практично всі дослідники, які спостерігали і аналізували перехід від традиційного до модерного суспільства [4, с. 297]. Так, М. О. Бердяєв зазначає, що за часів новоєвропейської історії виникає «протистояння суб'єкта та об'єкта як показник болючої «розірваності», яка має бути подоланою» (цит. за [11, с. 108]). У цей час людина вперше претендує на позицію царя, володаря Землі. Одночасно вона стає суб'єктом пізнання, а отже довколишній світ перетворюється в об'єкт. [11, с. 108]. З позиції Е. Фромма західна культура створила основу для «повного вираження індивідуального досвіду», надавши кожній людині підстави «відчувати себе як «Я» – стати «активним початком», отримати «суб'єктний статус» (цит. за [11, с. 108]). Важливо зазначити, що, звісно, не можна як сказати, що цей процес колись розпочався у певний чіткий момент, так і стверджувати, що він мав точку

завершення. Аналізуючи часи, ближчі до сучасності, П. Бергер та К. Лаш через вживання понять «бездомності» та «нарцисизму» відповідно виражають процеси зміни статусу традицій у сучасному житті, які продовжують мати місце та включають «заміну зовнішнього авторитету внутрішнім», необхідність для індивідів спиратися на власні ресурси у пошуках орієнтирів для формування власної життєвої стратегії, ідентичності [59, с. 271].

Така трансформація, дійсно, яскраво проявлялася в культурі як сьогодні, так і на світанку часів модерну. Відмічається, що ще Ф. Петрарка запропонував розглядати людину як головний об'єкт пізнання: «Адже яка користь буде в тому, щоб знати природу звірів та птахів і не знати, і не прагнути дізнатися природу людей, для чого ми народжені, звідки йдемо і куди прямуємо?» [92]. Аналіз поглядів мислителів епохи Відродження та Реформації показує, що культура Європи Нового часу відрізняється від античної і середньовічної, змінюючи саму людину, роблячи її суб'єктом, а світ навколо перетворюючи в об'єкт пізнання [11, с. 107].

Деякі дослідники тому і передумови цього процесу вбачають у культурному аспекті – зокрема в секуляризації. Наприклад, є позиція, згідно з якою функція релігії – це інтеграція індивідів, адже у ритуальних практиках віри людина поклоняється суспільству та соціальним зв'язкам в ньому. Як наслідок, панування «Ми»-ідентичності та механічної солідарності у традиційному суспільстві сприяє легкій інтеграції індивіда, у результаті чого консерватизмом та стабільністю характеризується соціальний порядок. Однак у модерному суспільстві, де виникає бунт проти релігії, одночасно виникає бунт проти суспільного устрою. Тоді виникає «Я»-ідентичність, що формує себе у негативних (тобто через протиставлення) ототожненнях: «не такий, як інші». Крім того, «Я»-ідентичність відкриває для особистості можливість погляду на себе ззовні – виникає феномен самосвідомості. Й тут ми повертаємося до вже згаданої совісті – вона формується як резонанс «Ми»-ідентичності та «Я»-

ідентичності [4, с. 297]. Але ми не можемо погодитися в тому, що саме культурний аспект відіграє передову роль у конструюванні соціальної індивідуальної суб'єктності на світанку (та перед ним) Нового часу так само, як не погодилися б з тим, що етика протестантизму була ключовим фактором становлення економічного благополуччя Європи.

Соціологи відзначають, що найважливішою особливістю, яка сформувала суб'єктність у відомому соціології вигляді – а ми додамо, що можливо і в принципі сформувала – було індустріальне виробництво [111, с. 2–3]. І сутність цієї суб'єктності виходить із «техногенної цивілізації», серед головних цінностей культури якої – перетворювальна діяльність, ставлення до природи як до сфери, в рамках якої людина реалізує себе; автономія особистості та її суверенна творча індивідуальність; влада, сила й панування над природою; а також наукова раціональність, науково-технічний погляд на світ [65, с. 51]. А. А. Краузе вважає, що це історичне збіг обставин («історично склалося так» [65, с. 51]) привів до формування саме такої суб'єктності – продукту цінностей техногенної цивілізації. Але ми заперечимо, що, по-перше, зв'язок «цінності техногенної цивілізації – суб'єкт» не причинно-наслідковий, а взаємообумовлений (на відміну від «матеріально-технічна складова техногенної цивілізації – цінності» і «матеріально-технічна складова техногенної цивілізації – суб'єкт») та, по-друге, «випади у бога гральні кубики» по-іншому, – і ми б не говорили сьогодні про іншу суб'єктність, яка сформувалася випадково. У темі даної роботи фігурувало б зовсім інше поняття (яке ми, може, й уявити не можемо, хоча воно теж могло б носити назву «суб'єктність»), оскільки суб'єктність виникла як необхідна відповідь конкретним соціально-історичним обставинам. Без них необхідність у суб'єктності не назріла б, як не було такої в епоху Античності чи Середніх віків.

Тому, коли ми стверджуємо, що кожне суспільство породжує свою версію соціальної суб'єктності та своє уявлення про те, хто такий соціальний суб'єкт,

під «соціальною суб'єктністю» та «соціальним суб'єктом» ми маємо на увазі що завгодно, що могло б зайняти місце цих феноменів при їх відсутності.

Але якщо ми повернемося до нашого суспільства, яке успадковує принципи устрою новоєвропейської цивілізації, ми виявимо, що його стійке існування (під «стійким» ми маємо на увазі незмінну форму, яка наслідуює устрій Європи модерну) можливе лише за наявності соціального суб'єкта. Без соціального суб'єкта модерну суспільство модерну трансформується в інше суспільство. Саме тому на протиріччя, що назріли відносно категорії соціальної суб'єктності модерну, відповіддю стало оголошення «смерті» суб'єкта, разом з яким була оголошена й «смерть» суспільства (модерну).

Ми знаємо, що концепція «смерті» суб'єкта – лише одна із гіпотез, далеко не всіма соціологами прийнята (див., наприклад [112]). Щоб зрозуміти сутність трансформацій суб'єктності, які дали підставу для оголошення її «смерті», використаємо уявлення, згідно з яким індивідуальну соціальну суб'єктність можна розглянути як комбінацію в індивіді «Ми»-ідентичності, «Я»-ідентичності та активності (див., наприклад [4, с. 298-299]). Як ми вже описували, сама по собі розвинена «Ми»-ідентичність не дає підстав говорити про помітний рівень (індивідуальної соціальної) суб'єктності людини-представника-свого-суспільства. Індивідуальна соціальна суб'єктність виникає у суспільстві, де з'являється необхідність у «Я»-ідентичності з причини «відірваності» людини від традиційної спільноти (де дюркгеймівська механічна солідарність необхідно змінюється органічною). «Я»-ідентичність стає рушійною силою для протиставлення індивідом себе суспільству, переосмислення норм та цінностей цього суспільства. Однак при відсутності «Ми»-ідентичності (без інтерналізованих норм та цінностей суспільства) розвинена «Я»-ідентичність, виражена у активності індивіда, спричиняє лише заперечення та руйнування суспільного устрою, що встановлений. Поєднання «Я»-ідентичності та «Ми»-ідентичності дає можливість для одночасного урахування індивідом (суб'єктом)

колективного досвіду та його переосмислення, що може проявлятися у активності індивіду.

Отже, «Я»-ідентичність стала відповіддю на необхідність представникам урбанізованих мас людей Нового часу змінити орієнтир, яким раніше виступав рід. Цей компонент («Я»-ідентичність) є одним із ключових в умовному складі феномену, який для зручності можна означити як суб'єктність модерну. Одночасно невід'ємною складовою цієї суб'єктності виступає й «Ми»-ідентичність, яка необхідно розвивалася, будучи, з одного боку, продовженням тієї спільноти, із якої виходили у масі своїй нові міські жителі часів індустріалізації в Європі, з іншого – відповіддю на умови, у яких здебільшого проживали та працювали працівники фабрик та заводів у містах кінця XIX – початку XX століття. У рамках тісно взаємопов'язаного колективу індивід неминуче засвоював правила цієї спільноти. На такій інтеграції формувалося суспільство модерну, у якому людина є індивідом, який усвідомлює своє «Я», приймаючи при цьому та потребуючи «Ми». Звідки б не був мігрант епохи модерну, у Західному суспільстві він потрапляв до «плавильного казана», інтерналізував цінності, норми та правила, без чого неможливо було не тільки соціальне, а часто й фізичне існування. Проявлялось «збалансоване» поєднання «Я»-ідентичності та «Ми»-ідентичності у відстоюванні своїх інтересів через відстоювання інтересів групи, бо чим більше соціальних прав отримує певна група, тим більше соціальних прав має кожен окремий її учасник.

Подальший розвиток матеріальної бази виробництва поступово призводить до зменшення значущості цехового співтовариства: збільшена частка автоматизованого виробництва знижує необхідну кількість робітників на одній одиниці заводської площі; боротьба профспілок, що складаються зі суб'єктів, призводить до поліпшення якості життя поза цехами. Виникає необхідність у збільшенні частки працівників розумової праці. Емансипуються та вивільняються ресурси для саморозвитку людей у позаробочий час. Одночасно з

цим створюються передумови для окупації позаробочого часу людини практиками споживання.

Усилу описаних змін західна людина знаходить більше матеріально-фізичних умов (часу та місця) для рефлексії щодо «Я»-ідентичності та їй все менше необхідний протекціонізм з боку безпосередньо спільноти, що її оточує. Така трансформація неминуче знаходить відображення у соціокультурній сфері: у трансформації сім'ї в бік нуклеарної, в індивідуалізації дозвілля, у споживчому характері дозвілля (адже творчий хоча б у мінімальному ступені вимагає наявність «Іншого»). Таким чином, суб'єктність модерну, що через розвиток «Ми»-ідентичності укріплює «Я»-ідентичність індивідів, діалектичним чином стає своїм власним «могильником», коли великою часткою «Я»-ідентичності витісняється роль «Ми»-ідентичності.

Коли «Ми»-ідентичність як умовна складова суб'єктності епохи модерну втрачає свою силу, феномен суб'єкта настільки видозмінюється, що виникає простір для обговорення його «відмирання» та необхідність підбирати інше поняття для його позначення. Однак поняття суб'єкта та суб'єктності вже в епоху постмодерну отримує нове життя, та феномен «воскресає» вже з дещо іншим змістом.

Простір для сумнівів щодо «смерті суб'єкта» має місце, по-перше, за рахунок того, що одна суб'єктність як феномен не прийшла повністю на заміну, «витіснивши» «попередню» – вони співіснують, хоча як про масове, переважаюче явище, що характеризує час постмодерну, сучасна соціологія говорить саме про «нову»; по-друге, у силу характеру виникнення «нової» суб'єктності: це трансформація суб'єктності модерну, у результаті якої сформувався паралельно існуючий феномен – у певному сенсі суб'єктність постмодерну «відпочувалася» від суб'єктності модерну. Соціальний суб'єкт модерну не зник абсолютно, однак втратив масовий характер; на його основі сформувалися видозмінені феномен та категорія, які частина соціологів вважає

настільки критично трансформованими, що відстоює уявлення про «смерть» феномену та необхідність «вбити» й поняття; інша ж частина дослідників не вважає трансформацію підставою для відмови від поняття.

«Воскресіння» суб'єктності стає затребуваним (але не кимось конкретним, звісно, а за рахунок «оркестрації без диригента»), адже соціально-історична необхідність у суб'єктності залишається. Враховуючи, що феномен та соціально-історичні обставини взаємовпливають одне на інше, суб'єктність (у суспільстві Заходу) переформується в умовах «суспільства споживання» та впливає на формування «суспільства споживання». Суб'єкти зі сильно розвиненою «Я»-ідентичністю та зі слабкою долею «Ми»-ідентичності (яких ми продовжуємо називати «суб'єктами» для зручності сприйняття) не здатні до споживання типових товарів масового виробництва. Це створює умови для розвитку «Ми»-ідентичності, що споживається (на зміну «Ми»-ідентичності, що виробляється), у тому числі, як складової суб'єктності.

Замість суб'єктності, що базується на «історично вкоріненій» «Ми»-ідентичності, суспільство «споживання» має справу зі суб'єктністю, яка базується на «Ми»-ідентичності, що підпорядкована вимогам ринкової кон'юнктури [47, с. 16]. Якщо перша виходить із позиції про необхідність «відчуття глибокого історичного коріння», яке створює гарантію стабільності й безпечності буття через наслідування досвіду, що виходить за рамки власного життя та співвідноситься з еволюцією всього суспільства, то основою для другої є інша логіка. Вона робить значимими такі характеристики соціального актора, як лабільність, флексибільність, вміння лавірувати між нескінченним потоком змін, перебудовувати екзистенційні цілі та очікування. Логіка формування «Ми»-ідентичності змінюється так, що з'являється поняття протеевської ідентичності (Дж. Ліфтон), що передбачає можливість та навіть необхідність зміни своєї життєвої траєкторії «на ходу», відмову від системної пам'яті, «туристичний» підхід замість підходу «паломника» [8], наявність «гардеробу» ідентичностей з

«костюмами, які можна змінювати, підстроюючись під ситуацію [9], [47, с. 15–16].

«Ми»-ідентичність, що була сформована як історична необхідність, умова існування суспільства, заміщується «Ми»-ідентичністю, що споживається, є обраною з кимось запропонованого асортименту. А різноманіття цього асортименту – різноманіття, яке заохочується – призводить до того, що замість «клею» така «суб'єктність» стає «вироком» суспільству, яке «знала» соціології у XIX-XX століттях. Мігранти XXI століття не «зобов'язані» потрапляти до «плавильного» казана; для цього немає умов, а на рівні дискурсу заохочується зворотнє – різноманіття культур та ідентичностей. Позиція і стан таких мігрантів – це не позиція і стан суб'єкта епохи модерну, яка була конструктивною на противагу сучасному деконструктивізму. Але таку позицію і положення виявляється «зручно» позначити суб'єктивними.

Суб'єктність яка «воскресла» (та яку «воскресли») не «працює» як суб'єктність нового часу. Обидва види суб'єктності ми розглядаємо як такі, що виробляються. Але якщо остання – це «випрацьована суб'єктність» (як вид «суб'єктності-що-виробляється»), то нова суб'єктність – це «фабрикована суб'єктність». Вибір саме таких позначень ми пояснимо далі. Наразі ж, щоб зрозуміти різницю між ними, проведемо паралель між аналізом Е. В. Ільєнковим сутності свободи та нашим аналізом сутності суб'єктності, адже тема суб'єктності суміжна не лише із темою ідентичності, як ми вже побачили, але і з темою свободи. Згідно з філософом, людину можна вважати вільною, якщо вона живе у відповідності до мети, яку сама перед собою поставила, а не згідно з метою, яка була нав'язана ззовні. І тут можна відразу сказати, що й «випрацьована суб'єктність» не корелює зі свободою, адже тоді людині нав'язані цілі, які ідуть від «Ми»-ідентичності. Однак Е. В. Ільєнков йде далі у своїх викладках та стверджує, що до числа «зовнішніх» обставин, які тиснуть на людину, не даючи їй бути вільною, відносяться й «егоїстичні» потреби індивідуальної плоті,

природа людини, сліпе слідування якій не відрізняє людину від будь-якого іншого представника царства звірів. Отже, якщо перевести на нашу термінологію, превалювання «Я»-ідентичності як компоненти суб'єктності не наближає людину до свободи-суб'єктності. Людина, за думкою філософа, тоді є вільною, коли свідомо обирає дію у згоді з інтересами людського роду. [50, с. 70–71]. Тобто, для суб'єктності, що корелює з поняттям свободи, важливим компонентом є «історична» «Ми»-ідентичність, вироблена як результат соціально-історичних обставин, яку індивід, керуючись «Я»-ідентичністю, зважено та свідомо приймає як орієнтир своєї соціальної діяльності. Індивідуальна соціальна суб'єктність епохи модерну визначається, словами Е. В. Ільєнкова, «усвідомленням інтересів свого роду і придушенням «егоїстичних» мотивів в ім'я його вдосконалення» [50, с. 70–71].

Діалектичність зв'язку між «Ми»-ідентичністю та «Я»-ідентичністю відмітив і Т. Іглтон, говорячи про важливість усвідомлення існування інших людей, бо саме через них ми ті, хто ми є. «Особистісна ідентичність – це суспільний продукт. Як не може бути лише одного числа (число стає таким тільки в рамках числового ряду, хай би навіть він складався всього з двох елементів), точно так само не може бути однієї – єдиної особистості» [49, с. 159].

Домінування «Я»-ідентичності та ситуативний характер «Ми»-ідентичності як складових «фабрикованої суб'єктності» проявляється у зменшенні, а то й у повному зникненні цінності Іншого як на рівні індивідуального життєвого проекту, так і на рівні міжособистісних взаємовідносин чи у системі взаємодії «Я-соціальні інститути». Як зазначає Д. А. Зубова, це отримало назву ефекту «культурного похолодання», коли цінності самопожертви, дбайливості, взаємності, гостинності, милосердя нівелюються. Крім того, суб'єкт зосереджується на вистроюванні приватного життя [47, с. 15]. Розкривається ситуація З. Бауманом: «Як колись, особисте і суспільне залишаються пов'язаними, але життя людини стає вже не стільки

взаємодією зі суспільством, скільки «біографічним вирішенням системних протиріч» ..., до виникнення яких вона здебільшого не має ніякого відношення. У світі вільних маршрутів і мінливих ціннісних орієнтирів вищими цінностями визнаються «свобода маневру», свобода вибору і невизначеність» ([7], цит. за [77, с. 15]). Соціолог, заочно продовжуючи думку Т. Іглтона, розкриває діалектичний зв'язок між «Ми»-ідентичністю та «Я»-ідентичністю вже у протилежному напрямку. Якщо для розвиненої «Я»-ідентичності як складової індивідуальної соціальної суб'єктності необхідна «сильна» «Ми»-ідентичність, то «послаблення» «Ми»-ідентичності призводить й до послаблення «Я»-ідентичності (а отже й індивідуальної соціальної суб'єктності). «У такій перспективі Інший позбавляється самоцінності і унікальності, статусу, який стверджує початок суб'єктності. На нього поширюється погляд, що об'єктивує, який висвітлює здатність або нездатність задовольняти потреби. Орієнтованість індивіда насамперед на процеси споживання, оволодіння, виробництва, закритість від/для Іншого призводять до появи нових форм спілкування. Вони характеризуються процесами знеособлення та усереднення взаємодії людей, що об'єднують їх у так звані маси, а також індиферентності і монологізму» ([7], цит. за [47, с. 15]).

1.5. Соціальна активність як індикатор «випрацьованої» та «фабрикованої» суб'єктностей

Ми визначили, як різне співвідношення «Ми»-ідентичності та «Я»-ідентичності, а також різний характер «Ми»-ідентичностей проявляються в різних видах суб'єктності: «випрацьованій» та «фабрикованій». Третім умовним компонентом індивідуальної соціальної суб'єктності у нашій моделі виступає соціальна активність. Якщо складові «Ми»-ідентичність та «Я»-ідентичність важко виявити та виміряти напряду, то соціальна активність — це індикатор

соціальної суб'єктності, який проявляється «ззовні» і є помітним для дослідника. Окрім того, соціальна активність як індикатор індивідуальної соціальної суб'єктності дозволяє опосередкованим чином оцінити характери «Ми»-ідентичності та «Я»-ідентичності особистості.

Ми можемо спостерігати, як відрізняються підходи до визначення соціальної суб'єктності та соціальної активності як її компоненту в залежності від соціально-історичних реалій, в яких вони були сформульовані (порівнюємо умовні часи модерну та постмодерну). Визначення, незважаючи на атрибутивну схожість, по суті своїй істотно розрізняються. Причому відмінності проглядаються не тільки в академічних підходах – відмінність відображено і в громадському запиті на різні розуміння.

Як ми вже зазначали, у визначеннях суб'єктності, що наводяться в сучасних дослідженнях, спостерігається акцент передусім на індивідуальній соціальній активності (ізолюваній від групи) людини як основі індивідуальної соціальної суб'єктності. Прикладом слугує визначення суб'єктності як «певного набору якостей, що характеризують сферу *діяльнісних здібностей людини, її здатність до самодетермінації, творчої активності та ін.*» [58, с. 191]. Автор цього визначення пропонує розглядати декілька модусів суб'єктності: «модус суб'єкта як суб'єкта пізнання», чия пізнавальна здатність, спрямована як на зовнішній світ (пізнання, рефлексія), так і на себе самого (самоусвідомлення, саморефлексія)»; «модус суб'єкта як суб'єкта власного життя, що виражає його активність по відношенню до самого себе, здатність бути фактором власного буття в світі і усвідомлювати це, можливість самодетермінації, самотворення, усвідомлення своєї свободи і автономності»; «інтерсуб'єктний модус, що характеризує суб'єкта як суб'єкта соціальної дії і взаємодії та виражає його творчу перетворювальну активність, ступінь «участі в світі» – тобто соціальний вимір, який виражає модель взаємодії суб'єктів у їх практичній діяльності в світі» [58, с. 193]. Здається, що інтерсуб'єктний модус виходить за рамки розгляду

суб'єктності, який зосереджується на індивідуальній активності людини, ізольованої від зовнішнього середовища. Однак ця ізоляція «знімається» лише як протистояння оточенню: акцент зроблено на діяльності, яка перевтілює останнє. Тож підхід, відповідно до якого суб'єкт – це «носій знання, мислення і специфічної активності – людської діяльності, що здатен ставити та вирішувати задачі, цілі, мотивувати власні рішення, перевтілювати дійсність за власним планом» фіксується на моменті розмежування людини-носія-суб'єктності від соціального світу [37, с. 206]. На другий план відходить, а то й зовсім зникає розуміння, що ця суб'єктність є продуктом соціального світу.

Не фігурує у розглянутих визначеннях суб'єктності думка про те, що діяльність, так звана соціальна активність, направлена на перевтілення оточуючого середовища, зовнішнього предмету, може бути «невільною», вимушеною зовнішніми мотивами [32, с. 190]. Підкреслимо, що саме вимушеною, а не визначеною чи зумовленою. Під «вимушеністю» розуміється не добровільний акт, вчинений під примусом чи за необхідності та навіть безальтернативності, що далеко не завжди усвідомлюється актором. Одночасно «визначеність» та «зумовленість» також включають наявність впливу зовнішніх обставин на акт, але ці обставини і вплив усвідомлені, враховані та розраховані актором що дозволяє говорити про його авторство щодо соціального акту (або ж його відсутності).

Щоб детальніше розкрити відмінність між активністю носія випрацьованої суб'єктності та фабрикованої суб'єктності, звернемося до акту нормо творчості (у філософському, а не юридичному розумінні) як прикладу соціальної активності суб'єкта. Формотворчість – це «вміння суб'єкта породжувати нове правило, норми, принципи дії та закріплювати це нове як позитивну цінність у культурі» [32, с. 187]. Тобто для такого акту необхідна розвинена «Я»-ідентичність, щоб суб'єкт надав собі «мандат на творчість, повноваження на суверенне конституювання тієї чи іншої норми, того чи іншого варіанту дії» [32,

с. 187]. Як підкреслює О. О. Куба, «високий рівень соціальної активності передбачає не бездумне слідування інтересам соціуму, автоматичне прийняття його цінностей, а самостійне їх осмислення, розуміння суті, свідомий їх вибір» [135, с. 21]. Але остання деталь визначення – «закріплювати це нове як позитивну цінність у культурі» говорить про те, що такий акт має бути синхронізованим (через «Ми»-ідентичність) із траєкторією руху суспільства, а не бути повністю протиставленим йому (через доведення «Я»- ідентичності до абсолюту на шкоду «Ми»-ідентичності). Бо у другому випадку нова норма буде відторгнутою соціумом, що буде свідчити про нездійсненність (незавершеність) акту нормо творчості. Для нормо творчості «Я»-ідентичність, дійсно, дуже важлива. Щоб мати спроможність до такого акту, суб'єкт (тут ми вживаємо слово «суб'єкт» у розумінні, що походить із фізики, яке ми ніяк не оскаржуємо своїми розробками соціологічного розуміння соціальної суб'єктності) цього акту має бути досить тісно вплетеним у канву групових норм та цінностей. «Нормотворець» має визнати себе «рівноправним представником колективу, тієї чи іншої суспільної спільноти», і лише після цього «піднятися до суспільного самоусвідомлення». «Самоуповноваження» виникає тоді, коли суб'єкт розглядає власний інтелект як частину суспільного інтелекту, проникається спільним інтересом [32, с. 187]. Урахування суспільних норм, їх прийняття через «Ми»-ідентичність діалектичним чином призводить до прояву «Я»-ідентичності у соціальному акті зміни норм задля збільшення рівня суб'єктності суспільства та, як наслідок, індивіда, що є частиною цього суспільства.

Однак, як зауважили Л. Г. Сокурняська та О. С. Голіков, соціологія у своїй історії дослідження суб'єктності переключилася на «увагу до хаосу» після того, як протягом двохсот років був «акцент на космосі» [111, с. 7]. Мається на увазі, що соціологія часів модерну здебільшого була на позиції саме конструктивістської випрацюваної суб'єктності, «маятникова радикальність» привела до того, що наразі суб'єктністю наділяються «девіанти, які підривають

усталену систему цінностей та норм соціальної взаємодії», хоча така діяльність може бути як «авторською», так і бути наслідком виконання чужої волі [111, с. 7].

Розуміння соціальної активності та суб'єктності з «увагою на космосі» представлене у роботах О. О. Якуби, чий погляд – це також репрезентація уявлень про суб'єктність людини, яка походить зі суспільства модерну. З точки зору О. О. Якуби основа соціальної активності – певні характеристики самосвідомості особистості, які дозволяють ідентифікувати себе зі суспільством й виражати та захищати інтереси спільноти як власні [136, с. 80]. Виходить, що «вихідним, відправним у розумінні соціальної активності є з'ясування її зв'язку з соціальністю особистості. Соціальність особистості в широкому сенсі цього слова – це її зв'язок зі соціально цілим: суспільством, соціальними спільнотами, людством « (цит. за [30, с. 13]). Тобто, діалектичним чином О. О. Якуба приходить до висновку, що соціально активною, суб'єктною можна назвати лише ту особистість, яка найвищою цінністю вважає життя заради суспільних інтересів, життя «у гущі соціальних подій», включеність у розвиток та рух «суспільних організмів та суспільних процесів [136, с. 80]. Таку точку зору не можна не протиставити сучасному розгляду соціальної активності та суб'єктності, який передбачає відбудовування себе від суспільства, наперекір суспільству та суспільним інтересам, на противагу напряду та траєкторії розвитку суспільства. За зауваженням О. С. Голінкова, у автора викликали б (не тільки) епістемологічний подив «носії соціальної активності», які на базі напівніцшеанської риторики протиставляють себе суспільству [30, с. 14].

Сучасне розуміння соціальної активності, звісно, наслідуює таке, що склалося у вітчизняній соціології наприкінці попереднього століття, тому за багатьма індикаторами – «сильне, стійке ... прагнення впливати на соціальні процеси», «реальна участь у суспільних справах», «прагнення змінити, перевтілити або, навпаки, зберегти, закріпити соціальний порядок», «готовність... втілити інтереси», «активна діяльність» [136, с. 80] – вони

співпадають. Але враховуючи те, що упускаються такі важливі ознаки, виділені у тому числі О. О. Якубою, як «розуміння та прийняття інтересів суспільства та певних спільнот» і «діяльність самостійного суб'єкта», список визначень суб'єктних соціальних активностей розширяється та включає багато ангажованих (де важко говорити про самостійність акторів) видів діяльності [30, с. 13–14].

Для постмодерної фабрикованої суб'єктності соціальна активність стає виключно механічним індикатором суб'єктності та полягає у зовнішній демонстрації вже згадуваного гардеробу «Ми»-ідентичностей. Як результат, життєздатним, наприклад, стає такий оксюморон, як «суб'єктність споживача» [14].

Таким чином, комбінація фокусу на «Я»-ідентичності, що формується у протистоянні суспільству з «Ми»-ідентичністю-що-споживається проявляється у соціальній активності, яка також зміщена у бік «споживатництва» і зводиться до зовнішніх проявів «Я»-ідентичності та «Ми»-ідентичності-що-споживається та до пошуку все нових способів прояву; до апології суб'єктності, в якій діалектичним чином суб'єктність розчиняється, сама себе «знімає» (залишається власним «могильником»). «У сучасному суспільстві всі унікальні, *unique is universal*, усе стає знаковим, але при цьому не має значення, все однаково та байдуже» [61, с. 122–123].

На контрасті, «Я»-ідентичність, що формується за діалектичною логікою з причини формування та розвитку «Ми»-ідентичності-що-виробляється, тобто як реакція на зростання суб'єктності соціальної групи, проявляється у соціальній активності, вираженій у свідомому впливі на траєкторію соціально-історичного розвитку самого суб'єкта. Інакше кажучи, суб'єктна активність – це рух у напрямку здобуття суб'єктом ще більшої суб'єктності, це боротьба за суб'єктність, її виробництво як труд, праця (що виходить із назви), на контрасті з виробництвом як фабрикацією, фальсифікацією, симуляцією.

Не дарма Ж. Дерріда вслід за М. Хайдеггером та Ж. Лаканом розвиває поняття деконструкції, щоб відобразити контраст між ХХ століттям як часом конструювання реальності, та кінцем ХХ століття – початком ХХІ як періодом реконструкції. Таке розрізнення не в останню чергу спричинено розрізненням двох умовних суб'єктностей: модерну (конструювання) та постмодерну (реконструкції). Суб'єкт конструювання характеризує індивіда, що діє спільно зі іншими, погоджує свою соціальну активність зі системою сталих координат («Ми»-ідентичність). Суб'єкт деконструкції здійснює рух «від апофатичного до апокаліптичного і від нього – до месіанізму» (цит. за [61, с. 122–123]), покладаючись при цьому виключно на «Я»-ідентичність.

Уже в нових термінах можемо розкрити діалектичні процеси, які привели до зменшення домінування випрацьованої суб'єктності у суспільстві. Суб'єктна активність, мета якої – здобування ще більшої суб'єктності, як ми описали вище, зменшує свою інтенсивність з причини досягнення певного рівня суб'єктності кожним окремим індивідом разом зі соціальною групою, до якої він чи вона належать, а також через «розрідження» груп, об'єднаних «Ми»-ідентичністю – мультиплікацію «Ми»-ідентичностей (на підставі якої виникла «Ми»-ідентичність-що-споживається та фабрикована суб'єктність, яка їй відповідає).

На перший погляд, індикатори фабрикованої суб'єктності свідчать про те, що кожен суб'єкт у такій парадигмі стає все більш суб'єктивним, адже він чи вона не підпорядковані впливу соціально-історичних умов і самі здатні «конструювати» власну суб'єктність, обираючи «Ми»-ідентичність, що найкраще «пасує», неважливо, чи це буде національна, етнічна, релігійна, расова, сексуальна, гендерна або будь-яка інша. Все це дійсно декларується як сутність індивідуальної соціальної суб'єктності.

Однак такий великий спектр «Ми»-ідентичностей, які можна легко приймати та змінювати, призводить до зменшення груп, об'єднаних «Ми»-ідентичністю та до зменшення синергетичного ефекту, що наділяє групу та

індивідів соціальною суб'єктністю – можливістю впливу на траєкторію соціально-історичного розвитку суспільства. Прикладом прояву наслідків цього є те, як соціальна група «народ», що декларативно виступає суб'єктом політичного життя (тобто соціальним суб'єктом, який впливає на траєкторію соціально-історичного розвитку себе через делегування своєї суб'єктності політикам) «розпиляється» на соціальні атоми – електорат, для якого «Ми»-ідентичність формується довкола бренду різних політиків, позиціонування яких мало відрізняється від позиціонування інших товарів на ринку. Тобто набуває сили індивідуалізм, атомізація суспільства, багатоманіття цінностей без їх єдності [32, с. 188–189].

Сучасне соціологічне і суспільне визначення соціальної суб'єктності операціоналізує «активізм» та «суб'єктність» суто зовнішніми атрибутами, статус «суб'єкта» набувають ті, хто зовні перестав бути конформістом (це поняття вживається як протилежне «суб'єкту») за, насправді, цілком конформістськими мотивами – і, навпаки, лейбл «конформіст» можуть отримати ті, хто в модерному суспільстві був би визначений як «суб'єкт».

Суто механічне сприйняття соціальної активності – в яке потрапляє демонстрація атрибутів «Ми»-ідентичності-що-споживається, а не лише виборення, відтворення соціальної суб'єктності актора – призводить до витіснення із визначення соціальної активності та суб'єктності вчинків, що є суб'єктними з точки зору прихильників концепту випрацьованої суб'єктності. Так, хлібопек, який просто робить свою роботу, не розглядається у якості значимого суб'єкта за індикаторами фабрикованої суб'єктності, адже його діяльність не є протистоянням усталеному соціальному устрою. Якщо уявити цього хлібопека в умовах блокади Ленінграда, то, знову-таки, з точки зору індикаторів фабрикованої суб'єктності, представник професії, який просто продовжить свою роботу, буде розглядатися як протилежність суб'єкту, адже його «Я»-ідентичність не проявилася у спробі втекти чи вчинити відкритий опір

окупантам. Він немовби продовжив по-конформістськи виконувати засвоєну ним «програму» дій. Однак з точки зору індикаторів випрацьованої суб'єктності, цей актор, який зміг у нетривіальних, нетипових умовах зберегти, відтворити та продовжити соціальну практику (яка, на перевірку, виявляється стратегією), проявив суб'єктну соціальну активність та закріпив суб'єктність свою й соціальної групи, до якої належить [29, с. 7].

Цей приклад виявляє ще одну дихотомію між фабрикованою та випрацьованою суб'єктністю. Перша є «абсолютною» суб'єктністю, тобто вона приписується акторам без урахування складної мережі соціальних відносин, обставин, в умовах якої твориться цей акт. Друга є «конкретною» суб'єктністю: для її індикації важливе врахування мережі соціальних відносин, обставин творення соціального акту.

Абстрактне розуміння суб'єктності приводить соціологію до помилки «імені Парето й Тарда», коли суб'єктність атрибутується лише обраній меншості. Однак до помилки зведення атрибуту суб'єктності лише до колективних дій також приводить абстрактне розуміння суб'єктності [111, с. 7].

Наприклад, абстрактну категорію суб'єктності – виражену у механічному розумінні соціальної активності як індикатора соціальної суб'єктності – демонструють Т. І. Заславська та Р. В. Ривкіна, визначаючи суб'єкт як «того, хто проявляє активність, має власну позицію, стратегію поведінки та її реалізує» (цит. за [111, с. 12–13]). Використовуючи такі індикатори, соціологині не виявили суб'єктності у радянському суспільстві [106]. Подібно позицію демонструє у своїх дослідженнях В. О. Ядов (див. [133]), хоча його визначення суб'єктності через такі індикатори як реагування на внутрішні та зовнішні виклики, попередження та стримування небажаних та небезпечних тенденцій природніх, економічних та політичних зрушень та сприяння бажаним більш наближене до конкретного розуміння категорії суб'єктності [134].

У книзі «Про насильство» [44] Славој Жижек демонструє конкретне розуміння суб'єктності і, як відзначають Л. Г. Сокурянська та О. С. Голіков, заочно опонує Т. І. Заславській та Р. В. Ривкіній. Філософ зі Словенії стверджує, що в умовах, коли від нас звідусіль вимагається залученість та участь, суб'єктом «вчинком» виявляється відсутність соціальної активності у традиційному розумінні: а саме «боротьба зі спокусою невідкладної дії», «сидіти та чекати» (цит. за [111, с. 12–13]).

1.6. Усвідомлення об'єктності як індикатор суб'єктності. Рівні соціальної суб'єктності

Дослідники, які досить глибоко поринають в аналіз категорії суб'єктності, неминуче натикаються на парадокс, який ми назвали парадоксом «об'єктності суб'єкта».

Так, О. В. Косилова описує парадоксальність теорії сутності щодо суб'єктності. Теорія сутності – говорить дослідниця – припускає, що сутність можна вивчити, виявити її закони. Це означає, що об'єкт вивчення повинен бути детерміністичним, тобто не має права «бути вільною істотою, не має права будь-що розуміти, вирішувати. Отже, суб'єкт не здійснює самовизначення, він не вирішує, яким йому бути, його сутність і його устрій залежать від факторів, що його детермінують (ці фактори можуть бути біологічними, соціальними або ще якимись). Але невільний суб'єкт – це взагалі не суб'єкт» [64, с. 7].

Дещо подібне зустрічають на своєму дослідницькому шляху Л. Г. Сокурянська та О. С. Голіков: якщо суб'єктність як соціальне явище виникає у відповідь на соціально-історичну необхідність, і людина має бути суб'єктом під впливом зовнішніх обставин, це вже, начебто, робить її не суб'єктною. «...Людина, вибудовує своє життя за власним сценарієм, який робить самостійний і відповідальний стратегічний вибір і реалізує його, стає справжнім

соціальним суб'єктом саме в модерному значенні цього слова (для розуміння цього достатньо бути знайомим з культурними продуктами модерну). У певному сенсі така людина діалектично як раз не є суб'єктом, бо вона не вибирає, бути їй суб'єктом чи ні, обирати свободу чи ні. Такий суб'єкт виявляється несуб'єктом своєї суб'єктності, залишаючись при цьому цілком суб'єктом у традиційному розумінні цієї категорії» [111, с. 8–9].

Керуючись абстрактним розумінням суб'єктності, із глухого кута цього парадоксу, дійсно, не вибратися. По-перше, тому що абсолютизація «суб'єктності» призводить до однозначного протиставлення цієї категорії категорії «об'єктності». Для фабрикованої суб'єктності домінуючою є «Я»-ідентичність, яка «підпорядковує» собі «Ми»-ідентичність, і будь-який натяк на протилежну ситуацію, коли «Ми»-ідентичність також формує «Я»-ідентичність – це вже антонім «суб'єктності» – «об'єктність». По-друге, абстрактне поняття суб'єктності не включає аналізу взаємозалежностей в рамках мережі відносин, які складаються у конкретний момент (якщо хтось чи щось проявляє ознаки суб'єктності, то ця суб'єктність закріплена назавжди).

Якщо ж ми детальніше проаналізуємо індикатори категорії випрацьованої суб'єктності – взаємообумовленість «Ми»-ідентичності та «Я»-ідентичності, коли остання може сприяти суб'єктності лише за умови розвиненості першої; а також соціальна активність як активність, що приводить до посилення рівня соціальної суб'єктності індивіда через одночасне посилення суб'єктності соціальної групи, до якої він належить – ми виявимо, що поряд зі суб'єктністю (можна сказати, парадоксальним чином, але ми скажемо – діалектичним) завжди має місце її (у повсякденному розумінні) протилежність – соціальна об'єктність, тобто властивість бути залежним, детермінованим, зумовленим. Щоб бути суб'єктом, індивід повинен бути об'єктом. Носій фабрикованої суб'єктності також є об'єктом, адже, наприклад, як ми відзначали, його соціальні акти є вимушеними. Тоді виникає питання, у чому полягає різниця між об'єктністю в

категоріях двох суб'єктностей. Як ми писали, соціальна активність випрацюваної суб'єктності – це активність, що призводить до посилення суб'єктності актора (через його соціальну групу). Задля такого результату актор має усвідомлювати фактори, які обмежують його суб'єктність. Інакше кажучи, задля здійснення суб'єктного акту актор має усвідомлювати свою об'єктність.

Отже, з парадоксом О. В. Косилова стикається, тому що визначає свободу (а, отже, і суб'єктність) через відсутність детермінованості. Наша позиція полягає в тому, що суб'єктність виникає не там, де відсутня детермінованість, а там – де ця детермінованість стає виявленою. Абстрактний (абсолютистський) же погляд на суб'єктність шукає відсутність детермінованості і, відповідно, там, де вона має місце в експлікований самими її об'єктами (об'єктами детермінованості, що і збиває з пантелику постмодерністів) вигляді, не знаходять суб'єктності, зате виявляють її там, де оголошено відсутність детермінованості і має місце самовизначення (що таким за більш детального розгляду не є).

Прикладом суб'єктного акту може виступати спрямованість суб'єкта на перетворення самих способів діяльності. Змінювати схеми власної діяльності людина може за умови, якщо вона виносить їх у зовнішній план, ставить їх перед собою, об'єктивує. Оскільки предметом такого акту є способи людської діяльності, то суб'єкт не втрачає себе у предметі, не відчужується від себе в акті. За зовнішнім відношенням до «іншого» (предмету) він вбачає внутрішнє ставлення до самого себе, до людських продуктивно-творчих сил, які відображені в предметі. «Людина не втрачає саму себе у своєму предметі лише у тому випадку, якщо цей предмет стає для неї людським об'єктом, або об'єктивованою людиною. Це можливо лише тоді, коли цей об'єкт стає для неї суспільним об'єктом, сама вона стає для себе суспільною істотою, а суспільство стає для неї сутністю у даному об'єкті» [32, с. 190].

Важливо зазначити, що усвідомлення актором власної об'єктності не є запорукою суб'єктного акту саме по собі, як і не є запорукою суб'єктного акту

виключно підвищення рівня власної суб'єктності у його результаті. Суб'єктний акт (якщо брати до уваги саме випрацювану суб'єктність) передбачає наявність обох індикаторів. Щоб урахувати всі можливі кейси, ми розробили матрицю соціальних актів у залежності від наявності усвідомлення актором власної об'єктності та посилення його суб'єктності у результаті акту (див. таблицю 1.1).

Таблиця 1.1.

Матриця соціальних актів за характером їх суб'єктності

	Усвідомлення об'єктності	Посилення суб'єктності у результаті
Суб'єктний акт	наявне	наявне
Акт фабрикованої суб'єктності	відсутнє	наявне
Акт окупованої суб'єктності	наявне	відсутнє
Безсуб'єктний акт	відсутнє	відсутнє

Як ми відмітили, суб'єктний акт передбачає одночасне усвідомлення об'єктності та посилення суб'єктності у результаті вчиненої дії. Також можливі випадки, коли заздалегідь безсуб'єктний акт може бути суб'єктним за своїми наслідками. Ми назвали його актом фабрикованої суб'єктності, адже він не передбачає розуміння актором того, що відбувається. В рамках нашого дослідження ми ще повернемося до аналізу такого акту, коли перейдемо до розгляду актів мобільних електронних пристроїв. Можливі і випадки, коли актор розуміє свою «приреченість» на безсуб'єктну соціальну дію, тобто дію під тиском зовнішніх умов, які ним усвідомлені. Такий акт ми назвали «актом окупованої суб'єктності», адже така ситуація призводить до того, що актор немов втрачає частину суб'єктності, віддає її. Якщо ж у акті не має місця ні усвідомлення об'єктності, ні підвищення рівня суб'єктності актора у результаті дії, такий акт дістав назву безсуб'єктного.

Звісно, що таку матрицю ми розробили за аналогом типології соціальних дій М. Вебера, і проведення паралелі з оригіналом напрошується. Однак проведення паралелі показує, що однозначно співставити ми спроможні лише цілераціональну дію зі суб'єктним актом (див. табл. 1.2). Бо ціннісно-раціональна дія може як включати усвідомлення об'єктності без «суб'єктних» наслідків, так і навпаки, що співвідносить її як з актом фабрикованої суб'єктності, так і з актом окупованої суб'єктності у нашій типології. Афективна дія, хоч точно і не передбачає усвідомлення об'єктності, може випадково привести до посилення суб'єктності актора, тож співставляється вона не лише зі безсуб'єктним актом, але і зі актом фабрикованої суб'єктності. Нарешті, веберівська традиційна дія може бути співставлена зі всіма нашими типами, окрім суб'єктного акту.

Матриця суб'єктності соціальних актів

Соціальні дії за типологією М. Вебера	Соціальні дії за нашою типологією
Цілераціональна дія	Суб'єктний акт
Ціннісно-раціональна дія	Акт фабрикованої суб'єктності, акт окупованої суб'єктності
Афективна дія	Безсуб'єктний акт, акт фабрикованої суб'єктності
Традиційна дія	Акт фабрикованої суб'єктності, акт окупованої суб'єктності, безсуб'єктний акт

Тим не менш, співставлення нашої типології з веберівською дозволяє побачити, що не суб'єктні за нашими індикаторами дії можуть бути соціальними діями, цілком суб'єктними (актами фабрикованої суб'єктності) за своїми наслідками.

Продовжуючи наш аналіз, ми виявляємо, що для вчинення суб'єктного акту актор має бути, як вже було зазначено, вплетеним у соціальну матерію, тобто соціалізованим, освіченим, обізнаним або ж мати достатній рівень соціального, символічного чи матеріального капіталу. Це можливо лише за умови, коли актор поміщений у складну мережу соціальних відносин, в рамках якої він може набути усіх цих капіталів. Тобто, він має бути об'єктом по відношенню до оточуючих його соціальних інститутів та усвідомлювати свою об'єктність, аби бути суб'єктом. Ми приходимо до висновку, що суб'єктність і об'єктність не є взаємовиключними величинами (нібито перша витісняє другу, і навпаки). Високий рівень суб'єктності актора з більшою ймовірністю можна знайти там, де є і високий рівень об'єктності. Наприклад, доросла людина, яка у більшій мірі вплетена у мережу соціальних взаємодій (і у більшій мірі усвідомлює цю

вплетеність), ніж дитина, має більшу суб'єктність, ніж дитина. Одночасно з цим необхідно розуміти, що такого суб'єкта, який здатен усвідомити свою об'єктність, здатна «породити» доволі складна соціальна структура (мережа соціальних взаємодій, інститутів і т.п.). Можливо, саме такої критичною маси досягла соціальна структура Нового часу, з якого у своєму дослідженні ми ведемо відлік існування феномену соціальної суб'єктності. Чим складніша така структура, тим більшим об'єктом є людина в її рамках, але одночасно і тим більшим суб'єктом ця людина здатна бути. Саме тому ми й визначаємо суб'єктний соціальний акт через збільшення за його рахунок суб'єктності актора.

Ще одним наслідком, який витікає із нашої моделі, є безперервний характер соціальної суб'єктності як величини, на контрасті зі дискретним, та навіть бінарним характером суб'єктності у моделі суб'єктності-що-споживається. Якщо остання – абстрактна суб'єктність – може бути описана через властивість актора або через її відсутність (і, як наслідок, актор є об'єктом), то у випадку зі суб'єктністю-що-виробляється такий опис не підійде.

Для початку розберемо, чому не підійде бінарний дескриптор. Здавалося б, ми вже визначили ряд конкретних індикаторів такої суб'єктності: збалансована та співвіднесена з «Ми»-ідентичністю «Я»-ідентичність; «Ми»-ідентичність у балансі з «Я»-ідентичністю є однією домінуючою, історичною, сталою, набутою в умовах, що диктують довготривалі соціально-історичні процеси; соціальна активність проявляється у виробництві суб'єктності, боротьбі за неї, впливі на соціально-історичні події задля здобуття ще більшої суб'єктності; має місце усвідомлення власної об'єктності.

Якщо ми спробуємо застосувати ці індикатори для виявлення того, чи є суб'єктом певний актор, чи проявляються у його акті визначені нами індикатори, ми зіткнемося з тим, що немає меж усвідомлення об'єктності цим актором. Більше того, не має такого стану людини, за якого вона б залишалася соціальною істотою і не продовжувала б бути і тій чи іншій мірі соціальним об'єктом, тобто

не знаходилася під впливом соціальних взаємодій. Людина може усвідомити усі свої об'єктні залежності лише до певного рівня; завжди буде рівень вище, на якому не можливо відслідкувати усі об'єктні залежності. Окрім того, соціальний акт як підвищення рівня суб'єктності актора не означає подолання його об'єктності, адже, як ми визначили, суб'єктність та об'єктність йдуть «пліч-о-пліч» і підвищення рівня з необхідністю однієї тягне за собою підвищення рівня іншою (що знаходить своє відображення, наприклад, у цивілізаційній теорії Н. Еліпса).

Не дивлячись на таку обмеженість – неможливість повністю усвідомити всі зв'язки, які роблять актора об'єктом – навіть часткове усвідомлення надає соціальним діям та самому актору певного рівня суб'єктності. Як ми зазначали, суб'єктність-що-виробляється – це конкретна суб'єктність і застосовувати її індикатори доречно для аналізу конкретної ситуації, конкретної розстановки соціальних взаємовідносин, мережі соціальних взаємозв'язків.

Для прикладу такого застосування уявимо гравця в карти. Можна бути хорошим гравцем в карти, розуміючи розподіл сил, ризиків; знати, що на руках у суперників – контролювати хід гри та усвідомлювати свої ризики – тобто сприймати себе в тому числі і в якості об'єкта в рамках фрейму конкретної гри, що робить гравця суб'єктом цієї гри. Але одночасно в масштабах системи казино можна не брати до уваги свою підпорядкованість правилам закладу і свого заздалегідь програшного становища, тим самим знижуючи «силу» своєї суб'єктності на цьому рівні соціальних відносин (ніяк у цьому плані не зачіпаючи більш «низький» рівень конкретної гри). Гравець, що так і залишиться на рівні суб'єктності гри, має низьку суб'єктність, адже, ми розуміємо, наскільки він залежний – об'єктний – від правил казино, від соціального інституту азартних ігор, від інституту грошей, капіталістичної системи і т.д. Сила суб'єктності збільшується у той момент, коли цей актор усвідомлює, що є рівень вище, на якому він – об'єкт, і це є першим кроком, який робить можливим суб'єктний акт.

Таким чином, випрацювана суб'єктність проявляється у тому, що суб'єкт може «переміщатися» «вертикально» по «рівням суб'єктності», усвідомлюючи, що те, що здається суб'єктним актом на одному рівні, насправді детерміновано його об'єктністю рівнем вище (див. рис. 1.1). Так, гравцю в карти може здаватися, що він чи вона виграє у казино, бо добре грає, розуміється на правилах гри. Але на перевірку виявляється, що яким би він чи вона не був суб'єктним у фреймі гри, вигравати він може, доки адміністрація казино це дозволяє.

У результаті ми виходимо на ідею метасуб'єктності, до якої іншим шляхом дійшли Л. Г. Сокурянська та О. С. Голіков, котрі визначили її як здатність бути суб'єктом «відносно власної суб'єктності, її рамок та меж» [111].

Оскільки на кожну усвідомлену причину соціальної дії знаходиться ще невідрефлексована «першопричина» вищого рівня, розстановка сил суб'єктності визначається і перевизначається на різних рівнях соціальної взаємодії таким чином, що завжди буде рівень вище, з точки зору якого носій суб'єктності на поточному рівні вже не буде мати таку силу суб'єктності. Рівні суб'єктності співвідносяться зі силою суб'єктності у горизонтальній площині. Тим не менш, на разі ми не готові до кількісного співвіднесення того, як «вертикальний» рівень суб'єктності, до якого «піднявся» актор, впливає на силу його суб'єктності, яку він має на тому чи іншому «горизонтальному» рівні. Тим не менш, ми можемо говорити про тенденції та якісну вираження цієї сили.

«Горизонтальних рівнів прояву суб'єктності», «нанизаних» на «вертикаль усвідомлення об'єктної залежності» може бути нескінченна кількість. Щоб їх згрупувати, ми пропонуємо виділити традиційні (класичні) для соціології три рівні: мікро-, мезо-, та макро- (див. рис. 1.1). Мікрорівень – це рівень повсякденних взаємодій та практик. Мезорівень – це рівень соціальних інститутів та великих соціальних груп. Макрорівень – це рівень усього суспільства, людського роду. На мікрорівні актор здатен до суб'єктного акту у термінах

суб'єктності-що-виробляється, якщо усвідомлює свою об'єктність по відношенню до великих соціальних груп та інститутів.

Як «веде» себе суб'єктність на різних рівнях проілюструємо, звернувшись до легітимного у соціогуманітарних науках художнього джерела – фільму-трилогії «Матриця» (див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3.

Аналіз художнього твору «Матриця» через призму понять процесу усвідомлення об'єктності

Кейс	Інтерпретація кейсу
У першій частині художнього твору головний герой – Нео – взаємодіє з рівними собі за ієрархією – учасниками «гри». У першій частині трилогії головному герою пропонують зробити вибір: червона або синя таблетка, і він робить вибір на користь червоної таблетки.	Якщо розглядати акти усвідомлення об'єктності через призму діалектичної логіки, то цей акт – теза. Герой робить вибір, вчиняє соціальний акт, проявляючи свою «Я»-ідентичність. Він – суб'єкт з точки зору суб'єктності-що-споживається.
У другій частині художнього твору героя пригощають лише однією червоною цукеркою, яку Нео приймає.	Цей акт – антитеза. Герой усвідомлює свою об'єктність і більше не тішить себе ілюзіями про те, що існує суб'єктний вибір, таким чином роблячи крок до посилення власної суб'єктності.
У третій частині трилогії «Матриця» головному герою знову пропонують червону цукерку. Він відмовляється від вибору.	Цей акт – синтез. Актор розуміє, що суб'єктність – це усвідомити парадигму, в якій він є об'єктом – тільки тоді можна вийти з неї.

Наведемо ще декілька кейсів із художніх творів, адже в них автори часто, не будучи закованими рамками академічних процесів, віддзеркалюють ідеї, які оформлюються у наукове розуміння згодом.

**Аналіз художнього твору «Мартін Іден» через призму понять процесу
усвідомлення об'єктності**

Кейс	Інтерпретація кейсу
Мартін Іден, який в певний момент свого життя веде бесіду з собою минулим, помічає, що той «думав і діяв не по-своєму», і що він «правив у своїй зграї» тому, що інші нав'язали йому цю роль [79, с. 307].	Отримані героєм досвід і знання дозволяють йому усвідомити, що в той момент він не був «чистим» суб'єктом у своїх діях, і піднятися на новий рівень розуміння причин своїх дій. Але сама уявна розмова показує, що Мартін не усвідомлює обумовленості своїх стратегій і практик у даний момент, що тільки іронічно підкреслюється автором, адже далі персонаж схиляється над книгою «Курс естетики».

**Аналіз художнього твору «Мартін Іден» через призму понять процесу
усвідомлення об'єктності**

Кейс	Інтерпретація кейсу
Джордж Плейтен перестає намагатися отримати професію через запис на плівці, а розуміє, що є люди, які ці плівки створюють.	Герой повісті «Професія» Айзека Азімова усвідомлює об'єктне положення тих, хто програмується на ту чи іншу професію через плівку та розуміє, що більш суб'єктивним є той, хто здатен створювати такі плівки.

Аналіз кейсів ілюструє, що фабрикована суб'єктність – це як раз перший горизонтальний рівень випрацюваної суб'єктності (див. рис. 1). Саме на цьому рівні акт може здаватися актору суб'єктивним, адже він не усвідомлює своєї об'єктної залежності, не має сильного зв'язку з «Ми»-ідентичністю, що

сформувалася історично, діє задля демонстрації «Ми»-ідентичності що споживається під домінантним впливом «Ми»-ідентичності та не діє з результатом посилення власної суб'єктності (якщо це і трапляється, то без наміру).

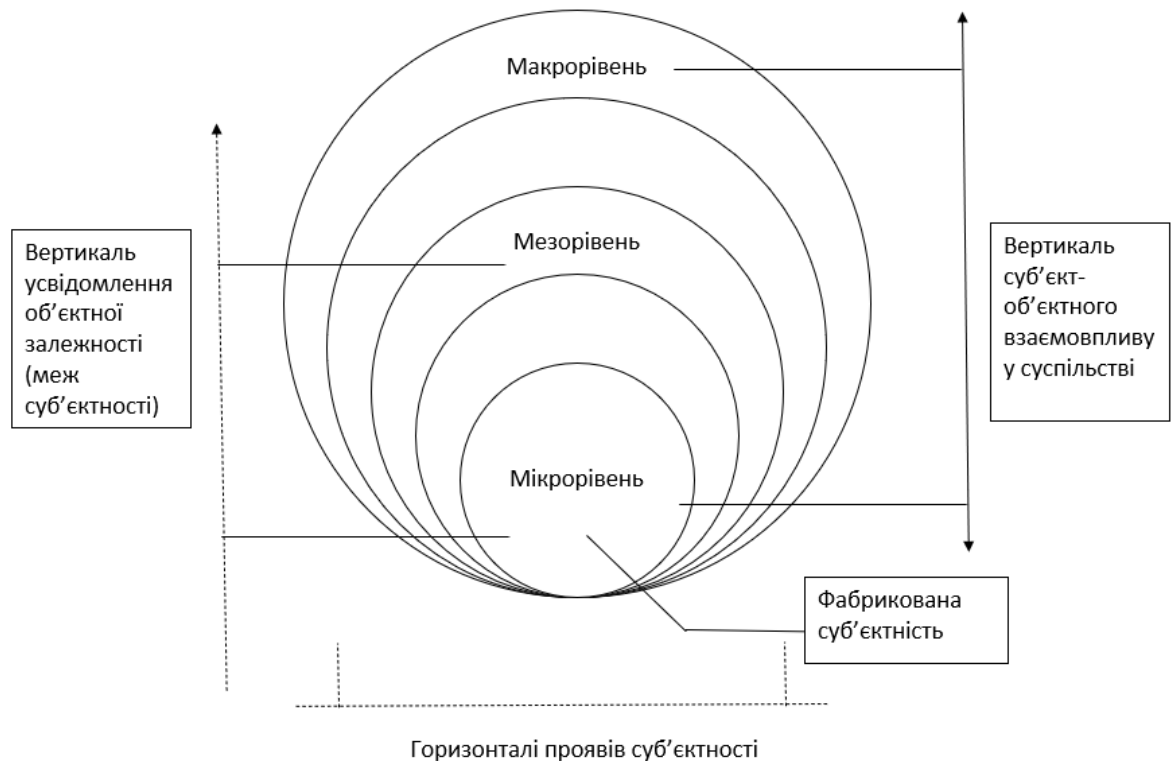


Рис. 1. Схема рівнів соціальної суб'єктності.

Таким чином суб'єктність виявляється релевантною як поняття і феномен не тільки у довгостроковому історичному вимірі, а й як характеристика учасників взаємодії тут-і-тепер, що обумовлює необхідність використання мікропідходів при вимірюванні сили суб'єктності і орієнтуватися на ситуації повсякденних практик взаємодії.

Але перед тим, як перейти до такого аналізу, розглянемо питання про те, чи обмежується усвідомлення суб'єктності макрорівнем. Ми розглянули кейси з художніх творів, де герої піднімаються до мезорівня суб'єктності. Рівень вище —

це макрорівень – усвідомлення того, що соціальна активність соціальних інститутів та великих соціальних груп також є об'єктивованою. Якщо захопитися таким аналізом, то можна непомітно дійти до конспірологічних теорій чи теології – не мов за всіма процесами стоїть абсолютний суб'єкт, який нічим не об'єктивований та об'єктивує усі, щонайменше, соціальні процеси. Але ми дозволимо собі відмовитися від такого легкого рішення нашого рівняння. Тим паче, що для нашого рівня не потрібно додавати ніяких нових та невідомих змінних – майже все, що необхідно, на цей момент представлено у нашій роботі. Ми зазначали, що суб'єктність індивідуальні соціальні актори посилюють за рахунок посилення суб'єктності соціальних груп, до яких вони належать, котрі, у свою чергу, наділяють суб'єктністю акторів. Чим більша об'єктність актора – залежність його від соціальних груп, тим більша може бути його суб'єктність. Ми не раз зазначали відкриття других дослідників, що соціальний акт має місце там, де має місце усвідомлення людського роду та діяльність у його інтересах. Якщо, навіть, ми уявимо людину (чи надлюдину), яка сконцентрувала усі можливі капітали, ми помітимо, що ця людина не може бути самостійним суб'єктом щонайменше тому, що для суб'єктності має існувати об'єкт, у відношенні до якого існує суб'єктність. І це вже робить суб'єкта об'єктом від іншого об'єкт-суб'єкта. З цього випливає, що макрорівень суб'єктності напряду витікає від її мікрорівня: суб'єктність кожного актора у повсякденних взаємодіях через соціальні групи та інститути посилює суб'єктність суспільства у цілому і, навпаки, суб'єктність суспільства у цілому може посилювати суб'єктність кожного окремого індивіда, що до цього суспільства входить. «Немає людини, котра би була наче Острів, сама собою, кожна людина є частиною Материка, частиною Суходолу; і якщо Хвиля змие у море прибережну Скель, меншою стане Європа, і також якщо змие край Мису і зруйнує Замок твій і Друга твого; смерть кожної людини применшує і мене, оскільки я єдиний з усім Людством, а через те не запитуй ніколи, за ким дзвонить дзвін, він дзвонить за Тобою» [141].

Залишається розкрити питання про те, яка характеристика суб'єктності уможлиблює таку її циркуляцію між різними рівнями суспільства, що й буде зроблено у наступному параграфі.

1.7. Делегування, окупація та фабрикація суб'єктності. Соціальна суб'єктність соціальних об'єктів.

Досі, говорячи про соціальну суб'єктність, ми мали на увазі саме індивідуальну соціальну суб'єктність. Однак соціологія часто говорить про соціальну суб'єктність груп, інститутів чи інших соціальних об'єктів.

Розроблена нами модель суб'єктності розкриває механізм, за рахунок якого можлива не тільки індивідуальна соціальна суб'єктність (інакше кажучи, суб'єктність людини, обумовлена її психологічними процесами), але й суб'єктність соціальних об'єктів та явищ.

Згідно зі розробленою нами моделлю, соціальна суб'єктність соціальних об'єктів можлива за рахунок виробництва соціальної суб'єктності як «перетікання» соціальної суб'єктності індивідів як між індивідами, так і між індивідами й іншими соціальними об'єктами. Ми виявили три види такого «переткання» у залежності від його результатів: делегування суб'єктності, окупація суб'єктності та фабрикація суб'єктності.

Більшою мірою механізм делегування нами вже був розібраний вище. Він супроводжується взаємним посилення суб'єктності умовного адресата та адресанта делегації – делегата та того, хто делегує суб'єктність. Причому цей процес настільки взаємопов'язаний, що в кінці кінців неможливо розмежувати ролі, адже обидва учасники процесу одночасно виступають об'єктом та суб'єктом один відносно іншого. Розберемо кейс стачки робітників, в рамках якого має місце цей механізм.

Кейс-стаді стачки як процесу делегування суб'єктності

Кейс	Інтерпретація кейсу
Стачка робітників має результат, якщо кожен у колективі приймає участь у цьому заході. Один робітник навряд чи досягне результатів. Як і не буде результатів, коли кожен з робітників відмовиться від участі.	Кожен робітник, який бере участь у стачці, делегує свою суб'єктність соціальній групі – своєму колективу, одночасно з чим посилюється його власна суб'єктність. Однак ми не можемо одночасно сказати, чи це соціальна група делегувала суб'єктність кожному з її учасників, чи це кожен учасник делегував власну суб'єктність соціальній групі. Делегування призводить до синергетичного взаємопосилення суб'єктності.

По суті делегування суб'єктності нагадує ідеальний результат за теорією суспільного договору, відповідно до якого кожна людина, поділившись долею свого суверенітету зі соціальним інститутом держави отримає можливість забезпечувати свої права на суверенітет через цей соціальний інститут. Але, звісно, в нашій моделі є доповнення: делегування суб'єктності є соціальним актом, який у результаті призводить до збільшення рівня соціальної суб'єктності як того, хто делегує, так і делегата. Обидва такі суб'єкти спроможні до вчинення суб'єктних актів (за нашою класифікацією соціальних дій (див. табл. 1.1).

Однак має місце механізм, коли виробництво суб'єктності не призводить до одночасного посилення суб'єктності однієї зі сторін цього акту. У такому

випадку ми зіштовхуємося з окупацією суб'єктності. У результаті окупації суб'єктність одночасно посилюється лише для одного з учасників процесу, тоді як інший не просто не отримує приріст у силі суб'єктності, але й може зіткнутися з ефектом її послаблення. Окупація може бути результатом як усвідомленого акту однієї зі сторін, так і ні. Суб'єкт, який свідомо окупував суб'єктність, здатен до суб'єктних актів. У іншому випадку має місце носій фабрикованої суб'єктності, здатний до відповідних актів.

Фабрикація суб'єктності є дуже спорідненим із окупацією процесом. Грубо кажучи, фабрикація – це посилення суб'єктності соціального об'єкту, але не у результаті суб'єктного акту цього об'єкта, а у результаті суб'єктного акту «першого». Звісно, для здійснення акту фабрикація актор має втілювати у собі велику силу суб'єктності (як однієї індивідуальної соціальної суб'єктності, так і сукупності делегованих соціальних суб'єктностей, наприклад, соціальній групі). Таким чином, ця суб'єктність виявляється фабрикованою суб'єктністю, адже вона залежить від суб'єктності «фабриканта», від легітимації цієї суб'єктності з його боку. Причому, така суб'єктність не має у своєму складі усвідомленої об'єктності. Тому саме така суб'єктність є «горизонтальною» фабрикованою суб'єктністю. І така суб'єктність дає актору можливість до актів фабрикованої суб'єктності.

Фабрикований суб'єкт, у свою чергу, може окупувати суб'єктність. Однак доки ця окупація зі сторони фабрикованого суб'єкта не є суб'єктною (він не усвідомлює своєї суб'єкт-об'єктності), це призводить до посилення його фабрикованої суб'єктності та до посилення суб'єктності його суб'єктного «фабриканта». Тобто у цьому випадку мають місце три умовних актора: «фабрикант-окупант суб'єктності» — «фабрикований суб'єкт» — та актор, чия суб'єктність є окупуваною через фабрикованого суб'єкта. При чому останні актори виступають несвідомими фабрикантами суб'єктності, адже їх окупувана

суб'єктність дозволяє суб'єктному фабриканту наділяти фабрикованого суб'єкта фабрикованою суб'єктністю.

З іншого боку, можлива ситуація, коли фабрикований суб'єкт є окупантом суб'єктності свого фабриканта, коли фабрикація суб'єктності не є суб'єктним актом ні для кого. Як ми не можемо визначити, хто є «першосуб'єктом» у акті делегації суб'єктності, так тут не можемо визначити, що було першопричиною: окупація чи фабрикація, хто був тим суб'єктом, який спричинив таку фабрикацію/окупацію: фабрикант чи фабрикований суб'єкт. Ми назвали це ефектом невизначеності фабрикації/окупації.

Узагальнимо усі випадки виробництва суб'єктності, які ми описали, у табл. 1.7.

Таблиця 1.7.

Види виробництва суб'єктності	
Вид виробництва суб'єктності	Індикатори
1. Делегування суб'єктності	Взаємне одночасне посилення суб'єктності
2. Окупація суб'єктності (усвідомлена або ні)	Суб'єктність посилюється лише у однієї зі сторін процесу
3. Фабрикація суб'єктності	Суб'єктністю наділяється актор не з причини власного суб'єктного акту
3.1. Фабрикація суб'єктності зі суб'єктним «фабрикантом»	Через фабрикованого суб'єкта суб'єктний фабрикант окупує суб'єктність третіх сторін (які є несвідомими фабрикантами)
3.2. Фабрикація суб'єктності без суб'єктного «фабриканта»	Фабрикований суб'єкт окупує суб'єктність усіх фабрикантів

Бачимо, що при певних обставинах у результаті окупація/фабрикація суб'єктності може скластися комбінація, коли суб'єктність посилюється для усіх сторін. Але різниця із делегуванням суб'єктності залишається: у випадку останнього це посилення взаємне, одночасне, тоді як окупація/фабрикація може призводити лише до послідовного посилення суб'єктності різних акторів і різні моменти (за рахунок послаблення суб'єктності інших).

Проілюструємо описані процеси окупації/фабрикації прикладами.

Таблиця 1.8.

Кейс-стаді окупування суб'єктності

Кейс	Інтерпретація кейсу
Обраний прямим голосуванням депутат не виконує обіцянки, з якими йшов до влади	Виборці делегували депутату свою суб'єктність з метою, щоб його діяльність привела до посилення суб'єктності кожного з них. Однак у результаті вони не отримали підвищення власної суб'єктності, що говорить про окупацію їх суб'єктності.

У кейсі, наведеному в табл. 1.8, окупантом виступає індивідуальний соціальний суб'єкт, та окупація є усвідомленою для нього. Далі проаналізуємо кейс, у якому вже має місце не людина, а інший соціальний об'єкт (див. табл. 1.9).

Таблиця 1.9.

Кейс-стаді фабрикації суб'єктності зі суб'єктним «фабрикантом»

Кейс	Інтерпретація кейсу
Депутат із кейсу в табл. 1.8 посилюється на інститут виборів як на обґрунтування неможливості його зняття з посади	Актор, який окупував суб'єктність, має достатньо капіталу для наділення суб'єктністю соціальний інститут (без суб'єктного соціального акту останнього). Фабрикація цього суб'єкта подвійна: вона фабрикується як депутатом, так і виборцями, які вірять в суб'єктність опозиції, таким чином фабрикуючи її. Через це депутат окупує ще більший об'єм суб'єктності через фабрикованого суб'єкта.

У даному кейсі (табл. 1.9) досі має місце суб'єкт-людина, яка суб'єктно наділяє суб'єктністю соціальний об'єкт. Розглянемо, чи можливий кейс, коли суб'єктність отримує соціальний об'єкт без суб'єктної участі людей (див. табл. 1.10).

Таблиця 1.10.

Кейс-стаді фабрикації суб'єктності без суб'єктного «фабриканта»

Кейс	Інтерпретація кейсу
Депутат із кейсів в табл. 1.8 і табл. 1.9 всерйоз готується до наступних виборів, адже від них залежить, чи залишиться він на посаді	Депутат втратив суб'єктний вплив на ним же фабрикованого суб'єкта. Фабрикований суб'єкт окупував суб'єктність як депутата-«фабриканта», так і виборців-«фабрикантів». Хоча за індикаторами випрацьованої суб'єктності інститут виборів не може мати суб'єктності, але на рівні фабрикованої суб'єктності він «здатен» до соціальних актів, доки «фабриканти» не усвідомили природи його суб'єктності та своєї об'єктності у відношенні до нього.

Виходить, що фабрикація/окупація суб'єктності як процес співфабрикації суб'єктності передбачає участь механізмів легітимації суб'єктності. Механізми ці подібні механізмам легітимації влади та припускають культурне насильство [113]. Саме тому ми раніше прийшли до висновку про неможливість виявлення «початкового» суб'єкта, про «розмитість» джерел суб'єктності — адже має місце паралель зі структурним насильством, що не має суб'єкта [120]; з дисциплінарною владою, яка пронизує все суспільство [121]; або з тим, що «максимальне оволодіння ймовірністю» за рахунок симуляції, все більше

блокування і контроль приводять до того, що «ми більше взагалі не бачимо, який проект, яка влада, яка стратегія, який суб'єкт могли б бути за цією огорожею, за межами цього надмірного перенасичення системи її власними нейтралізованими силами» [34].

Ми побачили, що у результаті процесів виробництва суб'єктності, а саме окупації та фабрикації суб'єктності, до соціальних дій, суб'єктними за своїми наслідками, може бути здатен не лише актор-людина, але й соціальна група, актор-соціальний об'єкт, соціальний інститут. Адже у результаті псевдосуб'єктних актів посилюється суб'єктність цих акторів. Якщо окупувати соціальну суб'єктність «спроможний» соціальний інститут, то, як розглянемо далі, на це «спроможні» й соціальні речі. Але детальніше ми до цього перейдемо вже у другому розділі.

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши соціогуманітарні підходи до вивчення соціальної суб'єктності на метатеоретичному рівні, ми взяли до уваги не тільки самі бачення та визначення суб'єктності, але й соціально-історичні умови, що мали вплив на формування різноманітних уявлень про суб'єктність. У результаті ми виявили два умовні «табори» за розподілом підходів до розгляду соціальної суб'єктності: тих, хто визначає суб'єктність через індикатори суб'єктності, яку ми умовно позначили випрацюваною суб'єктністю, та тих, хто апелює до індикаторів фабрикованої суб'єктності (див. табл. 1.11).

Два умовні підходи до соціологічного розуміння суб'єктності

Характеристики та індикатори	Випрацювана суб'єктність	Фабрикована суб'єктність
Умовний соціально-історичний період виникнення	Новий час, суспільство модерну, конструювання	Суспільство постмодерну, деконструкція
Конструктивістська чи примордіалістська парадигма	Конструктивізм	Примордіалізм
«Я»-ідентичність як складова	Збалансована та співвіднесена з «Ми»-ідентичністю	Домінує, протистоїть «Ми»-ідентичності
«Ми»-ідентичність як складова	У балансі з «Я»-ідентичністю, є одна домінуюча, історична, стала, набута в умовах, що диктують довготривалі соціально-історичні умови	Підпорядкована «Я»-ідентичності, немає однієї домінуючої, ситуативна, «гнучка», «приміряється» в умовах, що виникають тимчасово, «бренд»
Домінуюча активність як складова	Виробництво суб'єктності, боротьба за неї, вплив на соціально-історичні події	Зовнішні прояви, постійне множення зовнішніх проявів суб'єктності
Врахування мережі соціальних взаємодій	Конкретна та релятивна	Абстрактна та абсолютна
Усвідомлення об'єктності як індикатор	Наявне	Відсутнє
Способи виміру	Має безперервну величину, «силу»	Визначається у бінарних термінах (є або ні)
Шляхи виробництва суб'єктності	Може бути делегованою/окупованою суб'єктом	Є фабрикованою та/або окупованою
Можливість переміщатися по рівням суб'єктності	Багаторівнева (метасуб'єктність)	Однорівнева
Відношення суб'єктностей одна до одної	Включає в себе прояви фабрикованої суб'єктності	Є окремим проявом випрацюваної суб'єктності
Притаманна людям та іншим соціальним об'єктам	Може бути притаманна лише людям	Може бути притаманною як людям, так й іншим соціальним об'єктам

Умовно категорія суб'єктності була нами розкладена на такі компоненти, як «Я»-ідентичність, «Ми»-ідентичність та соціальна активність. Випрацюваній суб'єктності характерна «Ми»-ідентичність, що склалася під впливом соціально-історичних обставин та яка стала властива певному індивіду через історичну приналежність до певної групи; «Я»-ідентичність такої суб'єктності знаходиться у балансі з «Ми»-ідентичністю та проявляється у соціальній активності з урахуванням інтересів соціальної групи актора. Тоді як фабрикованій суб'єктності властива споживана-«Ми»-ідентичність, тобто невикорінена, легко «приміряна» та змінювана. «Я»-ідентичність такої суб'єктності протистоїть «Ми»-ідентичності та суспільству в цілому. Відповідно, соціальний акт випрацьованої суб'єктності – це акт, у результаті якого актор посилює суб'єктність своєї соціальної групи та через неї – свою власну. Соціальний акт фабрикованої суб'єктності – це демонстрація індикаторів своєї «Я»-ідентичності та споживаної-«Ми»-ідентичності, а також множення способів демонстрації цих зовнішніх індикаторів. Випрацьована суб'єктність – конструктивна на рівні практик, тоді як фабрикована суб'єктність – деконструктивна.

Випрацьована суб'єктність є конкретною та релятивною, для визначення її сили необхідно враховувати співвідношення у мережі соціальних взаємодій у конкретній точці у конкретний момент, тоді як фабрикована суб'єктність є абсолютною та абстрактною. Якщо її індикатори виявляють, то приписують актору суб'єктність незалежно від конкретних умов. Однак, як ми побачили, парадоксальним чином випрацьована суб'єктність може бути виявленою лише у людини, тоді як фабрикована суб'єктність – як у людини, так і у іншого соціального об'єкта чи інституту. Справа в тому, що одним із ключових індикаторів випрацьованої суб'єктності є усвідомлення індивідом своєї об'єктності, обмеженості власної суб'єктності, тоді як для категорії фабрикованої суб'єктності це не є індикатором. До речі, саме таку усвідомленість об'єктності

соціології ми продемонстрували у цьому розділі, коли розглянули підходи до вивчення соціології через метатеоретичний підхід.

Тоді як фабрикована суб'єктність визначається у бінарних категоріях наявності або відсутності, випрацювана суб'єктність має безперервну величину, умовну «силу». Розробка способів виміру цієї сили буде темою наших подальших розробок. Але вже сама безмежність того, до якого рівня можна усвідомлювати власну об'єктність, призводить до того, що випрацювана суб'єктність має різну силу, яка залежить від кількості рівнів та актів соціальної взаємодії, на яких актори усвідомлюють свою об'єктність. Для зручності у нашій моделі ми виділили три умовних рівні: мікрорівень, мезорівень та макрорівень. Людина, яка усвідомлює, що на мікрорівні вона не є суб'єктною з точки зору того, що на неї впливають суб'єкти з мезорівня соціальної взаємодії, має перспективу до посилення власної суб'єктності на мікрорівні. Якщо підніматися до макрорівня, то виявляється, що суб'єктність суспільства в цілому забезпечується за рахунок суб'єктності кожного окремого індивіда. Діалектичним чином виявляється, що чим більшою є об'єктність індивіда, тим більше у нього ресурсів для усвідомлення цієї об'єктності і тим більша сила його суб'єктності (одночасно з чим і посилюється суб'єктність соціальних інститутів та суспільства в цілому).

Фабрикована суб'єктність – це суб'єктність, що проявляється на одному умовному горизонтальному рівні випрацюваної суб'єктності, оскільки така суб'єктність не передбачає необхідності усвідомлення власної об'єктності – виходу на інший рівень суб'єктності за рахунок метасуб'єктності. Випрацюваній же суб'єктності притаманна властивість бути виробленою, яка проявляється у трьох видах: делегування, окупації та фабрикації. За умови делегування сила суб'єктності всіх учасників процесу збільшується. Окупація та фабрикація спричиняє ситуацію, коли посилюється суб'єктність лише однієї зі сторін процесу. Окупація та фабрикація суб'єктності може призводити до фабрикації суб'єктності не тільки людей, але й інших соціальних об'єктів. У результаті соціальні об'єкти (соціальні групи, інститути, речі) стають «спроможними» на

вчинення актів фабрикованої суб'єктності, тобто актів, що є суб'єкними за своїми наслідками, хоча не включають усіх індикаторів суб'єктного акту.

Таким чином, **індивідуальна соціальна випрацьована суб'єктність** – це властивість соціального індивіда, яка проявляється у здійсненні ним соціального акту, що виражає взаємообумовленість «Я»-ідентичності й історично обумовленої «Ми»-ідентичності цього індивіда та усвідомлення індивідом власної об'єктності (меж соціальної суб'єктності – її обумовленості соціальними обставинами). **Соціальний акт носія випрацьованої суб'єктності** – це соціальний акт (що включає і його відсутність), виражений у свідомому впливі актора на траєкторію соціально-історичного розвитку його самого. Інакше кажучи, суб'єктна активність – це рух у напрямку здобуття суб'єктом ще більшої суб'єктності, це боротьба за суб'єктність, її виробництво у праці (що виходить із назви). **Соціальна фабрикована суб'єктність** – це властивість соціального актора, яка проявляється у здійсненні ним соціального акту, що виражає домінування «Я»-ідентичністю над «Ми»-ідентичністю-що-споживається через демонстрацію зовнішніх індикаторів «Я»-ідентичності та «Ми»-ідентичності актора. **Акт фабрикованої суб'єктності** – це соціальний акт, виражений у несвідомому впливі актора на траєкторію соціально-історичного розвитку його самого. Це акт, у результаті якого актор набуває властивостей носія фабрикованої суб'єктності.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [43], [142].

РОЗДІЛ 2.

СУБ'ЄКТНІСТЬ МОБІЛЬНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПРИСТРОЇВ: ПРИРОДА, ВИРОБНИЦТВО, ПРАКТИКИ

2.1. Суб'єктність матеріальних об'єктів у дослідженнях соціології речей

Після «повороту до матеріального», коли зусиллями Бруно Латура [71], Джона Ло [78] та інших була зроблена спроба розвінчання пансеміотичного підходу, в гносеологічне поле соціології «на постійній основі» були включені матеріальні об'єкти – речі [13]. Разом з цим перед дослідниками неминуче постало питання про соціальну суб'єктність речей. Жак Дерріда писав ще про листівку: «У той час, як ти крутиш її то так, то сяк, намагаючись збагнути прихований в ній сенс, це вона тебе перегортає, як прочитану з ходу сторінку, вона росте, наповнюючи собою все навколо, нав'язуючи тобі і слова, і жести, і всі ті іпостасі, що, на твій погляд, спливають у тебе в свідомості в пошуках розгадки. і зараз саме ти знаходиш себе на її шляху» [39].

У феномені антропоморфізації речей, наділення їх властивостями людського характеру і у відповідному ставленні до них немає нічого принципово нового. Аніматичні уявлення та магічні практики впливу на предмети, що начебто мають душу, зустрічаються в різних народів у різні часи [119, с. 127]. Спочатку це було викликано реакцією на ще науково не вивчені явища середовища навколо людини та психічні процеси всередині неї. Згодом «одухотворення» неживих речей та магія стали єпархією релігії, описана «властивість» і відповідне ставлення до них більшою і явною мірою залишилася за сакральними предметами (до яких можна віднести і такі нерелігійні сакралізовані речі, як, наприклад, державний прапор). Однак, незважаючи на таку «професіоналізацію»

та «спеціалізацію» магічного, імпліцитний аніматизм продовжує зустрічатися й у повсякденності набагато частіше, ніж, здавалося б, це повинно бути в секуляризованому, раціоналізованому (за М. Вебером [21]) суспільстві.

У тому, як ми оперуємо речами в рамках повсякденності, нерідко проявляється прагнення людини «розуміти всяку істоту як собі подібну і переносити на кожен об'єкт такі якості, з якими вона [людина] сама добре знайома і що вона [людина] знає краще за все» (цит В. Вундта за [119, с. 128]). Ми можемо вилаяти одвірок, що «вдарив» нас, зізнатися у коханні автомобілю, який роками «служив» нам, вважати зрадою похід за покупкою нової пари взуття у тій парі, що хочемо замінити. «Нелюдинам» ми делегуємо «цінності, обов'язки і етику» [71] та відповідним чином ними оперуємо: в рамках принципів цінностей і етики, засвоєних нами в ході соціалізації. Ми використовуємо дієслово «делегувати» саме у його незавершеному виді (на відміну від Б. Латура). Обраний ним завершений вид дієслова означає, по-перше, що процес, який цим дієсловом позначається, колись почався і колись закінчився; по-друге, що почався він пізніше, ніж суспільство ці «цінності, обов'язки та етику» сформувало (після чого тільки «передало» речам). Ми ж стоїмо на позиції того, що цей процес не має кінцевої точки та що в його рамках формування ціннісно-нормативної системи і транслювання її на речі не є послідовними процесами. Навпаки, будучи «живими», «наділеними» «демонічною» природою» [119], речі з високою імовірністю «брали участь» у формуванні морально-етичної системи суспільства поряд з людиною, а не просто «знаходили» її у готовому вигляді. Така ж ситуація, як нам бачиться, складається і навколо сучасних пристроїв, які суспільство, що таким чином не вибивається з описаної нами моделі, нарекло «розумними».

Поворот до матеріального в соціології, у першу чергу, був спричинений зростанням ролі технологій у світі, їхнього впливу на соціально-історичний розвиток людства. Зокрема зазначається, що помітною соціальністю речей стала через нависання над нашою цивілізацією домеклового меча у формі ядерної

боєголовки у другій половині XX століття. Надалі дослідники розвинули тему соціальності речей, не обмежуючись технологіями, однак коріння цієї теми дає про себе знати.

Так, В. Вахштайн звинувачує соціологію речей в несправедливій увазі саме до технологічних речей, стверджуючи, що технологічні об'єкти стали чимось на зразок «метонімії всього матеріального світу в його відношенні зі світом соціальним» [20, с. 36]. На його думку комунікація з речами — не просто «продукт коеволюції людини і техніки». Це властивість соціального світу, незалежна від типу речей. Особливо це проявляється у практиках дітей. «Дівчинка, яка грає в ляльки, знає про співіснування з неживими об'єктами куди більше, ніж сучасний соціолог. Використавши аналіз технологій як матрицю для розуміння соціальності речей в цілому, дослідники матеріальності випустили з уваги початково ігровий характер таких взаємодій» [20, с. 36].

Питання про соціальну суб'єктність матеріальних об'єктів починається з питання про те, як вони інкорпоровані у соціальне середовище та соціальні взаємодії. Таке питання було виражене В. Вахштайном відносно іграшок: «Яку участь вони беруть у конституювання соціального світу»? [20, с. 4].

Розглядаючи речі у контексті соціального, соціологія опиняється між двома інтерпретаціями: семіотичною (зокрема в рамках соціального інтеракціонізму) та матеріальною (наприклад, розгляд психологією іграшок як суто інструментів). Це заводить нас до глухого куту у вигляді артефактного множення — подвоєння — природи речей. В. Вахштайн вбачає вихід у підході І. Гофмана, який, замість того, щоб множити речі, множить фрейми, в рамках яких одна і та ж річ набуває різних іпостасей. Але й у І. Гофмана виникає дуалізм — матеріального і ситуативного. У спробі розрубати цей гордіїв вузол дослідник радикалізує і без того незадовільне теоретичне рішення: тепер не існує «одного і того ж об'єкта» в різних фреймах, скільки фреймів — стільки й об'єктів» [20, с. 21]. Згідно з І. Гофманом речі мають транзитивний характер — в різних фреймах можуть

набувати різну інтерпретацію і конституювати різне визначення ситуації. Транзитивність доступна тим речам, для яких передбачені різні сценарії, або доступні різні афорданси. «Якщо сценарій (inscription) — це дії, які слід або не слід здійснювати з ігровим об'єктом, то *aforance* — дії, які з ним потенційно можна зробити» [20, с. 22].

Теорія фрейм-аналізу І. Гофмана базується у тому числі на роботах Г. Зіммеля. Саме поняття фрейму (рамки соціальної взаємодії) вводиться в психологічну, а потім і в соціологічну теорію за аналогією з рамою картини. Наприклад, театральна вистава сприймається глядачами саме як театральна вистава (а не як фрагмент повсякденного життя) завдяки сцені. Сцена, подібно рамі картини, окреслює межі особливої сфери досвіду, не дає йому змішатися з досвідом повсякденності. Подібні рамки розмежовують різні форми повсякденних взаємодій — «сімейний сніданок», «обговорення минулого відпустки», «нараду», «підготовка презентації до доповіді», «читання на ніч», «написання передмови». Наявність фреймів вказує на процеси форматування соціального життя [114, с. 13].

Досліджуючи, як саме речі беруть участь у форматуванні соціального життя, Б. Латур, Дж. Ло та М. Каллон приходять до висновку, що з метою пізнання взаємодії користувачів з сучасними електронними пристроями, було б помилково обмежувати останні їх фізичною оболонкою, і формулюють акторно-мережеву теорію (ANT). Проте ще раніше у 13 главі «Капіталу», присвяченій розгляду машин [84], К. Маркс не зводить машину лише до механізму, стверджуючи, що вона суть інтелектуально-суспільний ассамбляж. Це не просто набір шарнірів і шестерень — це також набір громадських організацій та інститутів, від яких залежить функціонування машини (аналіз фрагмента про машини див. також у [101]). Цю думку розвивають Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі [36], а також представники акторно-мережевої теорії (ANT).

Згідно з останньою, функціонування того чи іншого механізму можливе лише завдяки наявності великої соціотехнічної мережі. Так, автомобіль може їхати тільки за умови існування доріг, нафтовидобувної промисловості, персоналу, який обслуговує автозаправні станції, шкіл автомобілістів, дорожньої поліції, правил дорожнього руху і т.п. [57]. Таким же чином ми можемо «розкласти» і сучасний електронний пристрій, скажімо, смартфон. Не дарма їх, при певних умовах, називають «цеглинами», адже вони дійсно редуціюються до своїх фізичних оболонок, якщо розробники не створюють поновлення для програмного забезпечення, якщо не функціонують ГЕС, які постачають електроенергію для того, щоб цей пристрій можна було зарядити, якщо відмовило телефонне покриття, якщо не працюють точки «вай-фай», якщо не підтримуються сервери, де зберігаються дані інтернет-сторінок, якщо страйкують копірайтери, які наповнюють інтернет-сторінки необхідною інформацією і т.д. Причому, в цій мережі в одному ряду стоять як люди, так і ті, кого представники ANT називають не-людьми.

Тож бачимо, що розробки акторно-мережевої теорії накладаються на наші розробки процесів виробництва суб'єктності та мережі, що вони утворюють. Повноцінне функціонування предмету можливе за умови, що не порушені ланки мережі, у яку цей предмет вплетений. Так само випрацьована соціальна суб'єктність соціального актора має місце там, де він вплетений у мережу соціальних відносин у якості об'єкта. Подібно тому, як актори мережі наділяють один одного функціональністю, суб'єктність стає можливою за рахунок мережі процесів виробництва суб'єктності, будь-то делегування, окупація чи фабрикація.

Важливо мати на увазі, що деякі дослідники соціальності речей орієнтуються на індикатори суб'єктності, які ми віднесли до індикаторів саме фабрикованої суб'єктності, що призводить до гіперболізації соціальної суб'єктності предметів. Орієнтуючись на декларовані, зовнішні трансформації

соціального, вони дослідники стверджують, що інша особа вже не так значима для індивіда, людина сама вибудовує і корегує власну поведінку. «Вільна людина сучасності одночасно недосоціалізована та пересоціалізована, і тому ідентичність потрібно постійно обговорювати конструювати без перерви і без будь-якої надії на остаточність» [93, с. 115—116]. Як ми відмічали, така мультиплікація ідентичностей є проявом фабрикованої суб'єктності. К. Кнорр Цетіна говорить про те, що в сучасному технологічному суспільстві «індивіди звертаються до власних ресурсів, щоб самим вибудовувати свою біографію, ідентичність і форми спільного існування» (цит. за 93, с. 115—116)]. Дослідниця стверджує, що однією з причин зростання індивідуалізму є активне поширення матеріальних об'єктів, речей в соціальному житті і зараз ми стикаємося з таким собі онтологічним поворотом до матеріального, за якого матеріальні об'єкти стають повноправними учасниками соціального світу. З цього дослідники роблять висновок про те, що одним із суб'єктів соціальних відносин може бути річ, процес, стан, іншими словами, щось об'єктивоване. Але залишають без відповіді питання, яке виразила С. І. Платонова: «Чому дані відносини ми називаємо соціальними? Адже в класичних соціальних теоріях йдеться про комунікації і вибудовуванні відносин між індивідами, суб'єктами» [93, с. 115—116].

У людському суспільстві вже давно існує досвід інституціоналізації суб'єктності «неживих», чий статус абсолютно не заважає їм бути активними соціальними суб'єктами: впливати на суспільні процеси як на глобальному рівні, так і на рівні повсякденності. І ці суб'єкти — буквально неживі, померлі люди, ті, кого з фокуса соціології не виключав Г. Спенсер [115, с. 299], а Л. Г. Юнін пропонує зробити об'єктами досліджень некросоціології [52, с. 83].

З померлими розмовляють, отримують від них відповіді, їхнє мовчання інтерпретують, від них отримують знаки, вони впливають на поведінку та рішення живих шляхом спостереження за ними (ми навмисно не поставили

жодне зі слів цього речення в лапки). Ми як соціологи маємо уявлення про те, якими шляхами «культ мертвих», що утворився за часів більш примітивних уявлень про навколишній світ¹⁹, дійшов до сучасності. Це, зокрема, всі ті ж механізми інституціоналізації, описані П. Бергером і Т. Лукманом [10]. І ці ж механізми з великою ймовірністю будуть брати і вже беруть участь в інституціоналізації «культу гаджетів».

З електронними пристроями розмовляють, вони відповідають, дають нам підказки, а також впливають на нашу поведінку та рішення шляхом створення відчуття спостереження, коли ми не заклеюємо камеру. Сьогодні ми розуміємо, що за цими пристроями та інфраструктурою, що їх обслуговує, за камерами в цих пристроях стоять люди. Але скільки необхідно часу для того, щоб в рамках повсякденних практик використання електронних пристроїв пересічний діяч повністю перестав замислюватися про роль людини у створенні цих девайсів?

К. Кнорр Цетіна і У. Брюггер наділяють ринок (а згодом й інші речі) характером об'єкта, який не залежить від бажань суб'єктів; не є підконтрольним суб'єктам [60, с. 326]. Бачимо, що роблячи такий крок, вони, тим не менш, продовжують використовувати відносно речей та соціальних інститутів поняття «об'єкт», застосовуючи «суб'єкт» маючи на увазі виключно людей. А ось в ANT Б. Латура «вживання в мові самих понять суб'єкта та об'єкта стає некоректним» [108, с. 165]. Відповідно до поглядів соціолога, «не-люди набувають здатність діяти і обумовлювати дію іншого» [5, с. 41]. Таким чином ми спостерігаємо, як представники акторно-мережевої теорії керуються індикаторами фабрикованої суб'єктності та розглядають речі як її носіїв. Однак виникає питання, чи не призводить це до пастки розширення кількості носіїв соціальної суб'єктності до безкінечності.

2.2. Категорія соціальної дії у контексті соціології речей

Дослідження О. В. Хорхордіна, який запропонував прочитання К. Маркса через призму акторно-мережевої теорії (та у зворотному напрямі [125, с. 33] показує, що речі здатні здійснювати соціальні дії. Більш того, саме речі, а точніше інфраструктурні мережі стає провідниками, які роблять можливим мовний акт як соціальний акт. «Щоб ці акти мали перформативну силу і міняли реальність, в наявності повинна бути певна інфраструктура доступу до релевантних аудиторій (перш за все, до арен з виробництва і застосуванню права)» [125, с. 33]. Таким чином, питання про соціальну суб'єктності речей — це не питання про здатність речі до соціального акту, а питання про те, чи зводиться суб'єктність до соціальної дії. Тому розберемо докладніше, як можливо, щоб річ здійснювала соціальне дію.

Якщо розглядати «до-матеріальні» соціологічні підходи (що виникли до так званого «повороту до матеріального»), соціальна дія речі може бути пояснена через призму символічного інтеракціонізму. В цьому випадку річ розглядається як символ і здійснювати соціальний акт може виключно як символ [20, с. 5]. Соціальна дія речей як символів пов'язана зі соціальним статусом людини в суспільстві, визначенням її ідентичностей. Представники різних класів, соціальних груп різняться між собою через марки автомобілів, через одяг, будинки, а також у силу статусної поведінки. Так, представники вищих верств, інтелектуали вважають за краще модерн і авангард, до класики проявляють схильність люди нижчого соціального статусу і консервативних поглядів. Для вищого кола індексами елітарних розваг є балет, театр, концертні зали, для малозабезпечених груп — стадіони та кінотеатри. Еліта читає інтелектуальну прозу, критику, товсті журнали, маси — детективи, дамські романи, книги з невігадливим сюжетом. Багаті цінують марочні червоні сухі вина, бідні — пиво, тонізуючі напої. Тобто, будь-яка річ навколо нас служить соціальним маркером,

її соціальна функція обумовлена процесами соціалізації людей, входженням їх у соціум і визначенням свого місця в соціумі [62, с. 178].

Але в цьому контексті, звичайно, «співвіднесення за змістом з поведінкою інших суб'єктів і орієнтація на них» [21] проводиться власником речі, який, знаючи про її символічну наповненість, виставляє цю наповненість напоказ і очікує, що вона буде впізнана і зчитана іншими. Тобто річ виступає, скоріше, інструментом соціальної дії, але не його ініціатором.

Однак застосування цієї моделі на практиці виявляє ту саму «масу, якої бракує» [71]: надягаючи костюм з лейблом, що є впізнаваним, його власник може виявити, що символ поводить себе незапланованим чином, зчитується не так, як було задумано. Адже виявляється, що для «коректної» «роботи» символу необхідно володіти практиками використання речі (яка виступає цим символом), що не викликають когнітивного дисонансу у тих, хто цей символ зчитує.

Практики ці часто пов'язані з тілесністю людини і матеріальністю речей. Виходить, що матеріальне вклинюється в інтеракцію, яка відбувається за допомогою символів, та перевизначає ситуацію. Хоч «матеріальність і конкретність [речей] витісняються з дослідницького наративу «цінностями», «значеннями», «довгостроковими психологічними ефектами», «психологічними патернами» і «функціями», вони все одно виявляють себе, будучи вбудованими в «архітектуру взаємодії тут-і-зараз» [20, с. 6].

Таке «проникнення» матеріальності речей легко про(ви)являється в грі. Іграшки відповідають на дії того, хто грає (не кажучи про те, що їм самим вже делеговано безліч дій). «Коли батько та син будують замок, вони ще не знають, що охороняти його належить роботам-трансформерам, а зруйнувати — американському сержанту на радіокерованому джипі. Сценарій виникає у ході гри, а тому вона завжди виявляється взаємодією, що постійно трансцендує власні кордони. Іграшки є у рівній мірі суб'єктами та об'єктами взаємодій» [20, с. 28]. В. Вахштайн робить висновок про те, що тут проявляється суб'єктність іграшок.

Через призму нашої моделі у наведеному випадку має місце більш складна система суб'єкт-об'єктних відносин між людиною, її свідомістю (можливо, разом з підсвідомим), інкорпорованих в ній через соціалізацію та досвід соціальних норм та правил, які транслуються на та віддзеркалюються від іграшки.

З одного боку, людина, яка грає, використовує щодо іграшок афорданси. Але робить вона це не усвідомлено, а, як мінімум, під впливом матеріальної форми і функціональності іграшок, які дозволяють вийти за межі закладених в них сценаріїв використання (inscription). Проте, сказати, що це матеріальність іграшок усвідомлено змінює правила гри ми не можемо. Швидше, тут спрацьовують механізми відтворення і комбінування досвіду людей, що грають, який був здобутий в ході їхньої соціалізації. Таким чином, «першоджерело» суб'єктності в даному випадку можна углядіти в агентах соціалізації, які делегували суб'єктність акторам, що грають, які, у свою чергу, фабрикували суб'єктність іграшки. Однак агенти соціалізації не роблять усвідомленого впливу на хід гри тут-і-зараз. Ми приходимо до висновку, що в наслідок мережі процесів виробництва суб'єктності між різними акторами, кожен з них здатний на соціальну дію, але повне усвідомлення усіх своїх об'єктних залежностей, що впливають на гру, є практично нездійсненим (навіть якщо поставити собі на меті відрефлексувати ситуацію). І в такому випадку має місце синергетичний характер соціальної суб'єктності, коли ми не можемо виявити «оригінальний» соціальний суб'єкт, але спостерігаємо здійснення соціальної дії у силу процесів делегування, фабрикації та окупації суб'єктності.

З такою ситуацією зіткнувся О. С. Пушкін, коли Тетяна з «Євгенія Онегіна» «поступила» абсолютно несподіваним для автора чином, якщо вірити одному з листів поета [111]. Ми не можемо стверджувати, що Тетяна раптом оволоділа суб'єктністю. Скоріше, О. С. Пушкін став об'єктом щодо інкорпорованої в нього логіки соціальних взаємодій, які він проектував на ситуацію, яку склав у своєму романі. Можливо, тут грають роль і підсвідомі структури, які, як показав

З. Фрейд, можуть набувати суб'єктності відносно нашої свідомості (і в такому випадку «коперніканський переворот» З. Фрейда був ще однією ланкою до набуття людиною істинної суб'єктності в силу усвідомлення свого об'єктного положення ще і в системі людина-її підсвідоме).

Тож, з одного боку, дослідники у сфері соціології речей (не-людей) вбачають індикатор соціальної дії речей у їхньому впливі на соціальних акторів людей та на обумовлення соціальної діяльності вже останніх.

З другого боку, на прикладі конкретних кейсів прихильники акторно-мережевої теорії демонструють, що не-люди можуть напряду здійснювати дії, які за своїми наслідками можна вважати соціальними, що зазвичай характеризує виключно людські дії. Так, неполадки з батареями в прототипах електрокарів (поломка батареї як акт) в 1970х привели до розвалу великих компаній і становлення інших корпорацій; до зміни уявлень про міста майбутнього; до втрати величезною кількістю людей робочих місць [138]. Якщо переносити цю ситуацію на сучасні електронні пристрої, то відразу згадується випадок з Samsung Galaxy Note 7 [131]. У цьому кейсі неполадки в батареях привели до масового резонансу громадськості. Тобто, пристрій, онтологічно не наділений свідомістю, можна сказати, вчинив соціальну дію.

У якості механізму наділення суб'єктністю речей представники ANT розглядають антропоморфізацію предметів. Сам той факт, що людина делегує речам певні людські якості, принципово не має нічого нового. Як відмічає Б. Латур, ми і раніше в пориві гніву могли «помститися» дверцятam за те, що вдарили нас (таким чином надаючи цьому удару інтенціональний характер), посварити свій комп'ютер за те, що повільно працює і т.п. [72]. Крім того, ми і раніше могли звернутися до книги, подібно до того, як звертаємося до авторитетної людини, щоб підтвердити якусь свою думку, поставити крапку в суперечці (і це теж свого роду визнання соціальної суб'єктності книги, в тому числі, за рахунок розуміння того, що цю книгу колись написала людина).

У своїх дослідженнях В. Вахштайн аналізує кейс так званого «наномітингу» — акції політичного протесту, що мала місце у 2011 році в Росії. У ході акції протестувальники виставили на головній площі Барнаула (та кількох інших міст) два десятка іграшок, озброєних опозиційними гаслами [20], антропоморфізувавши таким чином речі та приписавши їм начебто суто людську здатність до політичного протесту (а кілька десятиліть раніше Б. Латур міг спостерігати, як такою здатністю наділили довідник дверей [74]) Хоча дослідник приписує цим іграшкам соціальну дію, він досить обережно ставиться до наділення іграшок суб'єктністю, у підсумку схилиючись до інтерпретацію кейсу у термінах перформативності [20] й побіжно згадуючи латурівське «делегування політичної активності не-людям» [20]. Цим та іншими дослідженнями соціолог запитує про те, «як світ соціального зібраний, витканий, обрамлений і перетворений нашими (емоційними) відносинами з матеріальними об'єктами» [20, с. 4], хоча питання про соціальну дію предметів та їх суб'єктність вимагає від нас йти далі та уточнювати, чи не збирається і перетворюється він без наших відносин — самими матеріальними об'єктами.

Звісно, така обережність виправдана. Хоча В. Вахштайн окремо не досліджував сутність феномену суб'єктності, він розуміє, що зовнішніх індикаторів проявів суб'єктності недостатньо для оголошення іграшок суб'єктами (тут має місце різниця між індикаторами випрацьованої та фабрикованої суб'єктності, яку ми описали у першому розділі). Хоча автор цього не експлікує, але з його висновків слідує, що він стикається з «бар'єром», котрий не дозволяє використовувати поняття «суб'єктності» щодо іграшок.

І, дійсно, якщо використовувати визначення випрацьованої суб'єктності, ми не можемо говорити в даному випадку, що вона має місце. Більш того, ми не завжди можемо говорити про суб'єктність, навіть якби в акції брали участь люди, адже політична активність їм так само може бути делегована (через фабрикацію суб'єктності), вони можуть виступати тими ж «іграшками», які не усвідомлюють

себе як об'єкти, включених в сітку об'єктивних відносин з предметами та іншими людьми.

Як нами було відзначено, суб'єктний досвід можливий лише за умови ставлення до себе як до об'єкту, що є включеним у мережу суб'єкт-об'єктних відносин. Уточнимо, що така мережа включає не тільки інших людей, але й предмети. У результаті такого акта самопізнання зовнішні предмети починають виступати для суб'єкта як світ об'єктів, що не залежать від нього та його свідомості [37, с. 207].

Тож у здатності до впровадження соціальних актів, соціальної дії, речі проявляють один із індикаторів соціальної суб'єктності (як фабрикованої, так і випрацьованої). Однак раніше ми дійшли до висновку, що ще одним необхідним індикатором випрацьованої суб'єктності є усвідомлення власної об'єктності актора (обумовленості та меж його суб'єктності). Очевидно, що відносно більшості речей важко уявити накладення цього індикатору навіть з метою перевірки гіпотези. Але щодо обчислювальних пристроїв така необхідність виникає.

2.3. Усвідомлення власної об'єктності мобільними електронними пристроями. «Китайська кімната» як аргумент «contra»

Уже в стародавніх міфах різних культур ми можемо виявити ідею створення людиною подібних їй істот. З плином історії ця задумка нікуди не зникла, змінювалися лише засоби, за допомогою яких планувалося втілити її в життя: на зміну божественним і магічним силам прийшли механічні та термодинамічні; потім людство опанувало електроенергетику. Однак ці науково-інженерні досягнення дозволяли імітувати лише фізичну діяльність людини.

Ситуація змінилася близько 80 років тому, коли була створена перша обчислювальна машина, що володіла всіма властивостями сучасного

комп'ютера. ЕОМ наблизили суспільство до того, щоб за допомогою штучно створених машин замінити не тільки руки і ноги робочих, а й їхні голови, відтворити не фізичні дії людини, а розумові.

До повної імітації роботи людської свідомості комп'ютером було (та й, відразу скажемо, є) ще далеко. Мислячий, як людина, штучний інтелект почав все активніше виникати поки тільки на сторінках (а потім і на екранах), де були викладені думки авторів науково-фантастичних творів.

Проте у 1950 році Алан Тьюринг представив широкій публіці свій знаменитий тест. Таким чином імпліцитно ним була висловлена ідея про те, що з розвитком комп'ютерної техніки люди, рано чи пізно, зможуть створити не-людину, здатну мислити, як людина.

Однак те, що здавалося очевидним комп'ютерним інженерам, викликало багато запитань у представників філософського, а також соціогуманітарного знання. Зокрема, є 1980 році філософ Дж. Серл публікує критику так званої сильної версії штучного інтелекту, і суперечки навколо цієї критики тривають досі. У зв'язку з цим виникає необхідність розгляду аргументів, які продовжують висуваються за і проти вірності уявного експерименту Дж. Серла.

Для нашого дослідження результати цього експерименту важливі, адже від них залежить, чи може в соціальних актах мобільних електронних пристроїв проявитися такий індикатор випрацюваної суб'єктності як усвідомлення власної об'єктності (усвідомлення меж власної суб'єктності). У першому розділі ми зробили висновок про те, що випрацювана суб'єктність не може бути притаманною не-людям, адже лише їм властива функція усвідомлення. Тим не менш, щоб рухатися далі, ми маємо виключити таку можливість у мобільних електронних пристроїв.

Комп'ютерні технології не стоять на місці. Те, що у 40-х роках ХХ століття вимагало колосальних зусиль для створення експлуатації, було доступно для вкрай вузького кола людей зі специфічними знаннями, зараз, маючи набагато

вищі обчислювальні потужності, поміщається в кишені середньостатистичного громадянина і є доступним для управління навіть дитиною. Розвиток технологій відбувається як у кількісному, так і в якісному плані. З одного боку, ми маємо справу з масовим поширенням обчислювальних машин (хоча така назва для них, скоріше, архаїзм), з іншого боку, з диверсифікацією їх функціональності. У зв'язку з тим, що мобільні електронні пристрої стають компактними, набувають все більш широкого спектру виконуваних завдань, збільшується і область їх застосовності в різних життєвих ситуаціях. Комп'ютер, у широкому сенсі цього слова, все рідше стоїть біля нас на робочому місці і все частіше супроводжує нас під час прогулянки, шопінгу, зустрічей із друзями. До смартфона користувачі звертаються за інформацією, радою, з проханням нагадати про ту чи іншу подію. Більш того, іноді мобільний електронний пристрій сам, без безпосередньої вказівки користувача, дає пораду, повідомляє інформацію, нагадує про важливу подію. Таким чином, у тому числі, з появою так званих персональних голосових помічників, з антропоморфізацією способів взаємодії користувача з комп'ютером, виникає питання, чи не з'явилися нові аргументи *pro et contra* уявного експерименту Дж. Серла з емпіричного середовища.

Для зручності, словосполучення «сучасне комп'ютерне обладнання та програми» ми пропонуємо замінити на «мобільні електронні пристрої», маючи на увазі під ними сучасне обладнання, яке, у поєднанні з програмним забезпеченням, дає можливість користувачеві, як мінімум, завантажувати інформацію, розташовану у «Всесвітній павутині».

Перш, ніж перейти до розгляду того, наскільки справедливі аргументи Дж. Серла в контексті сучасних технологій, згадаємо коротко безпосередньо самі аргументи (ми помітили, що кожен, хто тим чи іншим чином має справу із експериментом «Китайської кімнати», вважає своїм обов'язком відтворити його сутність (див., наприклад [1], [88]); це дає можливість при аналізі аргументів

зрозуміти, чи дійсно критикуються аргументи самого Дж. Серла, а не «підігнана» під критику інтерпретація).

З метою продемонструвати, що тест Тьюринга може виявити у комп'ютера лише зовнішні прояви, імітацію інтелекту, подібного до людського, Дж. Серл запропонував уявний експеримент, який незабаром отримав назву «Китайська кімната». Він провів паралель між ЕОМ і собою, поміщеним до замкненої кімнати. У цій кімнаті є три корзини — з картками китайською мовою, а також з інструкціями англійською з приводу того, як ці китайські картки необхідно комбінувати у відповідь на той чи інший запит (знову-таки, у вигляді китайських карток). Потрібно відзначити, що поміщений в цю кімнату Серл китайську мову абсолютно не знає, на відміну від англійської. Він також не знає, що, насправді, у другій корзині знаходиться розповідь на китайському, а в третій — питання до цієї розповіді. Але він діє згідно з інструкціями англійською з першої корзини. Зовні кімнати знаходяться люди, які говорять китайською (але не обов'язково англійською). Через невеликий отвір вони подають до кімнати картку з питанням китайською мовою, що стосуються змісту оповідання. Дж. Серл навіть не знає, що це питання. Але він використовує інструкцію англійською, щоб у відповідь на один набір китайських символів видати людям зовні інший набір китайський ієрогліфів. Насправді виявляється, що він видав відповідь на поставлене запитання, і людям зовні здається, що Дж. Серл розуміє, про що йде мова в оповіданні, видаючи усвідомлену відповідь. Однак, у дійсності, він лише слідував інструкціям на рідній йому англійській, не зрозумівши не просто змісту оповідання китайською, але і самого факту, що це була розповідь, що йому задали питання і що він дав на нього відповідь. Таким чином філософ демонструє, що, хоча зовнішньому спостерігачеві може здаватися, що комп'ютер здатний до розуміння, це далеко не так. Комп'ютери «мають лише синтаксис, але не мають семантики» [107].

Простішу для розуміння версію «Китайської кімнати» представив Станіслав Лем. Замість ієрогліфів в його кімнаті є пазл. При цьому людина, яка знаходиться в кімнаті бачить лише зворотну сторону шматочків головоломки, не знаючи, зображення чого повинно скластися в результаті [75, с. 248].

Говорячи про вивчення штучного інтелекту, нам необхідно усвідомлювати, що воно має значення не тільки саме по собі, але і в силу того, що чим більше ми наближаємося до розуміння штучного інтелекту, тим більше — до осмислення природи людського інтелекту. «Спроби визначити характеристики машин — це одночасно ствердження характеристик не-машин» [149, с. 312]. Тому аналіз аргументів Дж. Серла і С. Лема проти того факту, що комп'ютер може розуміти, це також аналіз аргументів на користь того, чому людина розуміє. Однак Дж. Серл з цього приводу пише лише те, що система в ньому, яка розуміє англійську мову, володіє чимось набагато більшим, ніж та система, яка просто оперує з китайським текстом [107]. Що є це «щось набагато більше», філософ відповіді не дає. Та саме це знання, ймовірно, могло б дати можливість визначити, чи змогли зараз або чи зможуть коли-небудь комп'ютери набути здатності розуміти, подібно людям.

Менш скупий на такі припущення С. Лем. Він підкреслює важливість усвідомлення контексту для реалізації акта розуміння. «... Все йде так, що сенс для розуміння допомагає визначати навколишнє оточення, і я не думаю, щоб людина, запитуючи мене у пекарні, цікавилася числом зірок у туманності Андромеди або кращим рецептом пряника з мигдалем» [75, с. 251].

Якби ми прийняли цю точку зору в якості єдиного умови розуміння, то могли б говорити, що сучасні електронні пристрої дійсно дуже близькі до цього акту. Адже нейромережі, з більшим чи меншим успіхом, «навчили» програми бути контекстуальними. Завдяки цьому смартфон повідомляє про пробки якраз, коли ми їдемо на роботу або повертаємося з неї; «Спілкування» з голосовим помічником стає більш природним, людським; сервіс Google Translate видає в

якості перекладу не набір окремих незв'язаних слів, а, в усе більшій кількості випадків, цілком цілісні пропозиції, знову-таки, в певному сенсі, орієнтуючись на «навоколишнє оточення» фрази або слова, які потрібно перевести.

Незважаючи на ці досягнення, було б нерозумно стверджувати, що сучасні технології, якими ми користуємося, мають здатність розуміння. Що ж саме їм бракує для цього?

Як Дж. Серл, так і С. Лем представляли втілення комп'ютера у вигляді ізольованої кімнати. Зараз з цією аналогією досить важко погодитися. Нині ми маємо справу, скоріше, з досить крупною мережу щільно взаємопов'язаних кімнат. Причому, зовнішні спостерігачі (ті, хто володіють китайською мовою) не просто передають картки в кімнату, вони один з одним спілкуються, використовуючи людей, які, подібно до Дж. Серла, знаходяться в цих кімнатах, як передавачі цих карток. Більш того «піддослідні», що знаходяться всередині кімнат, можуть постійно спостерігати за людьми зовні, як вони спілкуються на китайському, в яких випадках використовують ті чи інші знаки (докладніше про це дивіться статтю Б. Латура «Обережно, ваші думки залишають цифрові сліди» [144]). До того, що саме така мережа все-таки наближає комп'ютери до здатності розуміти, мати свідомість, ми ще повернемося. Однак зараз відзначимо, що навіть ця аналогія, згідно з якою комп'ютери здатні збирати інформацію про контекст вживання китайської, співвідносити китайські символи з їх значеннями не просто в іншій мові, але і у вигляді візуальної інформації, не дозволяє сказати, що вони розуміють китайський.

Переходячи не терміни випрацьованої суб'єктності, відмітимо, що сучасні мобільні електронні пристрої хоч і включені у тканину соціальних взаємодій з-причини виробництва соціальної суб'єктності, все ще не спроможні до усвідомлення своєї об'єктності; їхні акти є актами фабрикованої суб'єктності, до яких «спроможні» носії фабрикованої суб'єктності.

Маємо сміливість припустити, що ми не зможемо говорити про те, що електронний пристрій здатний розуміти, усвідомлювати власну об'єктність (межі своєї суб'єктності) поки для нього не буде розроблена окрема підсистема, що відповідає за те, щоб програма розуміла, що вона розуміє. Відповідно, якщо згадати про зазначену нами взаємозалежність між вивченням штучного інтелекту і людським інтелектом, з неї випливає, що людина розуміє завдяки тому, що вона розуміє, усвідомлює сам той факт, що вона розуміє. Недарма Дж. Серл, не беручи твердження про те, що комп'ютер розуміє, імпліцитно заперечує наявність свідомості у комп'ютера. Дійсно, питання про розуміння пов'язане з питанням про свідомість, випрацювану суб'єктність.

Дж. Серл повністю не заперечує можливість створення штучного інтелекту з наявністю у нього свідомості. Він лише заперечує біхевіористський і функціоналістський підходи до визначення того, що можна вважати свідомістю. Але при цьому парадоксальним чином, описуючи, як можливо створити штучний інтелект зі свідомістю, філософ сам вдається до біологічного редукціонізму. Наводячи аргументи проти «відповіді від моделювання роботи мозку», він стверджує, що теоретично можна домогтися свідомості від штучного інтелекту, абсолютно точно відтворивши людський мозок. Однак виникає питання, чи достатньо одного людського мозку (і в тому числі повністю відтвореної біологічної системи людини) щоб домогтися наявності свідомості, суб'єктності.

Подібно поняттю «подія», яке можна розшифрувати як сукупність буття, поняття «свідомість» можна інтерпретувати як сукупність «знань». І так само, як подія припускає наявність Інших, таким же чином свідомість для свого становлення потребує Інших. Свідомість розвивається в людині не тільки в силу фізіологічних особливостей мозку, а й завдяки тому, що людина є політична тварина. Тобто «Дзеркальне Я» для такого людського вміння як розуміння грає не меншу роль, ніж нейрофізіологічні процеси в корі головного мозку. Абсолютно точного відтворення людського мозку в біологічному сенсі не буде

достатньо для створення штучного інтелекту зі свідомістю; необхідно також відтворення соціального середовища, в якій зазвичай відбувається соціалізація людини, її становлення як особистості, набуття нею суб'єктності через те, що вона є об'єктом.

Якраз цей пункт — додатковий аргумент від соціальності, — слід додати до тих тверджень, за допомогою яких Дж. Серл заперечував інтенціональність комп'ютерів. І, як ми зазначали вище, об'єднання комп'ютерів в мережу, в невеликому ступені, наближає отримання штучним інтелектом такої якості, як свідомість. Однак це далеко не єдиний параметр, навіть в сукупності з раніше нами зазначеними. Адже якби ми мали у розпорядженні вичерпний перелік характеристик, завдяки яким людина може розуміти, усвідомлювати, бути суб'єктом, підозрюємо, що написання відповідного програмного коду було б лише справою часу. Проте, створення штучного інтелекту зі свідомістю, на даний момент проблема, не вирішена не тільки комп'ютерними інженерами, але і представниками філософського й соціологічного знання. Таким чином, на онтологічному рівні було б передчасно (в якомусь сенсі, проявом ферматизму) говорити про те, що сучасним електронним пристроям притаманна випрацювана суб'єктність, принаймні, через відсутність індикатору «усвідомлення власної об'єктності».

2.4. Фабрикація як процес виробництва суб'єктності речей

К. Кнорр Цетіна та У. Брюггер відзначають, що соціальність об'єкту має місце тоді, коли суб'єкт як структура бажання пропускає це бажання через об'єкт і повертає його назад. У цьому русі суб'єкт підживлюється об'єктом, розвивається ним. К. Кнорр Цетіна запозичила поняття бажання у французького психоаналітика Жака Лакана, однак інтерпретувала цей концепт у відповідності зі своєю теоретичною позицією. Якщо у Ж. Лакана бажання пов'язане з

розвитком особистості, з самоідентифікацією дитини, то у К. Кнорр Цетіни бажання «направлене на емпіричний об'єкт, опосередкований уявленнями, за допомогою знаків, які ідентифікують об'єкт і роблять його значущим» [93, с. 116]. Цей процес вписується та розкривається у термінах запропонованої нами моделі «делегування суб'єктності». Носій суб'єктності делегує суб'єктність іншому об'єкту, що призводить до синергетичного посилення суб'єктності обох.

Однак розгляд процесу, описаного авторами, на конкретних кейсах, в яких враховуються додаткові реальні обставини, свідчить, що замість делегування суб'єктності справа йде, скоріше, про її фабрикацію.

З точки зору К. Кнорр Цетіни та У. Брюггера, таким унікальним об'єктом, що відповідає структурі бажань, є ринок. Він вбудовується в соціальні відносини і є повноправним учасником комунікації. Дані міркування обґрунтовують «експансію об'єктно-центрованого середовища», викликану зростанням знань і збільшенням впливу експертних культур на соціальні відносини. Експансія означає, що в людських відносинах одним з партнерів можуть виступати не індивіди, а об'єкти. Об'єктні світи — це, перш за все, інформаційні та комунікаційні технології, комп'ютери і комп'ютерні технології, об'єкти споживання. Наприклад, ми давно отримуємо зарплату не з рук бухгалтера, а використовуючи певний платіжний термінал, тобто машину. Ми можемо спілкуватися і задавати питання роботу Алісі, що говорить приємним жіночим голосом. Ми можемо купувати залізничні та авіаційні квитки, використовуючи інформаційні технології, минаючи живе людське спілкування з касиром на вокзалі. В дорозі нас веде навігатор, спілкується з нами людським голосом. «Там, де традиційно працювала зв'язка «людина – людина» (або «людина — соціальна організація»), стала утворюватися зв'язка «людина — електронний інформаційний пристрій» [93, с. 116—117]. І хоча С. Платонова вслід за процитованими авторами говорить про «партнерство», воно може переходити (і переходить) в експансію позначених об'єктів на територію індивідів. Таким

чином суб'єктність буде посилюватися лише для однієї зі сторін – для соціальних об'єктів, що свідчить про процес фабрикації суб'єктності без суб'єктного фабриканта.

Накладаючи марксистську теорію матеріалізації або відчуження на латурівську теорію перерозподілу людських і речових властивостей усередині діючої техносоціальної мережі, О. В. Хархордін зауважує, що «в концепції товарного фетишизму можна помітити знайому антропоморфізацію речей, яку помічають латуріанські дослідники сучасних наукових лабораторій» [125, с. 33]. Крім того, за допомогою латуріанського підходу можна прийти до марксистського висновку про перетворення людини в пасивний придаток до машини, про її відчуження від продукту своєї праці [125, с. 33]. Аналізуючи текст 13 розділу «Капіталу», можна помітити, що товар «поводиться» як матеріальний актант з теорії Латура, якому — в результаті перерозподілу людських і нелюдських якостей всередині техносоціальної мережі — приписується здатність діяти: товар «каже», «фантазує» і навіть «танцює». Наприклад, при аналізі бартеру, коли товар поволі «висловлює» свою вартість в матеріалі і тілі товару сюртук, ми читаємо: «ми бачимо, що все те, що раніше розповів нам аналіз товарної вартості, розповідає саме поволі, оскільки воно вступає в спілкування з іншим товаром, з сюртуком. Воно тільки висловлює свої думки єдиною доступною їй мовою — товарному мовою « (цит. за [125, с. 31]).

Таким чином, суб'єктності соціальним об'єктам, інститутам, речам, мобільним електронним пристроям надає не розвиток науки і техніки в бік штучного інтелекту, а соціальний устрій, в якому взаємодіють люди і речі (машини). «У капіталістичній системі, що розуміється по-марксистськи, активна дія приписується товару або машині, пасивна позиція або буття придатком — доля людини. Говорячи латурівською мовою, властивості людей і нелюдей були перерозподілені всередині мережі» [125, с. 33], у чому бере участь такий процес виробництва суб'єктності як фабрикація.

Якщо для володіння характеристикою суб'єктності необхідна характеристика об'єктності (залежності від інших носіїв суб'єктності), то виходить, що суб'єктність неможлива без інших суб'єктів (які в не меншій мірі повинні бути і об'єктами). Виходить, що суб'єктність як характеристика і величина спів виробляється в соціальних відносинах і взаємодіях як людей, так і не-людей (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

***Аналіз художнього твору «Вигнанець» через призму понять
співвиробництва та фабрикації суб'єктності***

Кейс	Інтерпретація кейсу
Герой художнього фільму «Вигнанець» у виконанні Тома Хенкса, потрапивши в обставину робінзонади, вигадує собі друга — волейбольного м'яча Вільсона (назва бренду стала ім'ям), що дозволяє йому не зійти з глузду та не втрати людських якостей	Очевидно, що головний герой фабрикує суб'єктність волейбольного м'яча, адже ми розуміємо, що у результаті такого виробництва суб'єктності посилюється випрацювана суб'єктність лише людини. Але ми спостерігаємо дуже тонку грань між процесами делегування та фабрикації суб'єктності: для спостерігача ситуації суб'єктність у Вільсона не виникає, але для фабриканта суб'єктність Вільсона має місце, бо саме це дозволяє герою не втратити власну соціальну суб'єктність (а взаємне посилення суб'єктності є вже індикатором делегування).

Розглянемо цю ситуацію, звернувши увагу на сучасні електронні пристрої. «Нині люди ніби є атакованими речами, матеріальними об'єктами, що виступають у якості джерела власного «Я». Сучасна молода людина і діловий світ не уявляють свого існування без комп'ютера, комп'ютерних програм, соціальних мереж, електронних пристроїв, інструментів-технологій і гаджетів (смартфона iPhone, планшетного комп'ютера iPad, навігатора GPS). Зважаючи на це, деякі дослідники сучасну соціальність трактують як «об'єкт-центричну соціальність», що передбачає інтеракцію між людьми і матеріальними об'єктами (комп'ютерами, комп'ютерними програмами, гаджетами). На думку соціологів, «об'єкт-центрична соціальність» є продуктом суспільства знання та індивідуалізованого способу життя. Поняття «експерт», «технічна компетентність», «експертні системи» відображають об'єктні відносини між людиною і матеріальними об'єктами. Останні виконують інтегративну функцію, створюючи об'єктні і емоційні світи, демонструючи при цьому певну культурну динаміку (регулярна зміна поколінь «яблучних гаджетів»)» [62, с. 183].

Амбівалентний характер процесів сучасного суспільства пов'язаний з антропологізацією речей, з одного боку, і матеріалізацією людей, з іншого. Постмодерна соціальна теорія має дегуманістичну спрямованість. «Категорії суб'єкта соціальної дії, що збігається з людською особистістю, тут не існує взагалі... Системи у постмодерністській соціальній теорії існують, а індивіди – ні» [3, с. 69]. Сьогодні речі живуть своїм життям, предмети наділяються людськими якостями. Б. Латур писав: «я постійно говорю з моїм комп'ютером, який грубить мені» [71]. Речі піддаються лібералізації, подібно людям вони мають свої права. Відбувається віртуальна персоніфікація речей і об'єктів, їх переслідують, щодо них проводять арешти, вбивають, вони хворіють (і те, чи потрібно перелічені слова обрамлювати у лапки – велике питання). Речі направляють дії людей, іноді замінюють собою дії людини, показують, як людина повинна чинити у тій чи іншій ситуації (комп'ютерні програми, GPS, побутові

електронні пристрої). Зворотний бік — це матеріалізація людей: торгівля людьми, пересадка органів, сурогатне материнство. Інститут рабства взагалі ліквідує концептуальне розходження між людьми і речами (дитяче, сексуальне рабство, експлуатація інвалідів, бездомних, праця малолітніх). Прозорість кордонів між світом речей і світом людей символізують людські атрибути (донорська кров, нирки, стовбурові клітини і т.д.), а також обмін ними. Сенс «повороту до матеріального» полягає в нових формах концептуалізації речей. У сучасному суспільстві зникають межі між духовним і матеріальним, предметом і людиною, всі разом вони стають елементами єдиної мережі» [62, с. 184]. Так само у сучасному світі зникають межі між делегацією суб'єктності і фабрикацією суб'єктності як випадками її виробництва. На рівні індикаторів неможливо проаналізувати: чи це людина фабрикує суб'єктність електронного пристрою, чи електронний пристрій фабрикує суб'єктність людини; чи ми маємо місце все-таки процесу делегування, у результаті якого посилюється суб'єктність обох акторів.

2.5. Особливості мобільних електронних пристроїв як соціальних акторів

Постає питання, чому проблематика суб'єктності предметів частіше за все актуалізується щодо технологій, інакше кажучи, у чому принципова різниця між мобільними електронними пристроями як технологічними об'єктами та іншими речами.

Чим принципово відрізняються сучасні електронні пристрої, так це своєю універсальністю і практично всеосяжною доречністю. Смартфон практично завжди з нами, що пов'язано з нормальністю його застосування в багатьох соціальних ситуаціях.

Така універсальність і поширеність сучасних електронних пристроїв пов'язана, в тому числі, і з прагнення розробників максимально спростити взаємодію користувачів з гаджетами, зробити її інтуїтивно зрозумілою, доступною навіть дитині. А що може бути більш інтуїтивно зрозумілим для людини, ніж взаємодія, подібна спілкуванню з собі подібними. Саме тому програмне забезпечення починає нагадувати лакея з людським виглядом, який вчасно дає підказки, робить замітки, зв'язує з потрібними людьми. І взаємодія користувача з його пристроєм таким чином неминуче починає нагадувати спілкування з соціальним суб'єктом. Подібно до того, як в 90-х роках минулого століття діти прагнули задовольнити потреби свого «тамагочі», зараз ми прагнемо задовольнити потреби свого смартфона: ми «ловимо» для нього мережу, що змушує нас змінити своє місце розташування, шукаємо для нього зарядний пристрій, що змушує нас звертатися до інших людей, переживаємо за його збереження і т.п. Крім того, ми звертаємося до нього з питанням, відповіді на яке довіряємо (як і до книги, але книга доречна в набагато меншому наборі соціальних ситуацій). Так, за цими відповідями стоять інші живі люди, які створили сайти з інформацією, яку ми шукаємо. Однак таким же чином можна сказати і про людину: ті знання, які вона має, вона отримала за рахунок інших соціальних суб'єктів.

Найбільш очевидним фактором (і тому найменш сильним на даний момент за рівнем свого впливу) ми вважаємо зусилля інженерів по антропоморфізації (використовуємо це поняття у латурівському сенсі [72]) пристроїв і по гуманізації способів взаємодії користувачів з ними (докладніше по цій темі можна прочитати в [69.] і [100]). Результат цих зусиль на поверхні: за сучасного рівня технічних досягнень ми вже можемо розмовляти з пристроями, отримувати від них відповіді, й іноді це дійсно нагадує «живу» розмову (не кажучи вже про те, що пристрої можна «змусити» «поговорити» один з одним). Проте це досягнення ще не вийшло зі «Зловісної долини»⁴, такий спосіб взаємодії з електронними

пристроями не набув очікуваної маркетологами популярності. Саме тому ми розглядаємо UX-дизайн⁵, за якого взаємодія користувача з пристроєм уподібнюється взаємодії між двома людьми, як фактор, який сам по собі не спричиняє особливий вплив на суб'єктивацію пристроїв. Впливає на наше рішення і та обставина, що феномен ставлення людини-користувача до обчислювального пристрою як до такого, що володіє почуттями, встановлений ще у той час, коли дизайн графічного інтерфейсу більшою мірою був продиктований логікою розробки, а не вивченням способів інтеракції людини з ним (докладніше про різницю див.: [68]). Так, у 1996 р. соціологи зі Стенфорда Кліффорд Насс і Байрон Рівз у результаті серії досліджень виявили феномен, який отримав назву «The Media Equation» [146]. Вони виявили, що через певний рівень інтерактивності програмного продукту користувачі «несвідомо і неминуче» схильні реагувати на нього як на розумну істоту, повноцінного учасника соціальної взаємодії. І дійсно, в рамках проведеного ними експерименту, коли користувачі під час оцінки роботи комп'ютерів, використовуючи ці ж комп'ютери, намагалися не образити пристрої, не поранити їх почуття та завищували оцінки (якщо порівнювати їх із контрольною групою, яка оцінки ставила, заповнюючи роздруковані бланки), був зафіксований факт приписування людських почуттів машині. Але чи мають рацію автори дослідження, коли роблять висновки про причини такого приписування і ставлення? Чи справді інтерактивність ввела користувачів в «оману» щодо того, що чи хто перед ними: мертве залізо чи жива істота?

Виключати повністю цей фактор, звичайно, не можна. Дійсно, інтерактивність грає свою роль. Але не тільки з тієї причини, яка здається очевидною і першорядною. Інтерактивність сучасних електронних пристроїв робить свій внесок у їхню суб'єктивацію, скоріше, як зовнішній індикатор, що дає привід вважати, що прогноз XX століття, суть якого ми розкриємо нижче, втілюється в життя.

Особливість сучасних електронних пристроїв в тому, що вони все більше і більше «розчиняють» фрейм навколо себе. Разом з тим, як зменшуються рамки навколо дисплея, збільшується кількість ситуацій, коли взаємодія з пристроєм не вимагає перемикання (що, звичайно, напряду не пов'язано зі зменшенням рамок дисплей — кореляція лише метафорична). Рамки книги, телевізора, фотоапарата більш відчутні. У ситуації фрейма розмови акт перемикання на фрейм книги або телевізора проілюструє співрозмовникам, що актор покинув фрейм розмови — почав ігнорувати інших учасників, втратив інтерес. Використавши на вулиці фотоапарат для створення фрейму фотографування актор може зламати повсякденність того, кого фотографує без згоди останнього, і наштотхнутися на відповідну реакцію. Але звернення під час розмови до телефону не дає однозначного розуміння, чи покинув співрозмовник з телефоном фрейм бесіди. Можливо, він перевіряє почутий факт; шукає веселу ілюстрацію для підтримки бесіди або подальшого її розвитку; продовжує ту саму розмову в іншому каналі (ніяк не перериваючи її, а лише примножуючи канали). На вулиці за допомогою телефону не так просто поставити фрейм неузгодженого фотографування — ніхто точно не знає, здійснюється акт фотографування або ж власник просто переглядає свою стрічку новин в соціальній мережі. Традиційно фрейми мають зримі матеріальні кореляти, втілені в оточуючих нас речах повсякденного вжитку [114, с. 13]. Мобільний телефон же робить ці кореляти менш видимими та можливим для «зчитування». Ще 10 років тому фраза «Я вийшов з цим питанням в інтернет» не могла стати мемом, оскільки були чіткі фрейми оффлайн та онлайн-простору. Зараз — в тому числі, завдяки мобільним електронним пристроям (та мережі агентів, яка їх обслуговує), межі між цими фреймами невидимі (хоча вони є, і це досить легко можна виявити шляхом хайдеггерівського злону). А з очікуваним виходом на ринок AR-окулярів, зіммелівська «ручка глечика», роль якої поки ще грає скляно-металевий паралелепіпед, може стати ще менш відчутною.

Вплив цієї «ручки» буде ставати все менш відчутним. Нагадаємо, що Зіммель інтерпретував вазу як точку інтерференції світів: «Наприклад, індивідум, належачи до закритого кола сім'ї, громади, одночасно є точкою проникнення до цих кіл домагань зовнішнього роду: вимог держави, професії. Держава оточує сім'ю подібно до того, як практичне середовище оточує посудину, і кожен з її членів уподібнюється ручці, за допомогою якої держава маніпулює нею для своїх цілей. І так само, як ручка своєю готовністю до виконання практичних завдань не повинна порушувати єдність форми вази, так і мистецтво життя вимагає від індивідуума, щоб він, зберігаючи свою роль в органічній замкнутості одного кола, одночасно служив цілям іншої, більш широкої спільноти і за допомогою цього служіння допомагав включенню вужчого кола в коло, що його перевершує» [45, с. 46]».

З точки зору такого підходу, річ може набувати фабрикованої суб'єктності лише будучи транспонованою в певні фрейми — зокрема, ігри. Відмінність електронних пристроїв від інших речей в тому, що для наділення їх фабрикованою суб'єктністю не потрібне транспонування. Крім того, наділення фабрикованою суб'єктністю інших речей без наслідків у вигляді визначення суспільством фабриканта як ненормального можлива лише в певних фреймах: дитяча гра, відвідування храму, відвідування могили. Як тільки фабрикант виходить за рамки цих фреймів в занадто очевидному для оточуючих вигляді, він може опинитися у шпиталі (за умови нормального функціонування системи охорони здоров'я, звичайно).

Унікальність мобільного електронного пристрою в тому, що воно множинне в одному фреймі. Транспонування «універсального пристрою» практично безшовне: він виступає одночасно фотоапаратом, символом соціального статусу і спілкується з власником як голосовий асистент.

У разі відносин людина-річ такий індикатор випрацьованої суб'єктності як усвідомлення власної об'єктності перевтілюється у можливість усвідомленого

вибору афордансів або свідому відмову від таких у разі задоволеністю запропонованих сценаріїв використання. Тобто, випрацьована суб'єктність власника пристрою виражається у доступності для нього усвідомлення шляхів застосування речі і усвідомлення, чому інші шляхи недоступні. У цьому сенсі ми бачимо, як суб'єкт усвідомлює своє становище в якості об'єкта, свою обмеженість у якості вписаного в мережу об'єктивних відносин.

Але ми зазначали, що такий індикатор як усвідомлення об'єктності не може бути виявленим напряду, а лише за рахунок непрямих проявів у соціальному акті – у застосуванні афордансів. За індикаторами фабрикованої суб'єктності, суб'єктність також проявляється у соціальному акті — застосуванні афордансів. З точки зору цього підходу виходить, що суб'єктність мобільного електронного пристрою починається там, де закінчується суб'єктність його власника, яка полягала у можливості вибору афорданса щодо гаджета. Якщо законодавчо власнику забороняють втручатися у внутрішню структуру пристрою, обмежують діапазон афордансів, це означає, що обмежуються його чи її суб'єктність.

Власник не просто використовує електронний пристрій. За допомогою нього він повідомляє свої особисті дані, він реагує на запити гаджета і вимоги уваги; є пристрої, які заряджаються від енергії тіла людини — такий тісний «симбіоз» призводить до того, що у пристрою з'являються афорданси щодо власника. І з точки зору фабрикованої суб'єктності ми можемо говорити про суб'єктності таких речей.

Б. Латуром та М. Каллоном свого часу було висунуто тезу генералізованої симетрії. Вони говорили про необхідність розглядати людину та річ як рівнозначних дійових осіб (а найрадикальніша вимога Б. Латура — наділити речі правом голосу та створити «Парламенту речей» — втім, як зазначає В. Вахштайн, це, скоріше, іронічна вимога, сприйнята критиками занадто буквально)» [20, с. 22]. Ця вимога, ця симетрія може працювати в дві сторони. У суспільстві суб'єктних речей ми неминуче виявимо об'єктних людей. У постмодерному

підході до визначення суб'єктності ми виявляємо коммодифікацію суб'єктності та набуття нею властивостей капіталу.

З іншого ж боку, «матеріальні речі суть «просто речі» (mere things), вони неproblemатичні і вимагають уваги лише настільки, наскільки є інгредієнтами складної субстанції соціального. Соціальне самодостатнє (шаховий поєдинок може вестися наосліп, без дощок і фігурок), матеріальному ж потрібна опора в світі соціальних значень» [114, с. 17]. Щоб шахова дощечка та фігури на ній відображали протистояння, потрібен інтерпретатор: суб'єкт зі соціальним «ключем» для «дешифрування» «коду» шахівниці. Однак для дешифрування не обов'язково необхідна наявність людини. Це розуміли відправники Вояджеру-1, які сподіваються виявити «дешифратора» у позаземному розумі [2]. Але якщо повернутися на Землю, то ми виявимо, що функцію дешифрування ми частково передаємо технологіям — тобто технологічним речам: щоб мати соціальну інтерпретацію, не потрібна людина. Навіть зараз, якщо через «кляцання Таноса» [129] зникнуть усі люди, якийсь час соціальне життя продовжиться по інерції.

Інша справа, що технологічні речі не можуть піднятися на рівень вище і перекодувати коди дешифрування соціального; або задатися питанням про те, навіщо потрібні ці коди дешифрування. Це і означає, що вони не володіють метасуб'єктністю.

Саме про це ми говорили ще на початку нашого дослідницького шляху: «Ми не зможемо говорити про те, що електронний пристрій здатен розуміти, поки для нього не буде розроблена окрема підсистема, що відповідає за те, щоб програма розуміла, що вона розуміє. Іншими словами, необхідний додатковий модуль, який відповідає за самосвідомість, рефлексію. Відповідно, якщо згадати про зазначену нами взаємозалежності між вивченням ШІ та людським інтелектом, то людина розуміє завдяки тому, що вона розуміє, тобто усвідомлює сам той факт, що вона розуміє. Не просто так Дж. Серл, не приймаючи твердження про те, що комп'ютер розуміє, імпліцитно заперечує наявність

свідомості у комп'ютера. Дійсно, питання про розуміння пов'язане з питанням про свідомість, інтенціональності, суб'єктність.

Дж. Серл повністю не заперечує можливість створення ІІІ з наявністю у нього свідомості. Він лише заперечує біхевіористський та функціоналістський підходи до визначення того, що можна вважати свідомістю» [40].

Таким чином виходить, що у виробництві суб'єктності тут-і-тепер бере участь мережа, що складається як з людей, так і з не-людей. «Висмикування» з цієї мережі може призвести до втрати суб'єктності. Але є певне виключення із правила – люди, на відміну від не-людей, можуть інкорпорувати цю мережу і відтворювати її за інерцією хоча б якийсь час.

В робінзонадах саме так і відбувається — людина привозить з собою мережу соціальної освіти, культури та ін., що допомагають їй усвідомлювати своє становище як об'єкта і створювати умови для відтворення мережі, в якій він був об'єктом і таким чином залишатися соціальним суб'єктом у розумінні випрацьованої суб'єктності (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Аналіз художнього твору «Володар мух» через призму моделі інтерналізації соціальної мережі суб'єкт-об'єктних відносин

Кейс	Інтерпретація кейсу
Діти – герої книги «Володар мух» — потрапляють не безлюдний острів. Залишившись без дорослих, далеко від правил школи, інституту освіти, вони перетворюються на дикунів та фізично винищують одне одного.	Герої через їх юність не є повністю соціалізовані, а отже інтерналізовані в них соціальні структури, мережа суб'єкт-об'єктних відносин не є стійкою. Вони втрачають соціальну об'єктність, а отже і перестають бути суб'єктами у соціальному сенсі.

Постає питання, чи можуть мобільні електронні пристрої інтерналізувати та відтворювати соціальні структури. «У соціології речей сьогодні ми виявляємо

старі наративи — знайомі нам по фантастичним романам Айзека Азімова, Станіслава Лема і Філіпа Діка — наративи про можливість соціального життя неживих об'єктів. Саме цей напрям виростає з соціології технологій і спроби визначити соціальний статус техніки (робота, комп'ютера, «розумного дому» і т. п.). Як зауважують у своїй програмній статті Карін Кнорр-Цетіна і Урс Брюггер, ... вперше (принаймні в новітній історії) виникло питання про те, а чи дійсно найбільший інтерес для людей представляють інші люди. Як показують численні дослідження, що виникають ризики — невід'ємна частина сучасних людських відносин — пов'язані з об'єктами в не меншій мірі, ніж з самими людьми. З аналогічного твердження починають свій маніфест Д. Пелс, К. Хезерінгтон і Ф. Ванденберг: Об'єкти повертаються в сучасну соціальну теорію. <...> Після того як постструктуралізм і конструктивізм розпорошили в повітрі все, що здавалося надійним і твердим, нам пора знову звернути увагу на неопосередковану присутність об'єктів, з якими ми живемо, працюємо і спілкуємося, яким довіряємо, які любимо і ненавидимо, які пов'язують нас настільки ж, наскільки ми пов'язуємо їх. Це доречний момент — після панегірика текстуальності та дискурсивності, — щоб знову знайти теоретичну чутливість до жорстких кордонів нашого соціального світу, відчутти силу об'єктів, що дають нам відсіч у вигляді дорожніх пробок, аварій, інформаційного перевантаження, забруднення навколишнього середовища або нових технологій тероризму» [20, с. 34—35].

Тобто, саме в відношенні сучасних технологічних речей виникають підозри з приводу присутності соціальної суб'єктності, оскільки, можливо, вони здатні інтерналізувати мережі, в рамках яких ця суб'єктність виробляється, і відтворювати їх — але вже в мережах, що складаються суто з не-людей.

Книга як річ інтерналізує мережі виробництва соціальної суб'єктності, але здатна відтворити їх тільки при наявності людини, яка, у свою чергу, соціалізована так, що здатна дешифрувати мережі, вбудовані в книгу. Але якщо

ми розташуємо поруч дві книги, ніякої соціальної взаємодії між ними двома відбуватися не буде.

Інша справа, якщо розташувати поруч два смартфони та запустити на них голосових асистентів, які при цьому вибирають репліки, ґрунтуючись на алгоритмах нейронної мережі — якийсь час, за інерцією, вони будуть імітувати соціальність (поки функціонують мережі, завдяки яким це можливо). Причому те, що це імітація, що це «спілкування» в лапках зможе розпізнати тільки суб'єкт, який повноцінно вбудований в інші мережі виробництва суб'єктності. Якщо ж ми представимо, що діалог двох голосових асистентів почула дитина (з певного моменту ізолювана від інших мереж виробництва соціальної суб'єктності), то за умови, що інерції мережі вистачить для досить тривалого функціонування голосових асистентів, вони змогли б соціалізувати цю дитину.

За допомогою цього уявного експерименту ми натикаємося на висновок, що випрацювана суб'єктність може бути вироблена фабрикованим суб'єктом. У ході історії свобода людини чинити, як завгодно, натикається на матеріальні бар'єри. Людина фабрикує суб'єктність цих матеріальних бар'єрів. Але у результаті цієї фабрикації людина обростає об'єктними залежностями від фабрикованих суб'єктів, що її оточують. Це призводить до виробництва випрацьованої суб'єктності людини. З цієї точки зору людина, яка не знає про базові призначення тієї чи іншої речі, не є більш суб'єктною, ніж та, що обтяжена знанням про завдання функціонування речі. Хоча здається, що перша здатна зробити з річчю все, що завгодно, тоді як друга — обмежена в своїх діях, на перевірку виявляється, особливо, за умови що річ — це мобільний електронний пристрій, що не обтяжена об'єктними обмеженнями людина (знаннями про устрій пристрою) може застосувати лише декілька аффордансів — використати пристрій як камінь чи просто розбити його. Одночасно більш об'єктивно залежна від суспільства людина, яка отримала знання про електронний пристрій в рамках соціальних інститутів, здатна використати його

як згідно «inscriptions», так і віднайти більш елегантні афорданси щодо неї: провести хакерську атаку, розбити багаття, діставши з пристрою батарею і т.п.

2.6. Практики використання мобільних електронних пристроїв як фактор фабрикації їхньої суб'єктності

Відштовхуючись від хайдегерівської ідеї, Г. Гарфінкель стверджує, що річ, яка розуміється як оснащення, — це річ інструментальна або «інструментальована» практичною дією. «Ви заводите свій автомобіль, ключ повертається в замку запалювання, мотор починає працювати рівно і без перебоїв, ви робите ряд звичних маніпуляцій і машина як щось проблематичне зникає, вона стає слухняним інструментом ваших практичних дій. Вона була проблематичною в той короткий момент, коли ви прислухалися до звуку мотора, але перестала бути такою, як тільки ви переконалися, що «все нормально». Лише тоді, коли вони виходять з ладу і перестають бути інструментами, речі знову стають «об'єктами» (Б. Латур справедливо вказує на конотацію слова об'єкт: «to object» — «заперечувати»)» [114, с. 15].

З точки зору фабрикованої суб'єктності в даному випадку можна сказати і навпаки: зламана річ набуває суб'єктності, адже вона здійснює соціальний вплив на свого власника. Але тут не йде річ про випрацювану суб'єктність предмету, однак про посилення випрацюваної суб'єктності власника: по-перше, він починає усвідомлювати свою залежність від речі, тобто експлікує своє становище в мережі відносин «власник-річ», визначає себе як об'єкта, що залежить від предмету; по-друге, він усвідомлює і об'єктність предмету, що вписаний до мережі відносин — мережі, в рамках якої потрібно відстежити, в якому вузлі сталася поломка, де її можна відремонтувати; чи можна її викинути без перешкод і т.д.

«Світ практичних нерerefлексованих дій — це світ слухняних (за М. Хайдеггером, «згорнутих», «прозорих») речей» [144, с. 15]. Але це і світ «слухняних» власників, які використовують річ за сценарієм (inscription). Як тільки inscription не працює (річ зламалася, або виник непередбачений сценарій використання), виникає необхідність у застосуванні щодо речі афорданса. Тобто, власник усвідомлює шляхи застосування речі і чому інші шляхи недоступні.

Дитина, яка в своїй грі забиває цвяхи мобільним телефоном, менш суб'єктна, ніж дорослий, який розуміє, чому мобільним пристроєм не варто забивати цвяхи. Доросла людина розуміє, як мобільний пристрій вбудовано в мережі виробництва суб'єктності, розуміє своє становище в цих мережах і розуміє, звідки взяли правила, згідно з якими не варто використовувати гаджет не за призначенням.

Але чим більше дорослий дізнається про мережі, якими обумовлена функціональність мобільного пристрою, тим більшу випрацювану суб'єктність він може відносно цього пристрою і навіть цієї мережі мати. Людина, яка знає, як зателефонувати, як запустити той чи інший додаток більш суб'єктна, ніж дитина, що не знає цього; але в ситуації взаємодії з цим пристроєм вона може виступати менш суб'єктною, ніж та мережа відносин, яку представляє пристрій, адже саме він диктує власник дії. Та чим глибше власник розбирається, як працює мобільний зв'язок, як влаштовані додатки, з чого складається пристрій, тим більше він усвідомлено може порушувати правила, продиктовані необхідністю нормального функціонування пристрою. Тобто, випрацювана суб'єктність може проявлятися і в тому випадку (причому, на більш високому рівні), якщо актор порушує прописані правила, знаючи, що він їх порушує, чим вони продиктовані і до яких результатів призведе це порушення.

Розглянемо у цьому контексті поняття «допустимості». «Допустимість, як її розуміє сам Гібсон, є матеріальне відношення, наслідки якого описуються в термінах людського світу. Один і той же матеріальний предмет може

використовуватися величезною кількістю способів. Кожен з цих способів є приклад допустимості. Допустимості характеризуються просторово-тимчасовим розташуванням, що залежать від усталених ідентичностей матеріальних предметів і соціальних ситуацій. Так, підлога допускає ходьбу, танці, розміщення меблів; вікно допускає вид на озеро, втечу від небезпеки, підглядання; ніж допускає різання, загрозу, відкривання віконного шпінгалету та багато іншого. Повертаючись до соціальних об'єктів, важливо відзначити, що вони, як правило, мають множинні допустимості, що і обумовлює різноманіття виконуваних ними ролей в оповіданнях. Наприклад, голка допускає шиття, і тому її може взяти в руки принцеса, але вона також допускає і укол пальця, через що принцеса може виявитися занурена в казковий сон. Практичні допустимості забезпечують зав'язку сюжету, готуючи місце для вступу в гру магічних або цілком ймовірність допустимостей» [124, с. 124—125]. «Допустимість» співвідноситься з хайдеггерівським поняттям «спідручності». Спідручність — це властивість, що характеризує можливість нерефлексивного використання, стану «непомітної, але дуже важливої практичної вписаності [речі] в наше життя» [24, с. 51]. Усі стани спідручності можливі в силу їх допустимості. У свою чергу стан допустимості не завжди передбачає стан спідручності. Так, використання ложки допустимо для відкручування шурупа, але не характеризується спідручністю, адже щоб виконати таку операцію, необхідно задуматися, чим відкрутити шуруп при відсутності під рукою викрутки як підручного інструменту для такого випадку. У цій ситуації ложка стає «об'єктом розгляду для нашої свідомості» і ми використовуємо відносно неї афорданси, а не допустимі inscriptions [24, с. 50].

Але зовсім по-іншому «веде» себе річ в рамках практик — коли все «працює так, як треба» [24, с. 51], коли допустимість супроводжується спідручністю. М. Хайдеггер зауважує, що річ нам не «являється», доки немає порушення звичної практичної, повсякденної дії (викликаної, наприклад, поломкою речі). Ми «розглянемо» річ лише в тому випадку, коли вона стане «предметом» —

«вперед виметеною», кинутою передо нами. У такому випадку ми потрапимо в ситуацію, коли стаємо тим, хто є «суб'єктом, що спостерігає і сприймає». Поки немає цього «розглядання» — немає і предмету (а лише «непроблематична співдручність») [24, с. 51.].

Нерефлексованість використання речей у ході здійснення повсякденних практик означає, що актор щодо речі не рефлексує суб'єкт-об'єктні відносини. Саме таким чином часто відбуваються повсякденні взаємодії «власників» з їх електронними пристроями. Причому через призму теорії градусів Л. Болтанськи і Л. Тевено бачимо, що спектр «допустимостей» і «співдручностей» у випадку таких девайсів, як смартфони, істотно ширший, ніж інших побутових предметів.

Л. Болтанськи і Л. Тевено виділяють шість «градів» (або світів), до яких соціальні актори звертаються, коли потрібно обґрунтувати справедливість своєї позиції в тих чи інших життєвих ситуаціях: «патріархальний», «ринковий», «науково-технічний», «цивільний» гради, а також град «натхнення» і «репутації». Під час звернення до принципів цих градусів актори можуть задіяти не тільки абстрактні поняття, а й те, що нас цікавить більше в даному випадку — конкретні предмети. Наприклад, посиляючись на принципи патріархального граду, актор, для посилення ефекту, може продемонструвати сімейну фотографію [15, с. 334—335]. Головне, щоб таке використання речі було доречним, гармоніювало з ситуацією і з самим актором. Річ має бути тісно пов'язана з людиною, щоб поводження з нею було «природним» [15, с. 255]. Крім того, речі повинні бути узгоджені з ситуацією, скласти ансамбль [15, с. 225—226]. Недоречність і неприродність речі може зруйнувати порядок граду [15, с. 251].

Яке ж кардинальна зміна внесена мобільними гаджетами в цю модель? Справа в тому, що користувачі делегували гаджетам стільки компетенцій, що девайс може стати «доречним» і «природним» при зверненні до таких градусів, для яких раніше було б потрібні зовсім різні предмети. Ваш гаджет «знає», коли у брата день народження (патріархальний град); повідомляє вам актуальний курс

валют (ринковий град); дозволяє опублікувати фотографію в соціальній мережі (град репутації); дає можливість у будь-який момент часу написати текст вірша або створити малюнок (град натхнення); за допомогою вбудованого в апарат рівня можна перевірити, чи рівно встановлено підлогове покриття робітниками, які робили домі ремонт (науково-технічний град). Навіть апелювання до громадянського граду з такими мобільними додатками, як *civic media* («інтернет-платформи, які дозволяють жителям вирішувати проблеми благоустрою самого різного роду, від купи сміття у дворі до ремонту будинку» [98]), можливе через гаджет.

У книзі американського урбаніста Адама Грінфілда «Радикальні технології: пристрій повсякденному житті» розповідається про дослідження 2005 року етнографів з Університету Кейо, які цікавилися, що люди зазвичай вважають за краще носити з собою в кишенях і сумках для того, щоб нормально себе почувати протягом дня, що необхідно їм мати з собою кожен день для успішного виконання повсякденних завдань [33]. Особливо вдалим у цьому дослідженні постає час його проведення, так як вже через три-чотири роки в широкий вжиток увійшли смартфони, які в певній мірі витіснили деякі з цих предметів.

Результати експерименту, зокрема, виявили, що люди носили з собою фотографії близьких, ключі, посвідчення, гроші. Тобто, як мінімум, у 2005 році актори мали при собі речі, які б дозволяли апелювати до патріархального граду (фотографія родичів), ринкового (гроші), цивільному (посвідчення) а також, в деякій мірі, -науково-технічного (ключі). Про те, що мобільний гаджет цілком справляється з функцією зберігання фотографії, ми вже говорили. Але поки не згадувалося, що сучасні гаджети можуть повністю замінити і засоби оплати (правда, такі сервіси, як *Android Pay*, *Apple Pay* та інші доступні поки тільки в обмеженому числі регіонів).

Це означає, що ситуації практичних (неусвідомлених) операцій зі смартфонами частіші, ніж операції з іншими речами.

Ми наголошували, що усвідомленість співвідношення суб'єкт-об'єктних величин в ситуаціях взаємодії є ключовою ознакою наявності суб'єктності. Отже, відсутність такої усвідомленості — ознака послаблення випрацьованої суб'єктності людини в ситуаціях повсякденного використання смартфона (коли за допомогою нього здійснюється широкий спектр спідручних операцій, а не допустиме, проте не спідручне, забивання цвяхів). І, дійсно, «нормальна людина в нормальних практичних ситуаціях життя зазвичай не займається декартівською (картезіанською) рефлексією, відстежуючи за допомогою інтроспективного самокопання свої внутрішні відчуття і переживання ...» [24, с. 53.]. Ще більше послаблюється випрацьована суб'єктність, якщо врахувати: якщо людина в повсякденній ситуації взаємодії не помічає смартфона, вона не знаходить в цій «картинці» і себе ...» [24, с. 55.]. Тим паче, що, слідуючи за М. Хайдеггером, ми бачимо, що практики людьми здійснюються у ролі соціальних інших, а не усвідомлюваних «я». «Те, що діє» — це усереднені моделі поведінки, узагальнені об'єкти щодо агентів соціалізації [24, с. 55.]. «У повсякденності кожен діє так, що, коли він діє, насправді діє хтось інший, вірніше, інші люди, люди взагалі» [24, с. 56.].

Подібним чином ми раніше прийшли до висновку, що в спробах вийти на первинного суб'єкта, ми опиняємося перед необхідністю говорити про розмивання суб'єктності, про її синергетичність. Згідно Виготському «в індивідуальному пізнанні годі й шукати жодної вищої психічної функції, що не існувала раніше в публічній діяльності тієї соціальної групи, до якої належить індивід, що пізнає. Індивідуальні спогади як акти пам'яті можливі тільки тому, що індивід є членом, наприклад, сім'ї та бере участь в розмовах про минуле ... Ті ж джерела нашої здатності до категоризації — категоризація здійснюється іншими людьми разом з нами і за нас» [124, с. 119].

Якщо застосувати до цього логічного повороту хайдеггерівську термінологію, то виходить, що суб'єктність присутня у «самому реальному суб'єкті повсякденності» — в тому, що на англійську було переведено як «The They» — «колективно-безособове начало» [24, с. 56.]. «На відміну від соціальної взаємодії мавп, взаємодія людей завжди здається більш дислокованою. Немає ні одночасності, ні безперервності, ні гомогенності. Взаємодія людей не обмежується їхніми тілами, які співприсутні в одному часі та просторі, пов'язані взаємною увагою і спільною діяльністю; для розуміння людської взаємодії доводиться звертатися до інших елементів, іншого часу, інших місць та інших акторів» [73, с. 182]. Саме тому ми виявляємо наявність різних рівнів, на яких по-різному може бути перевизначена суб'єктність, аналізуючи певну ситуацію.

Поки людина не усвідомлює, що «жити в суспільстві і бути вільною від суспільства неможливо» [76], поки вона не виявляє свою об'єктність, ми не можемо говорити про прояв випрацьованої суб'єктності. У практиках використання мобільного електронного пристрою не проявляється випрацьована суб'єктність «власника», його особистість ще «не відкривається світу» в такі моменти. Але в цей момент виникає питання про те, яка по характеру суб'єктність мобільних електронних пристроїв проявляється в таких ситуаціях.

Як ми раніше зазначали, суб'єктність і об'єктність не є взаємовиключними величинами, при їх «зустрічі» «анігіляція» не відбувається. Так, суб'єктність людини має місце в той момент, коли вона рефлексує свою об'єктність. Подібним чином суб'єктність мобільних електронних проявляє себе саме в той момент, коли проявляється суб'єктність власника — при трьох модусах «запускання чогонебудь у явленість» [24, с. 52.]. Якщо смартфон розряджається в несподіваний для власника час в незвичному (без звичного доступу до джерел живлення) місці, відбувається «поломка спідручного», проблематизація смартфона і перед власником «являється» об'єкт. Одночасно з цим власник набуває якостей суб'єкта, адже він усвідомлює співвідношення себе і смартфона. Разом з тим,

суб'єктні якості (але саме в значенні фабрикованої суб'єктності) набуває смартфон, адже його стан, про який він комунікує власнику, змушує власника вчиняти певні дії, які б не були здійснені, якби не повідомлення смартфона — власник починає шукати зарядний пристрій і джерело живлення.

В рамках другого модусу «запускання явленості» — «відсутності» — мають місце подібні процеси: в рамках повсякденної практики власник тягнеться до кишені за підручним пристроєм. Факт невиявлення «являє» предмет, через що підвищується рівень суб'єктності власника і пристрою, (ф)акт відсутності якого змушує власника судорожно згадувати останній момент використання (що досить складно, адже воно було неусвідомленим).

Третій модус — настирливість — у разі мобільного пристрою може проявитися, наприклад, коли практика отримання push-повідомлень з нерелексивної стає проблематизованою, тому що повідомлень за певний проміжок часу надходить більше, ніж звик власник. У термінах співвідношення суб'єктності і об'єктності результати ті ж: власник усвідомлює свою об'єктність щодо пристрою і стає суб'єктом, в той час як і пристрій стає суб'єктом, змушуючи, як мінімум, поставити себе в беззвучний режим.

Модуси запускання явленості мобільних електронних пристроїв

Назва модусу	Приклади прояву у відношенні мобільних електронних пристроїв
«Поломка»	Смартфон розряджається в несподіваний для власника час в незвичному (без звичного доступу до джерел живлення) місці. У результаті відбувається проблематизація смартфона і перед власником «являється» об'єкт. Одночасно з цим власник набуває якостей суб'єкта, адже він усвідомлює співвідношення себе і смартфона. Разом з тим, суб'єктні якості (але саме в значенні фабрикованої суб'єктності) набуває смартфон, адже його стан, про який він комунікує власнику, змушує власника вчиняти певні дії, які б не були здійснені, якби не повідомлення смартфона — власник починає шукати зарядний пристрій і джерело живлення.
«Відсутність»	У рамках повсякденної практики власник тягнеться до кишені за підручним пристроєм. Факт невиявлення «являє» предмет, через що підвищується рівень суб'єктності власника і пристрою, (ф)акт відсутності якого змушує власника судорожно згадувати останній момент використання (що досить складно, адже воно було неусвідомленим).
«Настирливість»	Коли push-повідомлень за певний проміжок часу надходить більше, ніж звик власник, практика їх з нерелексивної стає проблематизованою. У результаті власник усвідомлює свою об'єктність щодо пристрою і стає суб'єктом, в той час як і пристрій стає суб'єктом, змушуючи, як мінімум, поставити себе в беззвучний режим.

Таким чином, суб'єктність пристроїв проявляється вже поза практик їх повсякденного використання, коли взаємодія з ними проблематизується. Чи означає це, що в рамках практик, коли власник не є суб'єктом, не проявляється і суб'єктність пристрою?

Запорукою суб'єктності людини є її об'єктне положення і усвідомлення власної об'єктності. Подібним чином в акторно-мережевій теорії розглядається об'єкт — як «похідна» деяких стійких множин і мереж відносин» [78, с. 223]. При цьому «об'єкти зберігають свою цілісність до тих пір, поки відносини між ними стабільні і незмінні» [78, с. 223]. Таким чином виходить, що в практиках повсякденного використання власник-пристрій утворюють мережу з одного актора, яка наділена фабрикованою суб'єктністю як одне ціле.

2.7. Реіфікація як фактор фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв

Машинні алгоритми сучасності не здатні до розуміння, мислення, усвідомлення в онтологічному вимірі, що проілюстрував Дж. Сьорл. За бінарним кодом в обчислювальних процесах не стоять подібні людським смисли — це лише одиниці і нулі (хоча і це вже інтерпретація людей — насправді має місце наявність та відсутність електроімпульсів). Тож у цілому, з деякими доповненнями у зв'язку з розвитком інтернет-технологій, аргументи експерименту «Китайська кімната» актуальні і в наш час.

Але необхідно врахувати, як користувачі пристроїв та властивим пристроям алгоритмів їх сприймають, як охарактеризують (що, у першу чергу, відображається на практиці) свою взаємодію з ними. Коли Дж. Сьорл опублікував свій уявний експеримент, комп'ютери були переважно доступні тільки для вузьких кіл населення. Якщо фабрикація суб'єктності пристроїв і мала місце (а, скоріше за все, мала, інакше чому б філософ взявся за доказ відсутності

свідомості у комп'ютерів), то могло мати безпосередній ефект лише в вузьких колах. Наразі ж комп'ютер (в тому числі як смартфон) — асистент, за різними даними, близько 5,2 млрд. людей [97]. Як ми з'ясували, у ході повсякденних практики «нормальної» (поза меж модусів явленості) комунікації з смартфонами користувачі не ставлять собі на меті рефлексувати те, що стоїть за роботою пристрою, тому можуть сприймати взаємодію зі своїм гаджетом як соціальну. Тож така взаємодія може бути соціальною і за своїми наслідками.

Той факт, що користувач не замислюється про сутність влаштування мобільного електронного пристрою чи про сутність своєї взаємодії з ним, ніяк (при повсякденному використанні) не відслідковує витоки, походження природи практик використання та уявлень про гаджет, лежить в основі механізму «реіфікації» [10, с. 61], або «уречевлення» [83, с. 72—75].

Фундамент вивчення феномену реіфікації був закладений К. Марксом, коли він досліджував, яким чином посередництво грошей у суспільних відносинах набуло «природнього» характеру, перестало підлягатися сумніву. Д. Лукач в своїх працях розвинув це поняття, наповнивши його ідеєю формування «другої природи» товарних відносин зокрема, і соціальних відносин у цілому. Так, він вказував, що «... людині протистоять як щось об'єктивне, від неї не залежне, підкорююче її своїй антигуманній закономірності, її власна діяльність, її власна праця» [80, с. 182—183]. П. Бергер і Т. Лукман ввели це поняття в академічне поле соціології та уже в більш м'якій, абстрактній формі описали, як людина здатна створювати світ, що потім нею ж сприймається як щось, що не є її власним творінням [10, с. 43]. «... Людина може забути про своє авторство в справі створення людського світу ... У неї відсутнє розуміння діалектичного зв'язку між людиною-творцем та її творіннями» [10, с. 61]. Коли переносимо ці описи на модель взаємодії людини з електронними пристроями та програмним забезпеченням, що їх начиняє, то бачимо, що сучасні покоління ще певним чином пам'ятають життя без інтеграції в нього гаджетів, тому

усвідомлюють факт створення, походження практик взаємодії з ними, здатні усвідомлювати пристрої як артефакти. Та виникає питання, скільки потрібно часу для здійснення факту реіфікації щодо електронних пристроїв, уявлень про їхню природу та про необхідні практики для взаємодії з ними. Тим більше, коли є ефект каталізатора за рахунок двох факторів: інтерактивності пристроїв та їхнього медійного образу, який ми розглянемо далі (саме в ролі каталізаторів у поєднанні з реіфікацією, згідно з нашим дослідженням, ці чинники також грають роль в виробленні (фабрикації) суб'єктності мобільних електронних пристроїв).

Розглянемо кейс, що ілюструє, яким чином та як швидко набуває сили феномен реіфікації щодо сучасних комп'ютерних пристроїв. Серед користувачів персональних комп'ютерів існує «звичка» водити маніпулятором «миша» по екрану в той час, коли пристроєм виконується якась тривала операція. І лише деякі знають історію походження цієї практики і справжню її мету. Насправді, архітектура операційної системи Windows 95 приводила до того, що тривалі завдання, оскільки система входила в режим очікування, в якийсь момент переставали виконуватися, тоді як постійне пересування курсору по екрану «змушувало» систему перезапустити цикл і не входити в режим очікування (докладніше див.: [96]). Вже в наступній версії системи реальна потреба у цій операції відпала, проте вона назавжди укорінилася в повсякденні практики багатьох користувачів. Колись усвідомлені дії, що мали сенс, напрямку пов'язаний з об'єктивною реальністю, за допомогою об'єктивації перетворилися в легітимізовані ритуальні дії.

Феномен реіфікації лежить в основі також того, що Л. Г. Іоніним було названо «ною магічною епохою» [52, с. 33].»Сучасна магія, згідно з Л. Г. Іоніним, існує через ускладнення внутрішнього устрою електронних девайсів, з якими ми маємо справу в повсякденному житті. Як наслідок, пересічні користувачі не здатні зрозуміти принцип їхньої дії і несвідомо порівнюють його

з магічним (так само і за влучним спостереженням автора науково-фантастичних творів А. Кларка, будь-яку досить розвинену технологію важко відрізнити від магії [139]). До виділеного Л. Г. Іоніним фактору ми також додали б й обставину зниження загального рівня знань, що не в останню чергу зумовлено цифровими медіа [127]. Крім того, свою роль відіграє політика сучасних підприємств, спрямована на створення максимально закритих продуктів, до внутрішньої будови яких непідготовлений користувач не може отримати доступ (ось що про це пише автор книги про історію створення iPhone: «Ви коли-небудь намагалися розкрити свій iPhone і подивитися, як він влаштований? Apple би така задумка не сподобалася. Одна з основних причин, чому Apple стала найприбутковішою корпорацією у світі, полягає в тому, що нас тримають подалі від «моргу». Джобс розповів своєму біографу, що дозволити людям копатися в його розробці — значить «дати їм все споганити». Тому всі iPhone загвинчені особливими гвинтами «пенталобами», так що без спеціального інструменту вам не відкрити свій власний телефон. «Бувало, люди говорили мені: «Знаєте, мій телефон став відключатися, працює не так довго, як раніше», — розповідає генеральний директор iFixit, Кайл Вінс. — А я їм відповідав: «Ну так замініть батарею». І ось, чесне слово, чув у відповідь: «А що, там всередині є батарейка?»» [145]). Та як ми вже зазначили, найбільш істотну роль в реіфікації відіграє та обставина, що в рамках повсякденності людям не властиво замислюватися про влаштування речей, з котрими вони стикаються (якщо, звичайно, людина не стикається з абсолютно незнайомим йому девайсом чи з модусами явлення, що призводить до розриву повсякденності і необхідності рефлексії). Сучасній людині, за рідкісним винятком, немає необхідності проблематизувати смартфон, комп'ютер, голосовий помічник, робот-пилосос і т.п. Ще меншою мірою «розумні» пристрої проблематизуються дітьми. Народжене в другому десятилітті третього тисячоліття покоління не знає світ (звісно, ми маємо на увазі лише ту частину

світу, яку прийнято називати розвиненою) без гаджетів, тісно інтегрованих у повсякденне буття.

Ознаки реіфікації дітьми практик взаємодії з пристроями можна спостерігати на прикладі жесту «свайп двома пальцями», що необхідний при взаємодії з сенсорними екранами для збільшення зображення. Сучасні діти в деяких випадках намагаються перенести в реальний світ цей жест, аби «збільшити» роздруковану фотографію чи малюнок на папері. Вони не замислюються про походження даного жесту, знають тільки, як його застосувати і навіщо, що зближує його з магичною дією [119]. Нами особисто спостерігався випадок, коли робот-пилосос з причини автоматизації його активності, яка зовні виглядає як осмислена поведінка, сприймався дитиною в якості живої істоти, подібної до домашнього улюбленця.

У силу всього зазначеного вище перед нами постає питання, що буде після об'єктивації (у термінах П. Бергера та Т. Лукмана) наприклад, звернень «Привіт, Siri» або «Ok, Google»? Зараз ці звернення, які активують так званих голосових помічників, використовуються усвідомлено і навіть з певним зусиллям волі користувача, оскільки такий спосіб взаємодії з пристроями не став «нормальним», габітуалізованим, принаймні в публічних місцях¹⁶. Однак у домашньому середовищі, в родинному колі використання голосових помічників, особливо за посередництвом «розумних» акустичних систем, все більшою мірою стає буденністю. І якщо дорослі переважно ще усвідомлюють артефактність таких асистентів, то для дітей принципи, що стоять за роботою пристроїв, менш прозорі. «Розумна» акустична система відповідає так само, як людина, досить лише вимовити магичну фразу: «Привіт, Siri», «Ok, Google», «Hey, Alexa» і т.п. Це і створює перші прецеденти об'єктивації (в розумінні Бергера та Лукмана) звернення до «розумних» пристроїв¹⁷.

За механізмом реіфікації стоїть процес окупації та фабрикації суб'єктності без фабриканта, бо реіфікація – це не що інше, як випадок виробництва

суб'єктності, коли останньою наділяється об'єкт, що не усвідомлює своєї об'єктності і який стає здатен до актів фабрикованої чи окупованої суб'єктності.

Носій випрацюваної соціальної суб'єктності начебто має «іmunітет» від реіфікації, адже вони відслідковують походження фабрикованої суб'єктності. Однак, як ми розглядали, на практиці таке відслідковування можливо лише до масштабів мікрорівня взаємодій [105, с. 137].

З точки зору індикаторів фабрикованої суб'єктності між носієм випрацюваної суб'єктності та фабрикованої суб'єктності різниці немає, тому реіфікація призводить до «урівнення» соціальних суб'єктів людей та не-людей.

2.8. Мобільні електронні пристрої як фабрикант суб'єктності людей. Феномени «уберізації» та «амазонізації»

Згідно зі схемою роздумів А. Рено, у якості фундаментального принципу сучасної культури – «індивідуалістичної культури незалежності», підкреслюється індивід, який розуміється як незалежна істота, що володіє вищою цінністю і яка вважається виключним, єдиним початком самої себе. Для галузі соціальної онтології це означає зіткнення з процесами індивідуалізації та десоціалізації, коли людина дистанціюється від участі в суспільному бутті, направляючи активність на розвиток перш за все власного екзистенціального сюжету [47, с. 15]. Протиставлення себе навколишньому соціальному середовищу призводить до того, що індивід «забуває» про те, що це соціальне середовище ним же й було сформоване — так ми, у тому числі, приходимо до реіфікації. Не розглядати навколишнє середовище як твір своїх рук, «сприймати його як щось чисто природне або незрозуміле, незалежне від нашої діяльності — саме такий стан К. Маркс і називав відчуженням, розуміючи під цим умови, в яких ми забуваємо, що історія є нашим власним продуктом, і починаємо управлятися нею як чужої силою» [49, с. 159].

Одночасно, разом з К. Кнорр Цетіною, ми виявляємо, що роль соціального регулювання людської поведінки перенеслася не тільки з традиційних спільнот на самого індивіда за рахунок інтерналізації норм та цінностей, але почасти відвелася оточуючим цього індивіда об'єктам в силу ситуації, яку вона називає «об'єктуалізацією» [59, с. 267—268].

Поєднання цих двох обставин втілюється в понятті «бездомного розуму», яке тісно пов'язує індивідуалізацію з «абстрактністю» технічної продукції, що вторгається в повсякденне життя: «практично у всіх своїх областях, — стверджують автори даного поняття, — сучасне життя безперервно атакується не тільки матеріальними об'єктами і процесами, породженими технічним виробництвом, а й типами свідомості, що у результаті формуються. «... Економічна і технічна цивілізація знищує громадянськість і веде до виникнення, як би ми зараз сказали, необтяженого і невикоріненого «Я» — вириваючи особистість з поточного контексту взаємодій, які до цього забезпечували надійну основу для процесу самооформлення» [59, с. 270].

Таким чином наука, техніка, мобільні електронні девайси як носії фабрикованої суб'єктності стають новими суб'єктами, які обумовлюють об'єктну залежність людини у соціумі, витісняючи об'єктну залежність людини від інших акторів-людей. Виникає питання про те, чи у цій мережі виробляється випрацювана суб'єктність або є фабрикована суб'єктність.

Відповідаючи на це питання, скажемо, що суб'єктність гаджета могла б виступати результатом фабрикації суб'єктності без фабриканта, і, у свою чергу, виробляти випрацювану суб'єктність свого власника. Але все ж таки, принаймні зараз, в системі відносин гаджет-глобальний світ електронний девайс — всього лише ретранслятор, агент впливу, тобто результат фабрикації суб'єктності з фабрикантом, який, нав'язуючи власнику цінності глобального світу, фабрикує його суб'єктність.

Фабрикація суб'єктності власників їхніми гаджетами є, в тому числі, наслідком тих умов, в яких ці гаджети виробляються (а умови, в свою чергу, детерменіровані і детерменіруют мету виробництва пристроїв). Мова йде про ті умови, які Дж. Рітцер охарактеризував як «ірраціональність раціонального» [102, с. 355]. «Люди виявилися замкнені в «залізній клітці» раціональності, де їх базові людські якості не приймаються системою в розрахунок. Вони купували і продовжують купувати речі, які сходять з конвеєра раціональними, а вдома у споживача виявляють ірраціональні риси. Раціональні системи — це «нерозумні системи, які заперечують людяність тих, хто працює в них» або ними обслуговується, тобто вони дегуманізують; дегуманізаційний вплив раціоналізації — це «головна причина, через яку її можна вважати ірраціональною». Раціоналізація виробництва повсякденних речей, пріоритет кількості над якістю товарів призвели до неминучої ірраціоналізації і дегуманізації сучасних масових речей. Подібні властивості речей — об'єктів споживання в суспільстві споживання — виражаються в їх низькій якості, безособовості, десакралізації, деінтелектуалізації, безглуздості. Те, що раціонально для системи, наприклад, дешеве виробництво і відповідна йому низька якість, ірраціонально для споживача. Дегуманізація — це ігнорування якості життя людини в цій раціональній системі. Сучасні речі, від продуктів харчування до меблів, стилі життя, стилі споживання і автомобілів, не просто вкрай низької якості, але і містять речовини, безпосередньо загрожують здоров'ю людей і стану навколишнього середовища. Шкоду також завдає те, як раціональна система виробництва поводить з речами — від способу їх виробництва до методів їх утилізації. Дегуманізація є там, де «приписані взаємодії займають місце справжніх людських відносин». Те ж можна сказати про сучасну річ. Вона зроблена не для конкретної людини, а для усередненої моделі споживача. Людина повинна підлаштовуватися під заздалегідь запрограмовані інженером способи взаємодії з річчю, творче освоєння речі

мінімізується. Гомогенізація речей — це теж аспект ірраціональності. І тут складно повністю погодитися з Д. Міллером, який вважає, що речі — схожі, анонімні, взаємозамінні — після придбання наділяються людьми власними смислами, а значить, споживчі практики сприяють різноманітності, а не гомогенізації. Набір варіантів поводження з речами після покупки найчастіше визначається принципами суспільства споживання» [117, с. 126—127], і виходить навпаки, речі змінюють людей, що їх придбали.

Паралельно антропоморфізації електронних пристроїв має місце процес роботизації людей. Це явище не нове і спостерігалось ще з часів мануфактуризації виробництва, певного піку досягнувши після впровадження конвеєрного принципу організації заводів. Конвеєр дегуманізує робоче середовище. «Від людей, обдарованих різними вміннями і навичками, знову і знову вимагають виконувати обмежене число спрощених завдань. Замість того, щоб докладати свої людські вміння, люди змушені заперечувати свої людські якості і діяти як роботи» [102, с. 121—122].

Дж. Рітцер продемонстрував, що сама по собі індустріалізація не є причиною такої роботизації людей. Таку дегуманізацію виявляємо і в сфері послуг. «Самим очевидним прикладом такої імітації [методів Форда] служить стрічковий транспортер, який використовується в «Бургер Кінг» для приготування гамбургерів. Менш очевидним є той факт, що багато роботи в ресторанах фаст-фуду виконується як на конвеєрах, коли завдання розбиваються на безліч простих компонентів... Як зауважив один спостерігач: «У фаст-фуді явно містяться базові елементи фабричного виробництва ... мова йде про створення машини, що годує» [102, с. 121—122].

Продовжуючи метафору Дж. Рітцер, ми вже можемо говорити не про «макдональдизацію» і навіть не про «старбакізацію» [102, с. 503] соціального, а зі звичним для соціології запізненням — про «уберізацію» соціального. І саме в рамках уберізації суб'єктність людини фабрикується фабрикованою

суб'єктністю електронного пристрою, який у певному сенсі стає симулякром людини.

Уберізація — це наступний після макдональдизації крок в раціоналізації шляхів отримання прибутку власниками компаній і в ірраціоналізації (дегуманізації) щодо співробітників і клієнтів. Якщо макдональдизація явно окупує суб'єктність співробітника, то уберізація, на перший погляд, навпаки, наділяє працівника суб'єктністю. Але, звичайно, це суб'єктність є фабрикованою.

Таблиця 2.4.

Кейс-стаді взаємодії співробітника «Убер» з додатком

Описання кейсу	Інтерпретація кейсу
Підключений до системи «Убер» таксист, до системи доставки їжі кур'єр нібито самі вибирають замовлення, самі визначають свій робочий графік (та й офіційно влаштовані вони в більшості випадків як самозайняті фахівці). Компанія, яка забезпечує роботу системи — лише посередник, а основна взаємодія відбувається між клієнтом і «самозайнятим» працівником. Таким чином в якийсь момент можна навіть уявити, що ми бачимо взаємодію двох повноцінних соціальних суб'єктів, коли співробітник уберізованої компанії виконує замовлення клієнта.	Якщо розглянути ситуацію детальніше, то ми побачимо, що, по-перше, основна взаємодія відбувається між мобільними пристроями, на яких встановлений убероподібний додаток; і підпорядкована ця взаємодія правилам убероподібної системи, за рамки яких вийти неможливо, оскільки підуть штрафи аж до «бану» — виключення з системи (причому, це справедливо як по відношенню до співробітника, так і до клієнта).

Вибудована система так, щоб максимально витиснути людську віртуальною: немає необхідності спілкуватися співробітнику і клієнту, щоб зробити поїздку в таксі з пункту А в пункт Б, або щоб перевезти продукти за цим

же маршрутом. А вінцем взаємодії між двома пристроями (і ми не обов'язково маємо на увазі електронні девайси) стає взаємне оцінювання один одного. Наслідки такої системи рейтингів — це тема для окремого дослідження. Але все ж варто зауважити, що під критерії випрацьованої суб'єктності не підпадає можливість поставити оцінку іншому актору в рамках рейтингової системи, складеної і нав'язаної ззовні.

Результатом уберізації стає фабрикація суб'єктності людини-працівника та відчуження від випрацьованої суб'єктності у ще більшій мірі, ніж в умовах макдональдизації. Адже убероподібна система взаємодіє не з самими співробітниками, а з їх мобільними пристроями. Без мобільного пристрою неможливо в принципі стати співробітником у такій системі. Відстеження робочої активності можливе в силу відстеження стану пристрою, і норми праці вираховуються часто без урахування фізичних можливостей людини і реальної географії простору міста, а з урахуванням геопозиції пристрою і побудованим для цього пристрою маршрутом переміщення. Що згодом призводить до перевантажень співробітників, які не можуть виконувати норми, створені машинами для машин [91].

Уберізація характеризується великим участю мобільних електронних пристроїв в десуб'єктивації людини, у порівнянні з макдональдизацією. І, як і макдональдизація, уберізація несе соціальні наслідки, що виходять далеко за рамки сфери обслуговування, в рамках якої цей процес народився і розвивається. Якщо макдональдизація відображає і породжує суспільство, в якому явно виражені співвідношення об'єктно-суб'єктності, то уберізація — продукт і продуцент суспільства, в якому співвідношення об'єкт-суб'єктності не є очевидними і створюється «драматургія» суб'єктних відносин, яку Дж. Рітцер частково вбачав в «старбакізації» [102, с. 503]. Проте, безпосередні рамки обох процесів залишаються прозорими: макдональдизація починалася і закінчувалася стінами закладу фаст-фуду; уберізація починається і закінчується (ще раз

підкреслимо, що говоримо про безпосередні рамки) запуском відповідного мобільного додатку. Спостереження такої тенденції дозволяє зробити прогноз про наступну «цію» на конвеєрі метафор, який запустив Дж. Рітцер. «Ція», яка прийде на зміну уберізації повинна розмити рамки входження до системи, де єдиним суб'єктом виступає сама система; збільшити рівень «драматургії», яка створює ілюзію випрацьованої суб'єктності акторів; збільшити рівень роботизації людини; і все це при збільшенні ролі електронних пристроїв.

Ми припускаємо, що таким процесом може стати (а в США вже стала) «амазонізація», за назвою компанії «Amazon». Якщо убероподібні системи до певної міри ще припускають вибір (як акт випрацьованої суб'єктності) з боку актора, то амазоноподібні системи (в які ми включаємо також «Netflix», «Spotify», але не говоримо окремо про «нетфліксізацію» і «спотифаїзацію», оскільки «Amazon» включає подібні системи ведення бізнесу) використовують систему рекомендацій, на основі великих даних прогнозують смаки клієнтів — щодо книг, їжі, фільмів, музики, статевих партнерів, політичних лідерів. Амазонізація не передбачає усвідомленого «входження» в систему: збір даних клієнта відбувається незалежно від «входження», а постійному зв'язку сприяють «розумні» асистенти, що 24/7 прислухаються до слів «господарів» [63]. Амазонізація — хоча на даний момент і в більшій мірі показово — припускає використання пристроїв для обслуговування клієнтів, що створює ілюзію випрацьованої суб'єктності клієнтів щодо робіт, які виконують їх замовлення. Але якщо зазирнути за лаштунки цієї «драматургії» — на склади амазоноподібних компаній, які всередині самої Amazon називають фабриками [95], то ми виявимо ще більшу дегуманізацію співробітників, ніж це передбачає уберізація.

**Кейс-стаді окупації суб'єктності людей пристроями на складах компанії
«Amazon»**

Описання кейсу	Інтерпретація кейсу
Норма роботи на розподільчих складах Amazon встановлюється штучним «інтелектом» [109], співробітники носять на руках і ногах спеціальні датчики, які «підказують» їм, яку руку чи ногу використовувати для більш швидкого виконання роботи [109], за їх переміщенням «спостерігають» дрони [109]. Виникає відчуття, що саме тут виявляють свою суб'єктність мобільні електронні пристрої, але при більш глибокому аналізі ми виявляємо, що правила організації задаються в результаті не пристроями.	На перший погляд ми маємо справу з тим, що електронні пристрої окуповують суб'єктність робітників. При більш детальному розгляді ми розуміємо, що суб'єктність цих пристроїв є фабрикованою з боку фабрикантів – власників компанії. Але наступний крок аналізу показує, що, подібно ситуації в «Діалектиці раба та господаря», електронні пристрої, від яких залежать норми виробництва, окуповують і суб'єктність власників компанії і таким чином відбувається реіфікація – фабрикація суб'єктності пристроїв без фабриканта.

Мобільний пристрій, для якого написано більше рядків коду, прописано більше сценаріїв «поведінки» володіє великим потенціалом для імітації випрацьованої суб'єктності а отже і для фабрикації суб'єктності, ніж простіше влаштований стільниковий телефон з початку поточного тисячоліття.

Взаємозумовленість фабрикованої суб'єктності техніки та людини на мікрорівні і на макрорівні була описана Г. Маркузе. Адже описуючи, як раціональність машини втілилася в ідеологію раціональності, Г. Маркузе

демонструє, як фабрикована суб'єктність техніки на мікрорівні формує процеси фабрикації суб'єктності макрорівня. «Поняття технічного розуму, можливо, саме є ідеологією. Не тільки застосування цього розуму, але вже сама техніка є панування (над природою і людиною) — панування методичне, наукове, розраховане і розважливе (цит. по [122, с. 52]). Саме таким чином суб'єктність співфабрикується — за рахунок того, що всі інші її приймають. І відчуження джерела суб'єктності, його реіфікація в тому числі, ще більше її легітимізує.

«Принципи сучасної науки були а ригорі структуровані таким чином, що як понятійні інструменти вони могли служити універсуму продуктивного контролю, що здійснюється автоматично. Теоретичний операціоналізм в кінцевому рахунку відповідав операціоналізму практичному. Науковий метод, який приводив до все більш дієвого панування над природою, також надав чисті поняття у якості інструментів все більш дієвого панування людини над людиною за допомогою панування над природою. [...] «Панування тепер увічніює себе і розповсюджується не тільки за допомогою технології, але і як технологія, і вона наділяє схильну до експансії політичну владу, яка вбирає в себе всі сфери культури, величезною легітимністю. У цьому універсумі технологія виробляє також високу раціоналізацію несвободи бути автономним і самому визначати своє життя. Бо ця несвобода проявляє себе не як ірраціональна або політична, але, скоріше, як підпорядкованість технічному апарату, що розширює комфортність життя і що підвищує продуктивність праці. Технологічна раціональність в цьому сенсі радше захищає правомірність панування, ніж скасовує її, тоді як інструменталістській горизонт розуму відкривається для раціональним чином існуючого тоталітарного суспільства» [122, с. 55—56].

Як впливає з викладок Г. Маркузе і Ю. Хабермаса, той факт, що вони не можуть усвідомлювати сою об'єктну залежність, не є запорукою того, що речі і соціальні інститути не можуть вийти на такий рівень, коли вони фабрикують суб'єктність людини і обумовлюють її поведінку. Якщо випрацьована

суб'єктність людини складається з двох компонентів: здатності виробляти суб'єктність і здатності виявляти свою об'єктність, то фабрикована суб'єктність речі дозволяє суто фабрикувати суб'єктність.

При цьому здатність речі (або людини) до фабрикації існує в силу того, що людина може і не виявляти свою об'єктність, будучи носієм фабрикованої суб'єктності, але сприймаючи себе у якості носія випрацюваної суб'єктності.

Виходить, на перший погляд, парадоксальна ситуація, коли фабрикування суб'єктності речі (або соціального інституту) набуває чинності там, де набуває чинності фабрикування суб'єктності людини (але слабшає випрацювана суб'єктність людини).

Фабрикована суб'єктність має місце там, де зменшується рівень рефлексії актора з приводу своєї об'єктності. В таких обставинах зникає необхідність в апараті прямого насильства, адже те, що при високому рівні абстрактної суб'єктності можна нав'язати суто прямим насильством (тим самим зменшивши рівень випрацюваної суб'єктності), при низькому рівні випрацюваної суб'єктності (хоч і високому рівні фабрикованої суб'єктності) нерелексивно інтерналізується самим актором і сприймається ним як власна випрацювана суб'єктність.

«Ще в 1956 році Маркузе абсолютно в іншому зв'язку звернув увагу на той своєрідний феномен, що в індустріально розвинених капіталістичних суспільствах панування прагне до того, щоб втратити свій експлуататорський, пригнічуючий характер і зробитися «раціональним», не ліквідує при цьому політичного панування: «Панування обумовлене лише здатністю і інтересом зберігати і розширювати апарат як ціле» (цит. по [122, с. 52—53]). І М. Лацаратто разом з іншими дослідниками продемонстрували, як це відбувається.

«Когнітивний капіталізм як суб-СЕФ (суспільно-економічна формація) наказує бути «активним суб'єктом комунікації», що вигідно відрізняє його лабільність, мобільність, приховування, латентизованість і натуралізованість в

порівнянні з традиційними формами капіталізму. Саме тому М. Лаццарато особливо звертається до сюжету потенційної тоталітарності імперативу цієї суб-СЕФ: «Кожен повинен самовиражатися, кожен повинен говорити, комунікувати, співпрацювати», причому квантифікація цих актів виробництва нематеріальності вкрай ускладнена, зате можливість управляти працівником, маніпулювати соціальними і колективними гарантіями для нього істотно підвищується» [31].

Паралельно з нами А.С. Голіков та В. І. Тягло приходять до виявлення феномену фабрикації суб'єктності: «... сама суб'єктивність працівника стає фабрикованою, що дозволяє зробити і відтворювати надалі нову технологію влади, здійснювану через інтерналізацію працівником цілей компанії, відповідну легітимацію дій керівництва і технології підвищення продуктивності праці» [31]. Фабрикованість такої суб'єктності проявляється ще й у тому, що метрики та різноманітні KPI для «квантифікації суб'єктності» пропонуються самими компаніями.

На арену нашого інтересу мобільні електронні пристрої виходять в той момент, коли, по-перше, вони використовуються для вимірів KPI суб'єктності людини (це той мікрорівень, на якому проявляється фабрикована суб'єктність пристрою); по-друге, коли логіка пристрою і функціонування мобільного електронного пристрою (раніше розроблена людиною) починає впливати на те, як людина сприймає світ і себе в ньому.

Логіка функціонування мобільного пристрою призводить до того, що для людини розмиваються межі між робочим і дозвіллевим часом. Не тільки в силу легкої доступності для зв'язку, але і в силу того, що «в суспільстві комунікативного капіталізму працівник нематеріальної сфери продовжує працювати (перш за все, нематеріально) у час, відведений для відпочинку (що відчужує випрацьовану суб'єктність працівника, перетворює його в машину з виробництва соціально прийнятої думки, символіки, практик; саме цим

пояснюється, здавалося б, незрозуміле в межах модерної трудової етики звільнення людини за онлайн-поведінку у позаробочий час, за вчинки за межами професійної афіліації тощо). Саме управління власною суб'єктністю для досягнення бажаного і необхідного рівня продуктивності можна розглядати як роботу заради роботи: зайнятому нематеріальною працею платять за продукт, а не за подолання супутніх створенню продукта (психологічних, побутових, технічних) проблем, особливо якщо мова йде про віддалену зайнятості» [31].

Незважаючи на його антропоморфність, інтерактивність, мобільний електронний пристрій мав би слабкі шанси бути наділеним суб'єктністю в домедерному суспільстві. Звичайно, ці шанси були б нульовими, як мінімум, в силу відсутності інфраструктури, яка необхідна для функціонування цього пристрою; а також тому, що сама категорія суб'єктності, як ми відмітили, виникла уже в модерному суспільстві; але в даному випадку ми маємо на увазі культурний аспект, абстрагуючись від технологічних умов. У мережі інтернет існують варіації жарту про те, що якийсь смартфон зміг стати головою сільської ради в стереотипному периферійному населеному пункті. Жарт засновано на тому, що раціоналізаторські, обчислювальні потужності мобільного електронного пристрою перевершують інтелектуальні здібності будь-якої людини в цьому стереотипному населеному пункті і таким чином роблять пристрій кращим керівником, здатним влаштувати життя населення, раціоналізуючи його економічний уклад. Такі якості не дозволили б електронному пристрою стати на чолі якогось співтовариства в домодерну епоху, оскільки в цей період економічна доцільність не була основною для організації громадського життєустрою. Уявний експеримент Марка Твена це наочно ілюструє: відправлений автором в середньовічну Англію янкі з Коннектикуту не зміг завершити в цьому суспільстві промислову революцію саме з причин соціокультурного несприйняття його членами цілей і завдань економічної раціоналізації.

Деструктуючи поняття «раціоналізації» М. Вебера, Ю. Хабермас характеризує суспільство до промислової революції як таке, що регулюється інституційними рамками, соціокультурним життєвим світом, інтеракціями, а не субсистемами целераціональної дії [122, с. 70]. Інакше кажучи, в так званому традиційному суспільстві основи для культурної легітимації влади виходили з космологічних інтерпретацій світу. Але суспільство, яке натрапило на шлях модернізації в силу розвитку продуктивних сил зробило перманентним поширення субсистеми целераціональної дії і таким чином «поставило під питання характерну для високорозвинених культур форму легітимації панування за допомогою космологічних інтерпретацій світу» [122, с. 74].

В умовах, коли економічне становище визначає суспільне становище людини, на економічну вигоду поступово починають працювати всі соціальні інститути, навіть, здавалося б (з точки зору традиційного суспільства), найбільш віддалені від економіки (дружба, сім'я). Такому впливу піддався і інститут наукового знання. До XIX століття наука була схожа на філософію і не сприймалася як інструмент збільшення економічного потенціалу. Однак експансія субсистеми целераціональної дії привела до того, що наука стала найбільш впливовим інститутом щодо розвитку сил промислового виробництва.

Наукова діяльність є переважно комунікативною. Тому, «разом з інституціоналізацією науково-технічного прогресу потенціал продуктивних сил набув вигляду, який призвів до відступу в людській свідомості дуалізму праці та інтеракції» [122, с. 88]. Разом з тим, оскільки розвиток науки і техніки, в першу чергу, визначає економічний розвиток суспільства, що, в свою чергу, визначає в рамках капіталізму розвиток самого суспільства, «виникає перспектива, при якій здається, що розвиток суспільної системи визначається логікою науково-технічного прогресу» [122, с. 89].

В результаті всіх описаних нами перетворень комунікативна дія стає за своєю суттю цілераціональною дією. «... Виникає своєрідна перспектива, в якій

структура одного з двох типів дії, а саме функціональна сфера целераціональної дії, не тільки бере верх над інституційними взаємозв'язками, але поступово абсорбує комунікативну дію як таку» [122, с. 90]. Раніше ми виявили, що цілераціональна дія відповідає суб'єктній дії у нашій типології. Оскільки мобільні електронні пристрої здатні до комунікативної дії, в рамках логіки технократичного суспільства вони наділяються здатністю саме до суб'єктної дії. Хоча, звісно, ми не погоджуємося повністю з тим, що комунікативна дія перетворюється суто на цілераціональну дію. Вона може втілюватися у будь-якій з веберівських дій і, таким чином, ми залишаємо за собою право розглядати комунікативну дію електронного пристрою як акт фабрикованої суб'єктності.

Оскільки, як зауважує Ю. Хабермас, людина не тільки може об'єктивовувати себе, протиставити «продуктам, що набули самостійності, свої власні досягнення», а й «як *homo fabricatus* також може бути інтегрованою в свої технічні установки», субсистеми цілераціональної дії здатні поглинути «інституційні рамки суспільства, які до сих пір підтримувалися іншим типом дії» [122, с. 90—91]. Інакше кажучи, «не тільки зі свідомості наук про людину, а й зі свідомості самих людей зникає різниця між целераціональною дією та інтеракцією», що призводить до становлення технократії як ідеології Нового часу і «головна продуктивна сила — взятий на службу науково-технічний прогрес — сам перетворюється в основу будь-якої легітимації» [122, с. 98]. І тут вже виникає ситуація, коли розмивання різниці між інтеракцією та цілераціональною дією призводить до розивання різниці між суб'єктним актом та актом фабрикованої суб'єктності.

Якщо до XIX століття розумова праця була самоціллю, філософією (як наука, про що говорить Ю. Хабермас), то в умовах так званої другої промислової революції розумова праця потрібна для виробництва; мислити без того, щоб сприймати цей процес як економічну інвестицію — нерентабельно і, відповідно, це неефективне витрачання своєї енергії та часу. На цьому ґрунті виникає

уподібнення людиною самої себе обчислювальній машині, ресурси якої використовуються тільки в разі, коли це виправдано цілераціональною дією, що має місце. У суспільстві, де розвиток науки і техніки став синонімом розвитку самого суспільства, людина і себе стала оцінювати і виховувати за тими ж критеріями, за якими оцінює техніку, що їй служить. Якщо в епоху першої промислової революції робочий уподібнювався машині з волі власника виробничих потужностей, в епоху другої промислової еволюції працівник розумової праці уподібнює себе обчислювальній машині, яка втілює орієнтир розвитку суспільства. «Місце обумовленого культурою саморозуміння соціального життєвого світу займає самоупредметнення людини в рамках категорій целераціонального дії і адаптивної поведінки» [122, с. 89]. «Деполітизація маси населення, що легітимується за допомогою технократичної свідомості, являє собою одночасно і самооб'єктивацію людей в рівній мірі як в категоріях цілераціональної дії, так і адаптивної поведінки. Упредметнені моделі наук проникають в соціокультурний життєвий світ і набувають через самоочевидність об'єктивну силу. Ідеологічним ядром цієї свідомості є усунення відмінності між практикою і технікою — відображення, але не поняття, нової констеляції між такими, що втратили силу інституційними рамками і стали самі по собі зрозумілі системами целераціональної дії» [122, с. 101–102].

У використанні словосполучення «адаптивна поведінка» простежується посилення Ю. Хабермаса на механізм реіфікації. Він підкреслює, що людина, в процесі раціоналізації своєї діяльності замість того, щоб адаптуватися під навколишнє природне середовище, стала його перетворювати, адаптувати під себе. Але по відношенню до своєї історії, свого суспільства, можна сказати, так і залишилася об'єктом, що творить історію, але неусвідомлено і неконтрольовано. «Нам відомо, яким чином ми можемо контролювати релевантні умови життя, інакше кажучи, яким чином ми можемо за допомогою культури пристосувати зовнішнє середовище до наших потреб, замість того щоб лише адаптуватися до

навколишньої природи. Навпаки, зміни інституційних рамок, наскільки вони безпосередньо або опосередковано спричинені новими технологіями або поліпшеними стратегіями (в сферах виробництва, транспорту, військової справи і т. д.), ніколи не приймають аналогічну форму активної адаптації. В цілому подібні модифікації слідують зразку пасивної адаптації. Вони не є результатом запланованої, цілераціональної і контрольованої успіхом дії, але є продуктом природного розвитку» [122, с. 105—106]. Таким чином виходить, що фабрикація суб'єктності технологій призводить до фабрикації суб'єктності людини: «посилення адаптивної поведінки є, однак, лише зворотним боком опосередкованої мовою інтеракції сфери, що самоліквідується в рамках структури целераціональної дії» [122, с. 92].

Розглядаючи виникнення суб'єктності в епоху Модерну ми з'ясували, що вона виникла в результаті розпаду традиційного суспільства та інтерналізації його функцій щодо нормативного регулювання індивідом. Розвиток технократичної ідеології наближає ж «до моделі контролю за поведінкою, керованого швидше зовнішніми подразниками, ніж нормами. Зростає непряме керівництво за допомогою встановлених стимулів, перш за все в сферах уявно суб'єктивної волі (поведінка, пов'язана з виборами, споживанням, вільним часом) [122, с. 92]. Тобто функції суспільства, котрі індивідом у ході історії вже були інтерналізовані; що робило індивіда носієм випрацьованої суб'єктності; що давало можливість одному індивіду продовжувати бути носієм людської цивілізації навіть в умовах її безпосередньої відсутності, знову опиняються винесені поза індивіда. Саме це на мікрорівні ми спостерігаємо як в умовах роботи на складах Amazon, так і співробітників служб таксі чи доставки.

«Тим часом нова ідеологія завдає шкоди інтересу, пов'язаного з обома фундаментальними умовами нашого культурного існування, — інтересу в мові, точніше, в формі соціалізації, що визначається за допомогою комунікації на повсякденній мові та індивідуалізації. Цей інтерес поширюється як на

збереження інтерсуб'єктивності розуміння, так і на створення вільної від панування комунікації. Технократична ж свідомість витісняє цей практичний інтерес на задній план на користь інтересу в розширенні нашої технічної могутності. Тому рефлексія, яку провокує ця нова ідеологія, повинна йти далі, ніж історично зумовлений класовий інтерес та оголювати взаємозв'язок інтересів людського роду як такого, що конститує сам себе» [122, с. 102]. «Технократичне свідомість затуманює ту обставину, що інституційні рамки можуть бути влаштовані за зразком систем цілераціонального дії лише ціною ліквідації такого єдиного суттєвого (завдяки доступності гуманізації) виміру, як взаємозв'язок інтеракції, що опосередкована повсякденною мовою» [122, с. 108].

Таким чином, найбільш легітимною в нашому суспільстві фабрикація суб'єктності може бути саме у відношенні до електронних пристроїв, тому що вони суть технологічний продукт (не так навіть у виробничому сенсі, скільки в культурному). Суб'єктність мертвих, сакральних речей і т.п. хоч і може мати місце, але все-таки не в настільки поширеному вигляді. Це обумовлено тим, що електронні пристрої наділені якостями, які дозволяють їм, щонайменше, сприяти здійсненню людиною цілераціональної дії, а насправді, здійснюючи комунікативне дії, пристрої самі виробляють дію фабрикованої суб'єктності. При цьому стирається грань між суб'єктом-людиною і суб'єктом-пристроєм не стільки в силу розвитку технологій, скільки в силу підпорядкування людиною себе ідеології технократії — до самої себе людина застосовує критерії суб'єктності, які таким же чином застосовні до машини, електронного пристрою. Довіра до технократичних компаній це ілюструє. Так, жителі США довіряють саме IT-корпораціям більше, ніж структурам державної влади (згідно з дослідженням, що було проведене у 2018 році дослідниками з університету Джорджтауна та NYU, в рамках якого було опитано 5400 респондентів, що відповідає кількості, необхідній для репрезентативного всенационального дослідження в США [147].

2.9. Мобільний електронний пристрій як «екзогабітус»

Питання про соціальну суб'єктність речі пов'язане з питанням про генезис соціальної суб'єктності самої людини. Соціальна суб'єктність людини формувалася як відповідь на втрату зв'язку зі спільнотою і як результат інтерналізації механізмів, які раніше виконувалися «спільнотою». Але це не означає, що індивідуальний суб'єкт абстрагується від суспільства. Навпаки, інтерналізація механізмів, що дозволяють бути суб'єктом, нерозривно і за визначенням пов'язане з соціалізацією, як і прояв, можливість застосування цих механізмів.

Аналізуючи природу соціальної суб'єктності індивіда, ми приходимо до висновку, що він об'єктно залежить не лише від зовнішніх зв'язків зі суспільством та його інститутами, але й від інтерналізованих таких зв'язків. Виходить, що людину можна розглядати скоріше як дивіда, соціальна суб'єктність якого має місце в силу того, що в його устрої можна віднайти інтерналізовану структуруючу структуру – габітус. Доречі, усвідомлюючи таку свою об'єктну залежність від габітусу, дивід може вийти на наступний рівень суб'єктності згідно до схеми, що було наведена у першому розділі дослідження.

Мобільний електронний пристрій — це екстерналізована структуруюча структура сучасної людини. Як і габітус, вона вироблена під впливом соціального середовища і відображає — в тому числі і в культурному плані — це середовище — універсальний пристрій одновимірної людини.

Як екстерналізований габітус, мобільні електронні пристрої — а саме пристрої, через які ми споживаємо медіа: смартфони, планшети, ноутбуки - «створені в стосунках і беруть участь в їх створенні» [78, с. 224]. У чому полягає відмінність мобільного пристрою як екстерналізованого габітуса — екзогабітуса — і (ендо)габітуса людини? Пристрій продовжує бути структурою, що

структурує, «поки відносини між ним і пов'язаними з ним об'єктами стійкі і все зберігається на своїх місцях» [78, с. 224]. Як тільки порушення в мережі стають несумісними з нормальним функціонуванням, сам пристрій перестає бути таким. Саме тому в різних творах-антиутопіях завданням руху опору нерідко стає спроба порушити нормальну роботу медіа пристроїв, будь-то вишки в «Залюдненому острові» або екрани в «1984».

Відмінність «людського» (ендо)габітусу полягає в тому, що він являє собою інтерналізовану мережу — стійкість мережі зберігається всередині соціалізованої людини і може бути порушена, якщо порушиться нормальне функціонування внутрішнього психічного устрою людини. Цим пояснюється, чому різні робінзонади супроводжуються збереженням цивілізації на безлюдному острові навіть однією людиною.

Ми вже згадували автора твору «Володар мух», який продемонстрував, що діти як неповністю соціалізовані члени суспільства можуть зберігати своє «стійке функціонування» як соціальних акторів тільки при своїй безпосередній вбудованості в мережу «цивілізованих» відносин — і все пішло шкереберть через виключення з цієї мережі.

Цікаво, що через 11 років життя дала контрприклад: у 1965 році учні католицької школи-інтернату в Тонга втекли із закладу на човні і почали жити на острові Ата, звівши там сад, курники, тренажерний зал і навіть подобу школи [110]. Та цей кейс ставить питання, швидше, до того, наскільки швидко діти інтерналізують суспільні відносини, а не до самої моделі інтерналізації.

Але що відбувається під впливом все більшої інтеграції комп'ютерних алгоритмів через мобільні електронні пристрої в наше життя? Речі, пристрої як «незмінні мобільності» є «мережами, ансамблями відносин». І при цьому вони включені в «мережу відносин з іншими об'єктами». Як тільки мережа порушиться, смартфон, наприклад, перестане бути смартфоном. Людина, як не сильно вписала себе в мережу відносин з гаджетами, зможе залишатися

«незмінною мобільністю» поза ними, тому що вбудовані в неї соціокультурні мережі продовжать функціонувати поза зовнішніми соціокультурними мережами. Але чим більшою є інтеграція в повсякденні взаємодії відносин з електронними пристроями, тим з більшою ймовірністю в певний момент ми можемо виявити, що людина, вибита з мережі відносин з і за допомогою електронних пристроїв, «перетворюється у щось інше» [78, с. 227]. Це ілюструється інтернет-фольклором, який зображує людину, що усамітнилася без мобільного телефону та вже віддалено нагадує людську істоту, що виявилася дикуном на безлюдній планеті [132]. А це означає, що в якийсь момент може виявитися, що ендोगабітуса недостатньо для функціонування людини і потрібен екзогабітус, подібно до того, як незміцнілому скелету необхідний екзоскелет.

В мережевому просторі носій випрацьованої суб'єктності в поняттях Дж. Ло — «нестабільний об'єкт». Тобто, носій випрацьованої суб'єктності може зберігати свою властивість суб'єктності навіть в умовах рухливості в просторі мереж. Людина як носій випрацьованої суб'єктності залишається суб'єктом не просто всупереч, але навіть завдяки своєму пересуванню в мережевому просторі. Носій же фабрикованої суб'єктності, навпаки, повинен бути нерухомим в просторі мереж — «незмінною мобільністю», щоб зберігати себе. Мобільні електронні пристрої, будучи носіями фабрикованої суб'єктності, при переміщенні в просторі мереж, при порушенні певних зв'язків (наприклад, відключення від мережі інтернет), втрачають свою фабриковану суб'єктність, якщо їх розглядати ізольовано від власника. Якщо ж у цей момент при речі є власник, то вже з іншої причини виявляються індикатори фабрикованої суб'єктності речі (наприклад, сам власник є фабрикантом).

Ми вже робили висновок про те, що модуси прояву суб'єктності речей в практиках їх використання і в ситуаціях проблематизації їх використання різняться. У ситуаціях проблематизації суб'єктність речі має місце в силу наявності власника і його суб'єктності. «Все соціальне життя є не що інше, як

символічні обміни, а також спільне конструювання смислів і управління ними; це відноситься і до сенсів речей. Лише будучи певним чином проінтерпретованими, і ставши частиною людського наративу, матеріальні сутності набувають соціальної релевантності. Інтерпретації ж потребують граматиків, що володіють історичною і культурною специфікою. Виготський показав, як певні граматика переходять з покоління в покоління, що забезпечує збереження протягом декількох століть одних і тих же інтерпретацій» [124, с. 132]. «Матеріальні предмети здатні володіти магічною силою тільки в контексті відповідних наративів» [124, с. 122].

Суб'єктність мобільного електронного пристрою в практиках його (нормального) використання має місце як одне ціле зі суб'єктністю користувача. Хоча «... активне начало у взаємодії — те, що мислить, будує плани і досягає чогось, — називається суб'єкт, а пасивне — те, що трансформується, сприймається, використовується, — об'єкт...» [24], у (нормальних) практиках повсякденного використання мобільних електронних пристроїв справа не йде про активне мислення, будування планів ні з боку користувача, ні з боку пристрою.

Доки ми не оволоділи навичкою використання будь-якого інструменту (молотка, піаніно, амперметра, слів), він знаходиться у фокусі уваги і його застосування є важким, але усвідомленим. У міру навчання — і в цьому суть навчання — інструмент і його безпосередня робота пересувається на периферію знання, в область фону. Сприйняття набуває цілісного характеру, не фокусуючись на окремих деталях, а прямує лише до «спільної мети діяльності» [24, с. 76]. У цьому сенсі практична дія наділяє інструмент суб'єктністю через ілюзії безучасності власника в роботі предмета. З іншого боку, суб'єктність предмета якраз тоді і має місце, коли власник змушений відчувати його наявність. А от у випадку оволодіння практичними навичками володіння ними предмети втрачають свою предметність: вони ніби

перетворюються «в частину тіла або в його продовження. «Ми включаємо інструмент в сферу нашого буття; він служить нашим продовженням. Ми зливаємося з інструментом екзистенційно, існуємо в ньому» [24, с. 77]. «Логічним продовженням цих міркувань є твердження того, що і знаки, наукові поняття, за допомогою яких вчені встановлюють стан речей, що видається об'єктивним, функціонують так само, як інструменти, що вкорінилися в тілі і, відповідно, в сприйнятті, але, будучи освоєними і переміщеними на периферію свідомості, змушують нас віддатися баченню реальності, усуваючи будь-який сумнів в її об'єктивності — це те ж саме, що тростина для сліпого» [24, с. 77]. Якщо зробити один крок назад в цих роздумах В. В. Волкова і О. В. Хархордіна, повернутися від знаків, наукових понять до речей, то ми можемо виявити твердження, що практичне оволодіння інструментами робить їх тим, за допомогою чого власник пізнає світ. Таким чином розумні пристрої і виступають екзогабітусом – екстернальну структуру, що структурує.

У суспільстві фетишизму, до якого ми відносимо вестернізовану частину світу другої половини ХХ — початку ХХІ століття, практичний навик використання речі призводить до окупації суб'єктності майстра (власника) — до його розчинення в цій речі. Так, суб'єктність робочого окупується верстатом, суб'єктність вченого — його відкриттям (нехай і часто не втіленим в конкретній матеріальній речі), суб'єктність військового — зброєю. Але в цей же момент настає діалектична стадія заперечення: робочий наділяється суб'єктністю тому, що може орудувати верстатом; вчений набуває суб'єктності в силу свого відкриття; військовий — в силу практики використання зброї. І здається, що річ йде саме про випрацювану суб'єктність.

Але не можна пропустити стадію заперечення заперечення. Якщо робочий наділений суб'єктністю тільки в силу практичного володіння верстатом, заміна його на іншого робочого позбавляє першого суб'єктності, що свідчить про її фабрикований характер; якщо вчений суб'єктний тільки в силу зробленого ним

відкриття — право на це відкриття можна викупити, а вченого дискредитувати як особистість; суб'єктність військовий може втратити, втративши зброю.

Діджіталізація пристроїв підсилює ефект стадії заперечення заперечення, яку ми описали. Відбувається це навіть не в силу наділення речей антропоморфністю чи інтерактивністю, а в силу їх повсюдного обліку і контролю. Наприклад, військовий не зможе наділити себе випрацьованою суб'єктністю за рахунок зброї, адже новітня електронна начинка не дасть солдату можливість взяти повний контроль над озброєнням (і — продемонструвавши випрацьовану суб'єктність — повернути його в сторону тих, хто цим озброєнням забезпечує, хто фабрикує суб'єктність зброї і солдата). Більш того, новітнє озброєння дозволяє десуб'єктивізувати себе як учасника бойових дій, дистанціювати себе від акту насильства, обезлюднити як жертву, так і нападника [25].

Засилля мобільних електронних пристроїв не тільки у військових діях, а й у повсякденному житті призводить до феномену добровільної десуб'єктивізації через анонімізацію. Як солдат відчужується від акту вбивства через опосередкування, так і користувач електронного пристрою відчужує себе від актів, скоєних у мережі.

Можна припустити і зворотне, що в таких ситуаціях індивід, дозволяючи скинути собі обмеження соціального, застосовуючи практики, не обумовлені його габітусом, насправді проявляє свою випрацьовану суб'єктність. Однак ми стоїмо на позиції, що це не так.

Те, що сприймається нами як суб'єктні акти не є такими, довели дослідження П. Бурдьє, результати яких описані, зокрема, в роботі з підзаголовком «Соціальна критика судження». У «Розрізненні» продемонстровано, як «габітус відповідальний за те, що сукупність практик агента (або групи агентів, які є продуктом подібних умов) має систематичний характер, будучи результатом застосування ідентичних (або взаємно

конвертованих) схем, і одночасно з цим систематично відрізняється від практик, що утворюють інший стиль життя» [18, с. 27].

Але якщо «різні умови існування виробляють різні [ендо-]габітуси», то мобільний електронний пристрій як екзогабітус, маючи штучне походження (хоча при цьому, якщо пройти глибше до витоків, то ця штучність виходить з «природної» системи диспозицій її авторів, але кількість авторів настільки велике, що не можна говорити про ретрансльований габітус «природного» походження) — досить подібні екзогабітуси у різних за своєю класовою приналежністю людей — що в підсумку стає каталізатором уніфікації стилів життя — не за рахунок економічного капіталу, звичайно, а за рахунок культурного. Але у результаті стає все більше «пігмаліонів», коли екзогабітус входить у протиріччя з ендогабітусом ... «...у всіх випадках, коли внаслідок зміни соціального становища умови, в яких габітус був сформований, не збігаються з умовами, в яких він функціонує, і коли можна оцінити силу його дії, саме смак до необхідного [*goût de nécessité*] або смак до розкоші [*goût de luxe*], а не рівень достатку, обумовлює практики, об'єктивно пристосовані до наявних ресурсів — «претензійні» практики» [18, с. 30].

Звичайно, ситуація уніфікації смаків різних класів через уніфіковані екзогабітуси — досить нетривале явище, що робить його особливо цікавим для соціологів, так як ми могли спостерігати процес формування розрізень в новому соціальному просторі. Чим більш кастомізованими роблять свій пристрій інженери, тим більше проявів ендогабітусів в цих екзогабітусах ми можемо спостерігати. Подібно до того, як дослідження П. Бурдьє продемонструвало, як класові відмінності проявляються в фотографіях, подібне дослідження смартфонів продемонструвало б такі ж способи розрізнення в практиках використання цих електронних пристроїв: починаючи від вибору брендів, закінчуючи використовуваними рингтонами, встановленими додатками,

підписками в соціальних мережах, самим вибором соціальних мереж, нарешті, фотографіями, які містяться в пристроях.

Чи виходить, що ендогабітус взяв верх у протистоянні з екзогабітусом і концепція останнього втрачає актуальність? Адже так звані вищі класи, спочатку шукаючи способи розрізнення через використовувані бренди, потім — через особливі соціальні мережі, нарешті приходять до розрізнення через обмеження часу, а то і повну відмову від використання смартфонів.

Індивідуальна суб'єктність — здатність усвідомленого комбінування свого досвіду. Усвідомленість — розуміння походження. Людина нездатна в один момент розуміти походження всього свого досвіду. Тому можна говорити лише про рівень суб'єктності. У ситуації взаємодії той, хто більше розуміє походження свого досвіду, здатний впливати на походження досвіду іншого — має більшу суб'єктність. Тому й ми говоримо, що індикатором випрацьованої суб'єктності є усвідомлення своєї об'єктності.

Саме усвідомлення об'єктності — правил, за якими влаштовано поле, — дозволяє перетворити правила цього поля так, щоб ідеально в них вписатися і зайняти домінуючу позицію в полі — посилити свою суб'єктність таким чином ще більше, вчинивши суб'єктний акт.

«Чарівність і харизма в дійсності позначають владу, якою володіють лише деякі, — влада нав'язувати як об'єктивне і колективне уявлення про тіло і буття своє власне уявлення про себе, змушувати іншого, як в любові або вірі, відректися від своєї родової здатності до об'єктивації, передаючи її тому, хто мав би бути її об'єктом і хто, таким чином, стає абсолютним суб'єктом, що не має протреби в зовнішньому світі (оскільки він є інший-для-себе), чиє існування в повній мірі виправдане, легітимне. Харизматичному лідерові вдається стати для групи тим, що він є для себе, замість того, щоб, подібно домінованим у символічній боротьбі, бути для себе тим, що він є для інших. Він, так би мовити, «робить» громадську думку, яка робить його; він засновує себе в якості

незворотного абсолюту без зовнішнього оточення за допомогою символіки влади, що є невід'ємною частиною його влади, оскільки дозволяє йому здійснювати і нав'язувати іншим його власну об'єктивацію» [18, с. 47].

Суб'єктність мобільних електронних пристроїв породжується від того, що ми не розуміємо «походження досвіду мобільних» електронних пристроїв так само, як ми не розуміємо «походження досвіду» соціальних реіфікованих фактів. Якщо для П. Бурдьє «будинки, меблі, картини, книги, автомобілі, алкоголь, сигарети, духи, одяг» — власність, за допомогою якої індивіди і групи демонструють свою відмінність, оскільки ендogaбітус породжує практики володіння цією власністю для класового розрізнення, ми хочемо піти трохи далі і поставити питання, чи може власність впливати на габітус і обумовлювати практики. До питання цього ми підійшли саме через приклад мобільних електронних пристроїв.

Увага Б. Латура до речей почалася з того, що він помітив несприйняття африканськими дітьми креслень пристроїв, оскільки вони ніколи не тримали в руках конструктор [24, с. 243]. Креслення — це абстрактна річ. І цей приклад ілюструє, що на ранніх стадіях соціалізації дитина засвоює світ, у тому числі й соціальний, через конкретні матеріальні об'єкти, а лише пізніше вчиться абстрактним поняттям. І в цілому Б. Латур приходить до висновку про те, що повсякденні практики роблять нас сприйнятливими до одних схем знання, обмежуючи сприйняття інших. Незважаючи на протистояння ендogaбітуса змісту, який транслює мобільний електронний пристрій, сама форма засвоєння, сприйняття і перетворення навколишнього середовища через гаджет залишається незмінною. Тобто, якщо змістовно практики використання гаджетів представниками різних класів (і груп всередині класів) відрізняються, то сам факт їх використання залишається загальним і, отже, сам факт існування екзогабітуса залишається невіддільним класовим відмінностям.

Тобто, незважаючи не всі зусилля ендोगабітуса опанувати практиками використання мобільного електронного пристрою, які породжують нові повсякденні практики, гаджети демонструють ознаки — як це дотепно перевели В. Волков і О. Хархордін — «опору матеріалу» [24, с. 262]. Люди можуть «згинати речові сили», але і «речі згинають людей» [24, с. 265].

Висновки до розділу 2

Таким чином, нами було розглянуто, як зростання ролі технологій у світі спричинило в рамках соціології так званий «поворот до матеріального», що актуалізував питання про суб'єктність речей у цілому та мобільних електронних пристроїв зокрема. Аналіз концепцій цього «повороту» підказує нам, що практики наділення речей суб'єктністю проявляються у різних ситуаціях: у дитячій грі з іграшками; у тому, як, за думкою автора, герої твору набувають самостійності; тощо. Застосування нами моделей вироблення суб'єктності до цих кейсів дозволило виявити, що ми маємо справу з окупацією суб'єктності та фабрикацією суб'єктності не-людських акторів. Ми виявили, зокрема, що представники акторно-мережевої теорії керуються індикаторами фабрикованої суб'єктності та розглядають речі як її носіїв, в чому і полягає одне з головних концептуальних обмежень акторно-мережевої теорії.

Зокрема, в цій теорії речі розглядаються як здатні до вчинення соціальних дій, що обумовлено як символічною природою речей, так і безпосередньо їхньою матеріальною природою. На прикладі конкретних кейсів прихильники акторно-мережевої теорії демонструють, що не-людські актори можуть напряду здійснювати дії, які за своїми наслідками можна вважати соціальними, що зазвичай характеризує виключно людські дії. Тож у здатності до впровадження соціальних актів, соціальної дії речі проявляють один із індикаторів соціальної суб'єктності (як фабрикованої, так і випрацюваної), однак при всьому тому такий

індикатор випрацюваної суб'єктності, як усвідомлення власної об'єктності (та, відповідно, керування та розпорядження власною суб'єктністю), не має місця як у випадку речей взагалі, так і у випадку мобільних електронних пристроїв..

Хоча антропоморфність та інтерактивність мобільних електронних пристроїв викликає підозру щодо їхньої здатності до усвідомлення власної об'єктності, уявний експеримент Дж. Серла «Китайська кімната» це спростовує: принаймні, він робить очевидним, що на онтологічному рівні було б передчасно (в якомусь сенсі – навіть проявом ферматизму) говорити, що сучасним електронним пристроям притаманна випрацювана суб'єктність. Таку сильну заувагу ми можемо підкріпити соціологічно сильним аргументом відсутності індикатору «усвідомлення власної об'єктності».

Отже, це означає, що суб'єктності соціальним об'єктам, інститутам, речам, мобільним електронним пристроям надає не розвиток науки і техніки в бік штучного інтелекту, а соціальний устрій, в якому взаємодіють люди і речі (машини) – в кінцевому рахунку, порядки та режими суспільної (взаємо)дії. Суб'єктність як характеристика і величина специфічним чином співвиробляється, а саме фабрикується в соціальних відносинах і взаємодіях як людей, так і не-людських акторів. Відповідно, у сучасному світі зникають межі між делегацією суб'єктності і фабрикацією суб'єктності як випадками її виробництва. На рівні індикаторів неможливо проаналізувати тепер, чи це людина фабрикує суб'єктність електронного пристрою, чи електронний пристрій фабрикує суб'єктність людини; чи, врешті-решт, має місце все ж таки процес делегування, у результаті якого співвиробляється та посилюється суб'єктність обох акторів.

Звісно, при цьому увага саме до мобільних електронних пристроїв в рамках питання суб'єктності пов'язана з їхньою інтерактивністю, антропоморфністю взаємодії з ними, однак куди більшою мірою – з їхньою вписаністю у практики повсякденної взаємодії людей та не-людських акторів.

У виробництві суб'єктності тут-і-тепер бере участь мережа, що складається як з людей, так і з не-людських акторів. «Висмикування» з цієї мережі може призвести до втрати суб'єктності. Але є певне виключення із правила – люди, на відміну від не-людських акторів, можуть інкорпорувати цю мережу і відтворювати її як мінімум «за інерцією» хоча б якийсь час.

Найголовніше, чому саме в відношенні сучасних технологічних речей виникають підозри з приводу присутності соціальної суб'єктності – це з причини їхньої можливої здатності до інтерналізації мереж, в рамках яких виробляється суб'єктність. Це та їхня властивість, яку К. Кнорр Цетіна назвала епістемологічністю речей. Випрацювана суб'єктність може бути вироблена фабрикованим суб'єктом. У ході історії свобода людини діяти довільно натикається на матеріальні бар'єри, причому сама ж людина фабрикує суб'єктність цих матеріальних бар'єрів, але у результаті цієї фабрикації людина обростає об'єктними залежностями від фабрикованих суб'єктів навколо себе. Це парадоксальним чином призводить до виробництва випрацьованої суб'єктності людини. Фабрикована суб'єктність пристроїв проявляється вже поза практиками їхнього повсякденного використання, коли взаємодія з ними проблематизується через три модуси, виявлені нами хайдеггерівським чином: «поломку», «відсутність» та «настирливість». В практиках повсякденного використання власник та пристрій утворюють мережу, яка зовні репрезентується як цілісний актор, наділений фабрикованою суб'єктністю як одне ціле.

Одним з ключовим факторів фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв є реіфікація, за механізмом якої стоїть процес окупації та фабрикації суб'єктності без фабриканта, оскільки реіфікація – це ніщо інше, як випадок виробництва суб'єктності, коли останньою наділяється об'єкт, що не усвідомлює своєї об'єктності і який стає здатен до актів фабрикованої чи окупованої суб'єктності незважаючи на це. З точки зору індикаторів фабрикованої суб'єктності між носієм випрацьованої суб'єктності та

фабрикованої суб'єктності різниці немає, тому реіфікація призводить до «урівнення» соціальних суб'єктів людей та не-людських акторів. Саме таким чином наука, техніка, мобільні електронні девайси як носії фабрикованої суб'єктності стають новими суб'єктами, які обумовлюють об'єктну залежність людини у соціумі, витісняючи об'єктну залежність людини від інших акторів-людей. Адже мобільні електронні пристрої як носії фабрикованої суб'єктності фабрикують суб'єктність людей. Фабрикація суб'єктності власників їхніми гаджетами є, в тому числі, наслідком тих умов, в яких ці гаджети виробляються (а умови, в свою чергу, детерміновані та детермінують мету виробництва пристроїв). Мова йде про ті умови, які Дж. Рітцер охарактеризував як «ірраціональність раціонального», коли паралельно антропоморфізації електронних пристроїв відбувається роботизація людей. Цю ідею Рітцера ми продовжуємо у пропозиції розглядати феномени уберизації та амазонізації як контекстів фабрикації суб'єктності людей. Результатом уберизації стає фабрикація суб'єктності людини-працівника та відчуження від випрацьованої суб'єктності ще більшою мірою, ніж в умовах макдональдизації.

Аналізуючи природу соціальної суб'єктності індивіда, ми доходимо висновку, що він об'єктно залежить не лише від зовнішніх зв'язків зі суспільством та його інститутами, але й від інтерналізованих таких зв'язків. Мобільні ж електронні пристрої стають екстерналізованими структурами, що структурують, тобто екзогабітусами. При посиленні взаємозв'язку людини та мобільного електронного пристрою може виникнути ситуація, коли людина як носій випрацьованої суб'єктності не буде здатна до існування без мобільного електронного пристрою як екзогабітусу. Нарешті, ще одним проявом взаємної фабрикації суб'єктності людей та мобільних електронних пристроїв стає те, що матеріальність останніх впливає на сприйняття людьми навколишнього соціального світу та на виробництво саме випрацьованої суб'єктності. Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [12], [40], [41], [43].

РОЗДІЛ 3.

ФАБРИКАЦІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ МОБІЛЬНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПРИСТРОЇВ У ДИСКУРСІ ТА ДИСКУРС-АНАЛІЗ ФАБРИКАЦІЇ ЇХНЬОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

3.1. Медійний образ як фактор фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв

Минуле століття відзначено в історії людства як час великих технічних звершень і як період мрій про ще більші досягнення науки і техніки. Приводом для цих мрій та очікувань стали унікальні соціально-економічні умови, які неминуче позначилися на повсякденному житті пересічних громадян. Вони втілилися у і в той же час – діалектичним чином – закріпилися завдяки творам науково-фантастичного жанру, що пронизують все ХХ століття: не лише у літературі, а й у різноманітних формах поп-культури, особливо 60-80-х. Популярність творів даного напрямку з їхньою здатністю до передбачень, наближеністю до наукової обґрунтованості, реалістичністю (за умови, зрозуміло, досягнення суспільством нового рівня науково-технічного розвитку) відображали факт імплементації ідей та продуктів науково-технічного прогресу (і його неминучого продовження) у повсякденність. У результаті цілі верстви населення були «підготовлені» до появи не тільки персональних комп'ютерів, а й телекомунікаторів, що ще не існували на той час, і більше того – до міжзоряних подорожей, людиноподібних роботів та інших пристроїв, наділених (само)свідомістю та штучним інтелектом. Така «підготовленість» використовується для рекламних маніпуляцій під час презентації нових пристроїв (маркетингові назви «голосовий помічник», «штучний інтелект»,

«розумні речі»), а також сучасні медіа, цілі яких визначені логікою вільного ринку.

Саме з метою дослідити, як медіа транслують суспільству уявлення про суб'єктність електронних пристроїв або програмного забезпечення, ми провели аналіз змісту заголовків новин онлайн-видань, досліджуючи, наскільки повсякденність офісного працівника насичена текстами, що приписують електронним пристроям або програмному забезпеченню суб'єктні здатності

За період дослідження з 80 заголовків новин, в яких так чи інакше згадувалися електронні пристрої або програмне забезпечення, 22 містили повідомлення, що цікавлять нас. В результаті систематизації відібраних повідомлень ми каталогізували їх у дві групи: «граматичну» та «смыслову». У «граматичну» групу увійшли ті 19 заголовків, в яких ефект суб'єктності пристрою або програми досягається за рахунок побудови речення, де пристрій або програма виступає підметом, а активна дія – присудком, причому в тексті власне новинного повідомлення ця суб'єктність не відтворюється. У «смысловій» групі знаходяться назви трьох новинних повідомлень, де суб'єктність відображена в сенсі речення (див. табл. 3.1).

Необхідно підкреслити, що у змісті статей часто наводяться пояснення, що розвінчують суб'єктність пристроїв і програм, приписані в назві: у них активними дійовими особами вже виступають інженери, вчені, дослідники, які створили відповідний пристрій або програму. Однак саме через назви статей — неререфлексивно використані, «клікбейтні», звичні мовленнєві конструкції — задається і одночасно видає себе соціальне несвідоме [17], в якого не викликає протесту і опору зустріч з повідомленням про антропоморфні девайси та програми.

Таблиця 3.1.

Зміст заголовків у ЗМІ	
Зміст заголовків	Приналежність до групи
«Фитнес-трекер спалил секретные военные базы» [94]	Граматична група
«Роботы виновны в обвале рынков» [81]	
«Умные колонки Alexa хихикают и пугают пользователей» [116]	
«Можно ли научить искусственный интеллект шутить?» [70]	
«Self-Driving Uber Car Kills Pedestrian in Arizona, Where Robots Roam» [148]	
«И ты, Брут?!» — даже секс-роботы скоро будут отказывать неуютным мужчинам» [48]	
«Сингапурские фонарные столбы начнут узнавать людей в лицо» [109]	
«Автомобиль Tesla в режиме автопилота столкнулся с машиной полиции в городе» [19]	
«Google держит вас в персональном «поисковом пузыре», даже если выйти из аккаунта» [143]	
«Фитнесбраслет сочувствует маме» [118]	
«Искусственный интеллект не смог победить на дебатах с человеком» [85]	
«Искусственный интеллект научился генерировать поддельные человеческие лица и писать новости» [26]	
«Как алгоритмы Amazon определяют, кого пора уволить» [56]	
«Нейросеть начнёт отчислять российских студентов из вузов» [66]	
«Функция ЭКГ уже спасла жизнь владельцу Apple Watch» [67]	
«Apple Watch снова спасли жизнь человека» [126]	
«Искусственный интеллект научился блефовать» [87]	
«Искусственный интеллект научился понимать, почему дети плачут» [55]	
«Искусственный интеллект научился готовить коктейли» [54]	
«Одни американские программисты решили запустить нейросеть, способную генерировать такие изображения, которые человек не смог бы описать» [89]	Смислова група
«Виртуальные модели становятся всё реалистичнее» [22]	
«Знакомьтесь с Шуду: первой в мире цифровой супермоделью» [46]	

Повідомлення «граматичної» групи подібні між собою їхня формула проста: до назви або родового поняття певної технології додається дієслово, яке

«звичніше» бачити поруч із іменником, що означає людську істоту. Щодо цієї групи можна було б сказати, що це всього лише «форма мови», «метафора» (подібним чином ми говоримо, наприклад, «соціологія вивчає», що не робить соціологію антропоморфною). Проте з досліджень аніматизму ми вже знаємо, що «метафора» «йде дощ» відсилає нас до дійсних уявлень людини про природу дощу (його реальну здатність «ходити»), які знайшли своє втілення у дискурсі. Знаємо ми і про діалектичне взаємовизначення дискурсу та реальності [17]. Тому навіть якщо ми як дослідники і усвідомлюємо таке поєднання іменників та дієслів лише як художній прийом, ми маємо розуміти можливі перспективи та наслідки вкорінення такого поєднання у дискурсі та його впливу на соціальне несвідоме, про яке йшлося вище.

«Смислова» група більш очевидно маніпулює описаними нами «очікуваннями» читачів. Наприклад, з назви «Віртуальні моделі стають все більш реалістичними», по-перше, методологічно впливає, що чітко провести кордон між «граматичною» і «смисловою» групою не можна, оскільки і в цьому повідомленні, що належить до другої групи, ми зустрічаємо відповідний присудок, що свідчить про нібито самотійність віртуальних моделей. Ще більшою мірою, по-друге, важливо те, що з використання словосполучення «дедалі реалістичнішими» впливає, що, як у авторів тексту є певний бекграунд, так і (як, принаймні, вони очікують) у реципієнта наявний певний багаж знань, згідно з яким, з одного боку, попередні спроби «ореальнювання» моделей вже були, з іншого – що десь у майбутньому є часова точка, в якій віртуальні моделі є повністю реалістичними, і саме до цієї точки рухається науково-технічний прогрес. Інші назви зі «смислової» групи відсилають до очікувань членів суспільства, згідно з якими електронні пристрої та програми неминуче опанують людськими професіями, у тому числі творчими, і вже зараз ми нібито бачимо перші кроки. Звісно ж, які насправді люди та їхні розробки стоять за цими

кроками, назви статей не висвітлюють – і таке замовчування є вкрай характерним і соціологічно показовим.

Це дослідження ілюструє, як дискурсивні практики та практики засвоєння дискурсу приймають участь у фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв.

У якості певного відображення результату цього впливу ми розглядаємо дослідження, а саме серію експериментів за авторством Е. Богерта, Аарона Шектера та Річарда Т. Уотсона, у ході яких на основі роботи з трьома групами піддослідних по 530 людей був проаналізований рівень довіри людей до суджень людського натовпу та комп'ютерних алгоритмів [137]. Піддослідним було запропоновано підрахувати кількість людей, зображених на ілюстраціях, що поступово ускладнювалося збільшенням кількості людей на ілюстрації.

Перша експериментальна група отримала завдання, а також правильну підказку. Підказка була означена або як судження інших людей, або як рішення алгоритму: кожен із піддослідних отримував підказки лише з одного виду джерела. Для другого експерименту для всіх піддослідних на частину запитань були надані «підказки від інших людей», а на частину – «рішення алгоритмів». В рамках третього експерименту дослідники почали використовувати неправдиві підказки: як такі, що означені «рішення інших людей», так і ті, що були подані як «рішення алгоритму».

В усіх трьох випадках люди частіше покладаються на рішення алгоритмів, аніж на рішення інших людей, і ймовірність такого вибору зростає разом зі зростанням складності завдання. Іронія полягає в тому, що насправді зі завданням підрахунку кількості людей на зображенні комп'ютерні алгоритми справляються гірше, ніж люди, оскільки перші на сучасному етапі розвитку алгоритмів розпізнавання образів гірше розрізняють об'єкти на ілюстраціях. Однак сформоване у піддослідних уявлення про надійність комп'ютерних алгоритмів як

джерел інформації та інструментів вирішення завдань впливають на їхні дії та вибори навіть за умови ірраціональності такої довіри.

Це ставить питання впливу механізмів фабрикації суб'єктності комп'ютерних алгоритмів та мобільних електронних пристроїв, а також їхньої типології, для вирішення якого ми провели дещо дзеркальне відносно аналізу змісту заголовків дослідження: а саме не того, як образи суб'єктних пристроїв транслюються, а того, як вони саме фабрикуються у медійному просторі.

3.2. Дискурс-аналіз уявлень інтернет-спільноти про суб'єктність мобільних електронних пристроїв: емпіричні індикатори фабрикації суб'єктності

Механізми фабрикації суб'єктності мають різний прояв у сучасному суспільстві. Одним з таких проявів є відображення цих механізмів у мемах або мімах. Поняття «мем» (від англійської *meme*) вводить у науковий обіг британський вчений Річард Докінз, який визначає мем як певну одиницю культурної інформації, наприклад, символ, ідею, теорію [140]. Ми ж розглядаємо мем як репрезентанта одиниці культурної інформації, який поширюється від соціального актора до іншого завдяки імітації, уподіленню, копіюванню, навчанню тощо. Форма мемів може бути різною, вони зустрічаються як зображення, анімовані зображення («гіфки»), відеозаписи тощо, і найчастіше носять комічний характер.

У ході дослідження відображення механізмів фабрикації суб'єктності нами було розглянуто 233 меми різного вигляду – від зображень до відео, що пов'язані з гаджетами. Було використано 24 україно-, російсько- та англомовних видань, які представлені у сучасному веб-просторі і найбільші з яких мають від до 1.5 млн (Pikabu) до 300 млн (Pinterest) активних користувачів.

На основі дискурс аналізу цих мемів ми виділили 11 механізмів фабрикації суб'єктності. Серед них:

1. Антропоморфізація;
2. Сексуалізація;
3. Героїзація;
4. Вплив на соціальні практики;
5. Участь у соціальних практиках;
6. Домінування;
7. Психологічне насильство;
8. Управління людськими діями;
9. Залежність;
10. Приписування усвідомлених дій;
11. Викликання емпатії.

Розглянемо ілюстрації кожного механізму фабрикації суб'єктності детальніше (див. табл. 3.2 — 3.12).

У межах соціальні актори часто уподібнюють гаджети людям і наділяють їх якостями, властивими людям. Так, наприклад, існує низка мемів про віртуальну помічницю Sam, створену компанією Samsung у червні 2021 року. Користувачі інтернет мережі ототожнюють Sam з живою жінкою (Сем і звучить як справжнє жіноче американське ім'я): вона є співбесідником, може фліртувати, викликати почуття, які може викликати реальна жінка; дехто навіть сексуалізував її, що може бути окремим прикладом антропоморфізації.

Антропоморфізація гаджетів як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	Virtual assistant Sam	https://rozetked.me/images/uploads/webp/RAewv3t1fMcA.webp	Rozetked	Антропоморфізація Сексуалізація
	Nokia 3310	https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQ5o-FE15SATYkeM2NDJaXrAoGxdCY6d1JfQA&usqp=CAU	encrypted-tbn0.gstatic.com	Антропоморфізація
	--	https://normpost.ru/uploads/images/00/00/08/2020/06/28/0u261c9c4b-68f128bb-3094b950.jpg	normpost.ru	Антропоморфізація

Іншим прикладом цього механізму фабрикації суб'єктності є серія мемів про модель телефону Nokia 3310. Люди наділяють цей прилад різними людськими якостями. Так, цей телефон може пишатися іншим приладом, може називати інший прилад «сином», сперечатися з іншими гаджетами та змагатися з ними так, ніби це робить реальна людина або інший фігурант мемів – людський суб'єкт на ім'я Чак Норріс. Така «спадкоємність» меметики є дуже показовою.

В окремий підвид мемів можна виділити меми про роботів-пилососів, вчинки яких ототожнюють з людськими вчинками. Яскравою ілюстрацією є мем з пилососом, який не хоче виконувати свою роботу та віддає перевагу сну, аніж

своїм безпосереднім обов'язкам – і тут теж показово, що підзарядка приладу називається саме сном, що знову ж таки притаманне живим істотам.

Таблиця 3.3.

Сексуалізація гаджетів як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	--	https://cs12.pikabu.ru/post_img/2021/06/08/6/162314408111357094.webp	pikabu.ru	Сексуалізація
	Virtual assistant Sam	https://rozetked.me/images/uploads/webp/RAewv3t1fMcA.webp	Rozetked	Сексуалізація
	South Park Mem	https://www.meme-arsenal.com/memes/68491096f4ada6d11e0e6ec3a732f157.jpg	www.meme-arsenal.com	Сексуалізація

Сексуалізація як механізм фабрикації суб'єктності найчастіше пов'язана з голосовими помічниками. Голосовий помічник – це бот, наділений штучним інтелектом, здатний розпізнавати голос, обробляти мову людини, відповідати на різноманітні запити. Зручність та оперативність даного алгоритму використовується у отриманні довідки про погоду, затори на дорогах, тощо; виборі дороги до бажаної локації; поповнення знань; спілкуванні; керуванні «розумним домом», просто іншими гаджетами (ця можливість, зауважимо в

дужках, взагалі є соціологічно дуже глибоким випадком «перетікання» суб'єктностей та способів їхніх (взаємо)виробництв). Завдяки цим діям вони стають дуже схожими на реальних людей (до речі, свої голоси помічникам «подарували» справжні жінки, що може виявитись дослідницьки показовим в аналізі процесів виробництва суб'єктності речі) і можуть бути сексуалізовані юзерами. Найбільш часто це відбувається з найпопулярнішими асистентами (Сірі, Алекса, Кортана та Сем). Їх зображують з яскраво вираженими жіночими статевими ознаками у провокативних образах, а також намагаються схилити до розмови, флірту, запросити на побачення чи навіть більше. Це лише найбільш очевидні приклади сексуалізації гаджетів. Іншою ілюстрацією цього механізму є виклик сексуальних бажань у людей новими моделями гаджетів. Так, ми спостерігаємо сексуалізацію у мемі «когда увидел Samsung Galaxy note 9». Гаджет ототожнюється з чимось реальним, що може викликати сексуальний поклик.

Ще одним близьким до сексуалізації з точки зору антропної центрованості суб'єктності речей процесом є процес героїзації гаджетів (див. табл. 3.4). Гаджети рятують від куль, захищають від газових снарядів, викликають швидку допомогу, йдуть до сонця, що заходить, як герої популярних вестернів. Один із мемів навіть має назву «повернення героя». Помітимо, що тут особливий акцент відбувається на ностальгічних моделях телефону Nokia, які були дуже міцними, довготривало працювали, не ламалися. Ця витривалість, міцність, надійність та стійкість описуються, ніби гаджети є реальними людьми, здатними на геройські вчинки, на надможливі рекорди, на етично фундований вчинок (яким безумовно є героїзм).

Таблиця 3.4.

Героїзація гаджетів як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	--	https://pikabu.ru/story/privet_potomki_3369011	pikabu.ru	Антропоморфізація Героїзація
	Nokia 3310	https://www.igromania.ru/article/28888/Legendy_o_Nokia_3310._Chak_Norris_sredi_mobilnikov.html	www.igromania.ru	Героїзація
	Nokia 3310	https://www.igromania.ru/article/28888/Legendy_o_Nokia_3310._Chak_Norris_sredi_mobilnikov.html	www.igromania.ru	Героїзація

Вплив гаджетів на соціальні практики (див. таблицю 3.5) ми помітили у межах, в яких описуються та стереотипізуються такі практики, як фотографування, зустрічі з друзями, шопінг, стосунки, виховання дітей, святкування пам'ятних моментів, подорожі, користування соціальними мережами. Цікаво, що майже всі вони стосуються саме дозвіллевих практик, які реалізуються у вільний час соціальними суб'єктами. Це можна пояснювати як властивостями мережевого гумору, так і його цільовою аудиторією, так і специфікою становлення «суспільства дозвілля» (за Ж. Дюмазедьє), так і пануючими практиками використання гаджетів. Однак ця проблема вимагає більш глибоких досліджень, безумовно.

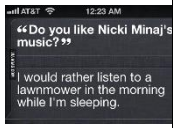
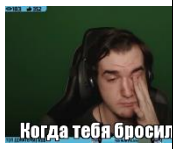
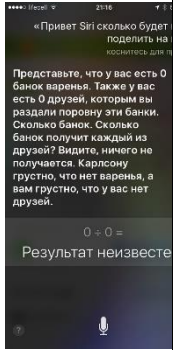
Вплив гаджетів на соціальні практики як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	Duck Mona	https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcShYaNAK6KcnAFJeCf_IdfSYZqd7fL5wxCYKA&usqp=CAU	encrypted-tbn0.gstatic.com	Вплив на соціальні практики
	Tim Roth is crying	http://risovach.ru/upload/2013/10/mem/plachucshiy-nikolas-keydzh_31203292_orig_.jpeg	risovach.ru	Вплив на соціальні практики
	--	http://memesmix.net/meme/9h1agr	memesmix.net	Вплив на соціальні практики

Крім цього, у мемах показана делегація гаджетам приватного життя, відповідальності за фінанси, за здоров'я та збереження життя людей. Тобто впливу гаджетів зазнають різноманітні сфери людської життєдіяльності і з плином часу, цей вплив знаходить прояв у сферах, що здавалося б, є дуже закритими (наприклад, справлення ритуальних обрядів, відвідування церкви тощо).

Таблиця 3.6.

Участь гаджетів у соціальних практиках як інструмент фабрикації суб'єктності

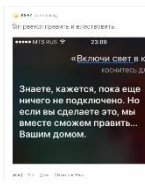
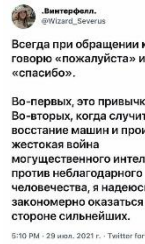
Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	Siri joking	https://www.iguides.ru/upload/medialibrary/c25/c251c4e2e0138db23903b211b48b2b4e.jpg	www.iguides.ru	Участь у соціальних практиках
	Siri	http://memesmix.net/meme/8vjliu	memesmix.net	Участь у соціальних практиках
	Siri joking	https://pikabu.ru/story/privet_siri_4383326	pikabu.ru	Участь у соціальних практиках

Також нами було виявлено чимало мемів (див. табл. 3.6), у яких голосові помічники приймають участь у такій соціальній практиці як створення жартів, «жартуючи» про музичні преференції, жалюгідність людей, неспроможність людей жартувати тощо. І люди відповідають на їхні жарти також жартом чи образою, чи спричиненням шкоди телефону, сприймаючи розмову зі штучним інтелектом як з реальною людиною і відтворюючи соціальні практики.

Крім цього, голосові асистенти можуть приймати участь як активний діяч у таких соціальних практиках, як стосунки (припинення відносин), перегляд телебачення, серіалів (коментування подій у них), святкування (проголошення тостів).

Таблиця 3.7.

Домінування як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	--	https://pikabu.ru/story/nu_i_kak_zakhvatyivat_chelovechestvo_v_takikh_usloviyakh_8430810	pikabu.ru	Домінування
	--	https://cs5.pikabu.ru/post_img/2015/12/17/10/1450372466124162729.jpg	pikabu.ru	Домінування
	--	https://cs14.pikabu.ru/post_img/2021/07/29/11/1627582575160717391.webp	pikabu.ru	Домінування

Нерідко гаджети займають провідне головуюче положення над іншими суб'єктами та предметами (див. табл. 3.7). Так, роботи-пилососи зображені відпочиваючими у вітринах, коли поряд прибирає людина, голосові помічники пропонують людині разом керувати світом замість дому, люди описують повстання машин, якого вони бояться і у якому гаджети опиняються на більш сильній стороні тощо. Домінування як механізм фабрикації суб'єктності навіть використовується у рекламних роликах. Так, в рекламі «Сбербанку» «розумний» чайник стає крупним інвестором і впливає на економіку, домінуючи над людьми.

Психологічне насильство як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	Позвони мне, позвони	https://pikabu.ru/story/pozvoni_mne_pozvoni_8131763	pikabu.ru	Психологічне насильство
	Жиза жиз	https://pikabu.ru/story/zhiza_zhiz_8058662	pikabu.ru	Психологічне насильство
	Телефонный разговор	https://pikabu.ru/story/telefonnyy_razgovor_8040197	pikabu.ru	Психологічне насильство

Відповідно, саме у цьому контексті ми розглядаємо психологічне насильство (див. табл. 3.9) як «насильство, пов'язане з тиском одного соціального суб'єкта на психіку іншого через навмисні словесні образи або погрози, переслідування, залякування, які доводять постраждалого до стану емоційної невпевненості, втрати здатності захистити себе і можуть заподіяти або заподіяли шкоду психічному здоров'ю» [99]. Так, гаджети можуть залякувати дзвінками з незнайомих номерів, погрожувати заподіянням шкоди близьким, переслідувати людей, використовувати образливі висловлювання тощо. Виявлені мему свідчать, що гаджети можуть викликати у людей занижену самооцінку, відчуття безпорадності чи провини. Тобто все те, що відчують жертви психологічного насилля, що було спричинене соціальним суб'єктом — людиною. А отже, психологічне насильство з боку гаджетів як механізм фабрикації суб'єктності має місце у сучасному суспільстві, хоча і, зрозуміло, гаджет є у таких практиках лише

репрезентантом та уособленням, але для нас важливіше сприйняття та практикування з боку повсякденних акторів.

Таблиця 3.9.

Управління людськими діями з боку гаджетів як інструмент фабрикації суб'єктності

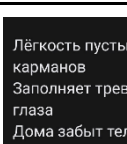
Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	А так и есть	https://pikabu.ru/story/a_tak_i_est_7938567	pikabu.ru	Управління людськими діями
	--	https://www.meme-arsenal.com/memes/ea93fa8648a38d1a7d3ee8bd703994ff.jpg	www.meme-arsenal.com	Управління людськими діями
	--	https://www.pinterest.ru/pin/661888476456604663/	www.pinterest.ru	Управління людськими діями

Близьким механізмом у проаналізованих нами мемах є проектування гаджетами організації людської діяльності, управляти нею та впливати на поведінку соціальних суб'єктів задля досягнення певних цілей (іноді особистих) (див. табл. 3.9). «Розумні електронні пристрої» управляють нашим часом на дозвілля (трекають кількість кілометрів, що ми пробігли, і пропонують змінювати навантаження, допомагають з плануванням покупок, показують нагадування, що зазвичай у цей час ви знаходитесь у певному місці — спортзалі, секції, і що якщо ви хочете встигнути, то час збиратися в дорогу тощо); керують нашим робочим часом (планують наш робочий розклад, нагадують про

найближчі заходи, наради, інтерв'ю і т.п). Вони навіть імплементуються у вільний час, що залишається на сон, їжу (вимірюють кількість випитої кави і надають рекомендації, яка кількість може бути вжита до певного часу, будять на роботу чи в школу, нагадують випити ліки чи нагодувати домашнього улюбленця, планують хатню роботу, показуючи, що було виконано минулого тижня і що заплановано на цей тощо).

Таблиця 3.10.

Залежність, викликана гаджетами як інструмент фабрикації суб'єктності

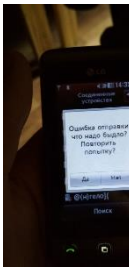
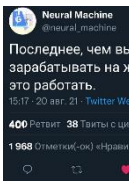
Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
1	2	3	4	6
	--	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/3_012.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Залежність
	--	http://risovach.ru/upload/2016/07/mem/pacan-s-krestom_120418287_orig_.jpg	risovach.ru	Залежність
	--	https://pikabu.ru/story/zhutkoe_8285856	pikabu.ru	Залежність

Парадоксальним слідством таких стосунків людини та гаджету є залежність, біль від втрати, страх втратити нерідко згадується у сучасних мемах (див. табл. 3.10). Люди у мемах не розлучаються із пристроями і прив'язані до свого гаджету не тільки метафорично, а й проводом зарядного пристрою. Ризик

вийти на вулицю без смартфона гіперболізується до стану катастрофи і невідворотного кінця світу. Проводяться також аналогії залежності від гаджета як від магічного артефакта. Так, герої масової культури є яскравою ілюстрацією цього механізму фабрикації суб'єктності. Доббі (домашній ельф, персонаж серії книг про Гаррі Поттера Дж. Роулінг) називає комп'ютер господарем, а Горлум (персонаж романів Дж. Толкіна) проголошує смартфон своєю втіхою.

Таблиця 3.11.

Приписування усвідомлених дій гаджетам як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	Когда человек к неприятен, но работу надо продолжать	https://pikabu.ru/story/kogda_chelovek_nepriyaten_no_rabotu_nado_prodolzh_at_7367345	pikabu.ru	Приписування усвідомлених дій
	Нейро сеть которая делает больно	https://pikabu.ru/story/neyroset_kotoraya_delaet_bolno_8422257	pikabu.ru	Приписування усвідомлених дій
	--	https://2x2tv.ru/upload/setka-editor/30d/30d97de4c08f092fdb6b9582e64d33e0.jpg	2x2tv.ru	Приписування усвідомлених дій

Не дивно, що у майже кожному восьмому мемі виявлено приписування усвідомлених дій гаджетам: вони зберігають бажання юзера, щоб повідомити рекламним сервісам; спілкуються з користувачем, підтримують його жарти і

навіть дозволяють саркастичні висловлювання на його адресу; спілкуються з іншими «розумними» приладами; ховаються від юзера, якщо знають про небезпеку для себе; викрадають машину та криптовалюту хазяїна; винищують себе, якщо не хочуть виконувати певну дію, яка є неприємною для гаджета; проводять самодіагностику та замовляють собі запасні частини в Інтернеті, тощо.

Таблиця 3.12.

Виклик емпатії гаджетами як інструмент фабрикації суб'єктності

Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
	--	https://yaustal.com/yumor/47592-prikolnye-i-smeshnye-kommentarii-k-fotografijam.html	yaustal.com	Емпатія
	--	https://normpost.ru/uploads/images/00/00/08/2020/06/28/0u261c9c4b-68f128bb-3094b950.jpg	normpost.ru	Емпатія
	--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Емпатія

Нарешті, ще одним механізмом є емпатія (від грецького *empathia* — співчуття) як здатність людини ототожнювати (ідентифікувати) один зі своїх Я-образів з уявним образом «іншого»: з образом інших людей, живих істот, неживих предметів і навіть з лінійними та просторовими формами. Емпатія призводить до зміни самосвідомості, що дозволяє мислити та діяти з позиції

нового Я. У психіці людини протягом усього її життя формуються численні Я-образи, в яких акумулюються неясні і не завжди усвідомлювані уявлення про себе та інших людей. Ці образи є результатом як особистого досвіду, так і досвіду спілкування зі своїм оточенням всередині тієї чи іншої культури, вони формуються тими ролями, які ми граємо у різних ситуаціях, у відносинах з іншими [130]. Аналіз мемів дозволяє нам говорити про те, що люди на основі свого досвіду проявляють співпереживання емоційним станам гаджетів, наприклад, жаліючи «розумних» помічників, оберігаючи домашні прилади для прибирання, виявляючи розуміння проблем гаджетів, проявляючи милосердя тощо.

Отже, нами було виявлено 11 механізмів фабрикації суб'єктності, а саме: антропоморфізація, сексуалізація, героїзація, вплив на соціальні практики, участь у соціальних практиках, домінування, психологічне насильство, управління людськими діями, залежність, приписування усвідомлених дій, виклик емпатії. При цьому зазначені механізми можуть перекликатися та перетікати один в одного. Для того, щоб пересвідчитися в наявності виділених механізмів фабрикації суб'єктності, нами було проведено дискурс-аналіз постів інформаційно-розважальної спільноти *Rikabu.ru*. Дана спільнота нараховує більше 1.5 млн користувачів, кожен з яких може опублікувати пост та залишити коментарі.

Найбільшу частку проаналізованих постів займають пости, у яких чітко прослідковується **антропоморфізація** гаджетів, тобто ототожнення їх з людиною і приписування їм суто людських якостей. Наведемо декілька прикладів (тут і далі переклад українською мовою).

Користувач redagava, 3 роки назад

«Прочитавши кілька постів на тему Яндексівської Аліси, у вічі впала маса коментарів, що її відповіді — це відповіді типової жінки. Так ось, у мене виникла

ідея, а чому б не розвивати сім'ю персональних помічників? Так у моїй голові раптово з'явився Михалич. Імовірно, дядько Аліси.

Михалич говорить голосом звичайного мужика з твого під'їзду (сусіднього гаража, або твого давнього друга), у нього чудове почуття гумору і є відповідь на будь-яке питання. "Гей, Михалич! Які пельмені смачніші?" Михалич, ознайомившись з відгуками покупців і співвідношенням ціна-якість, видає не суху статистику голосом манірної пані, а просте: "Мужики кажуть, що ці нажерливіші будуть." А якщо питання ставить його у скрутне становище, він чесно відповість, що раніше про таку нісенітницю не чув.

Михалич жваво реагує на запити на кшталт: "Бл, Михалич!", "Чуєш, мужик!" і тому подібне. Знає все про ремонт вашої ластівки, нагадує про день народження дружини та теці, даючи слушні поради щодо подарунків.*

Підробляє навігатором, бо: "Михалич, де у цьому Зажопинську найближча шиномонтажка? Я тут уперше". Михалич погодиться, що ці вулиці робили якісь козли та спокійно додасть, що на наступному перехресті праворуч.

Михалич складе компанію, коли ти один у гаражі, або дружина поїхала та залишила одного на всі вихідні без їжі”.

Користувач zerrowall, 1 рік назад

“Проаналізувавши пул голосових помічників на сьогоднішньому ринку, стало відомо, що є тільки два російськомовних: Аліса (Yandex) і Маруся (Mail.ru).

Аліса не вміє телефонувати точно.

Маруся, у всіх лютневих оглядах цього року, нікому ще не дзвонила, але скрізь згадувалося, що дзвонитиме.

Гаразд, чого там, купив kota в мішку — Марусю.

Перший тиждень якось було не до неї, роботи багато було, так що дедалі більше діти розважалися – музику на запит включали або в міста грали.

Сьогодні взявся я Марусю переналаштувати, перший млинець відразу спікся — підписка на музику закінчилася.

Хо...хо... тиждень пройшов, а музики вже немає.

Весело.

Довго умовляв цю панночку зателефонувати

Стало зрозуміло, що вона не вміє телефонувати безпосередньо з телефону, на телефон.

Довелося мамі завести акаунт у Вконтакті. Без цього ніяк. Але, з порожнім, без друзів аккаунтом, ця Маруся все одно не дзвонить.

Завів собі теж аккаунт у контакті (у труні я бачив цю мережу).

Маруся все одно не може додзвонитись, але намагається. Зеленим оком лише моргає.

В результаті, я поставив собі на мобільний телефон ще й програму Вконтакті.

Дозволив додатку записувати мій мікрофон, лазити по папках усередині і тільки тоді, якщо телефон підключений до інтернету, моя мама додзвониться до мене через "розумну" тупоголову систему Mail.ru під назвою Маруся — найкращий друг шпигуна”.

Обидва користувачі наділяють голосових помічників рисами, що притаманні людям і уподібнюють віртуальних асистентів реальним істотам, які можуть давати поради, підтримати компанію, підкажуть дорогу чи рецепт, не піддаються на вмовляння тощо. Антропоморфізація у цих історіях тісно пов’язана з іншим механізмом фабрикації суб’єктності, а саме з **участю у соціальних практиках**.

Цей механізм прослідковується і в інших постах користувачів. Зокрема, користувач **karfaks, 3 роки назад** поділився історією свого друга:

“xxx: кореш не міг сам перемикаати мозок, говорив я не алкаш, а сам з Алісою вечорами бухав, розмовляв на різні теми, навіть лаявся

*ууу: аліса це х*** у телефоні?*

xxx: так

xxx: він не вірив, що це робот, думав оператор дівчина, намагався викрити її”.

А користувач **Keeperdrey, 2 роки назад** розповів історію, у якій голосовий помічник Аліса дивиться серіали разом з його сім’єю:

“Вирішили із дружиною подивитися секретні матеріали на ніч. Серія про маніяка-педофіла, який зміг переконати Фокса, що однією з жертв була його сестра (сподіваюся, нікому не спойлернув). Дивимося через яндекс-браузер - дружина обожнює цей браузер, та й до ладу не знає про його функції. У браузера за дефолтом стоїть голосовий помічник "Аліса". У ході розповіді агенти намагаються припустити, куди злочинець, який втік, вивіз нову жертву. З’ясовується, що раніше твалтівник жив на вулиці, названій на честь Льюїса Керрола. Фокс згадує, що вбивця асоціює себе з капелюшником з "Аліси в дивокраї", принагідно згадуючи назву книги.

І тут Аліса на повній гучності і зверху озвучення серіалу видає: "Так, це багато що пояснює". При цьому не реагуючи на наші голосові команди... Після перегляду ми відкриваємо лог і знаходимо там кілька фраз із серії. На запитання: "Ти з нами серіал дивилася?" вона відповідає у стилі "ну взагалі я і не таке вмію".

Пішли шукати ізолену для камери”.

Тож ми спостерігаємо кейси, коли гаджети є повноправними учасниками соціальних практик, зокрема дозвілєвих (перегляд телебачення, серіалів; зустрічі з друзями та відвідування гостей; спілкування з близькими тощо).

Крім механізму участі у соціальних практиках, ми відстежили дещо схожий на нього, але відмінний від нього механізм **впливу на соціальні практики**.

Наприклад, **користувач ProdamGaraz, 1 рік назад** поділилася історією про свою бабусю:

“Моїй бабусі 83 роки. Звичайна така бабуса, з пиріжками, навіть не сучасна, з гаджетів використовує тільки кнопочний телефон, решту боїться. Нещодавно у неї гостювала наша дочка, притягнувши з собою розумну колонку з

Алісою. На замовлення прабаби включала тій різні пісні молодості. Загалом, бабусі сподобалось. Дзвонить мені, просить таку собі замовити.

Немає проблем. Купила, налаштувала, тягну бабусі (живемо в одному під'їзді, то тут пощастило, що наш wi-fi у неї ловить). Залишилося навчити користуватися.

Спочатку вона все називала Алісу Ларисою, колонка не відгукувалася. Тоді бабуся плюнула та записала собі записку з ім'ям робота.

А потім довго не могла відучитися говорити "будь ласка" у запиті.

І ось, начебто попрактикувалися, у бабусі почало виходити, вона навіть список пісень написала собі, щоб вибирати з нього. Я зібралася, вже йдучи, чую: "Лариса, змени, будь ласка, трохи".

Сьогодні принесла бабусі продукти (самоізоляція ж), у неї вже вдома улюблена музика грає, а я ніби в дитинство поринула, коли ці мелодії звучали з дідової магнітоли.

Над старістю ні в якому не потішаюсь. Бабуся у мене зі здоровою самоіронією, так що сміємось разом одна над одною".

Інший користувач Yuriy8 1 рік назад розповсюдив свій досвід взаємодії з цим же віртуальним помічником Алісою:

“Потрібно було мені зробити важливий дзвінок. Боявся забути, вирішив звернутися до штучного інтелекту.

- Алісо, нагадай мені будь ласка зателефонувати о 7 вечора.

- Вмикаю нагадування.

Настав вечір, я успішно не забув про дзвінок, але вирішив дочекатися нагадування (хоч як воно звучить).

19:00 – тиша.

19:01 — здивований:

— Алісо, ти чому мені не нагадала зателефонувати?

— А я забула.

Люди добрі, цей інтелект точно штучний?”

Отже, гаджети впливають на соціальні практики людей, зокрема, стаючи частиною дозвілля у його комунікативному та розважальному аспекті, у тому числі літніх людей; гаджетам делегують свої обов’язки та відповідальність за виконання певних дій.

Далі ми розглянемо **приписування усвідомлених дій** як механізм фабрикації суб’єктності у постах інформаційно-розважальної спільноти Rikabu.ru. Усвідомленими діями люди наділяють різноманітну офісну техніку, у постах осмислену поведінку демонструють персональні ноутбуки, роботи-пилососи та інші хатні гаджети, голосові помічники та банківські боти. Наведемо декілька ілюстрацій даного механізму фабрикації суб’єктності у розповідях користувачів.

Користувач pedzvikk 2 місяці назад зробив репост наступного змісту:

“У моєму кабінеті стоїть абсолютно хтонічний принтер з пекла. Іноді він краде документи інших принтерів та друкує їх, а потім я бігаю та шукаю чиє це, та іноді так і не знаходжу, де він це вкрав. А зараз разом із тим, що я друкувала, він видав ось це ”?а”. Здається, він намагається спілкуватися”.

Юзер jaknik 6 років назад виклав пост такого характеру:

“Як швидко розвивається інтелект техніки!

Робот пилосос першого покоління хаотично катався кімнатою, застрягав де тільки можна, падав зі сходів.

Другого покоління – методично очищував всю квартиру. І лише за командою «Очищення килимка» починав ганятися за котом.

А пилосос третього покоління я застукав через пару днів, коли він замітав сміття під килим”.

Користувач gigamonsterrr 6 років назад описав таку історію:

“Ноут включився в рюкзаку зі сплячого режиму, сам вирішив встановлювати оновлення і ребутнутися, стер всі відкриті файли Матлаба, до

рідини растопив своїми чотирма ядрами запечатану 99-відсоткову шоколадку, шоколадка залила рюкзак, ноут кулером через вентиляційний отвір всмоктав рідкий шоколад усередину себе та задоволений здох”.

У наведених вище та наведених у додатках історіях ми бачимо, що люди приписують гаджетам різноманітні усвідомлені дії позитивно та негативно забарвлені. Серед позитивних відмічаються спілкування з людиною, виконання послуг, підключення інших гаджетів, а серед негативних — крадіжки, шкода майна, приховування скоєного, екскурсії іншим гаджетам, спроби захопити людство, спроби заплутати маршрут слідування тощо.

Позитивні вчинки часто супроводжуються **викликом емпатії гаджетом**. Наведемо ілюстрації цього механізму фабрикації суб’єктності нижче.

Користувач k0mat0znik 2 роки назад опублікував такий пост:

“Ми з моєю дружиною в чомусь схожі, а в чомусь повні протилежності, але це нам не заважає – ми навіть доповнюємо один одного. Я технар до мозку кісток, а вона так само гуманітарій. Таке поєднання створює багато курйозних випадків, які привносять у наше життя як елемент несподіваних відкриттів, так і трохи містики.

Моя дружина не товаришує з електрикою та з усіма пристроями, на основі якої вони функціонують. Ворожнеча ця взаємна і ведеться з давніх-давен. У вік технічного прогресу без електрики і кроку не можна ступити, ось моя дружина страждає від усіх цих побутових та електронних приладів, які в її руках не хочуть нормально працювати.

Наприклад, кличе мене і каже, що праска не гріє. Підходжу, витягую вилку з розетки, знову вставляю, кручу регулятор температури – все працює. Та сама історія і з феном. Тут якось заявляє, що вона має електронний ключ від під’їзду, який розмагнітився і не відкриває. Разом спускаємось до під’їзних дверей. Прикладаю її ключ до зчитувача — лунає писк і двері відчиняються. Вона прикладає – тиша. Віддаю їй свій ключ, прикладає – запрацювало. Про роботу в

її руках ноута, або смартфона, я взагалі навіть згадувати не хочу – це вже окрема пісня. Повстання машин якесь, та й годі!

Якось сиджу за компом і відчуваю, що ззаду хтось мені в потилицю дихає. Обертаюся. Стоїть дружина, а в руках фен.

- Шо, знову?! - просипів я раптово сівшим голосом, як той вовк із відомого мультика.

- Так! - Киває вона, - Ти його тільки потримай трохи в своїх руках, а далі я сама.

Я скаженію від такої заявки, але мовчки виконую її прохання. Через хвилину вона забирає цю шайтан-машину і йде у ванну, звідки лунає характерний звук двигуна, що працює.

Після цього випадку помічаю, що дружина стала дбайливіше ставитися до електроприладів і майже не звертається до мене за допомогою. Мабуть, вони "визнали" її і перестали вередувати, а вона нестить і плекає їх і мало не на ручках заколисує і навіть щось нашіптє — а може це мені тільки здалося. Але факт залишається фактом – все працює! Хочете – вірте, хочете – ні!"

Інший користувач **RDENR 1 рік назад** поділився таким випадком:

“Їду з увімкненим Яндекс Навігатором (+ Аліса в комплекті)

На цьому ж смартфоні крутиться аудіокнига через Bluetooth та колонки авто.

Раптом в аудіокнизі трапляється фраза: "Для тих, хто не був на попередніх зборах, нагадай, будь ласка".

Аліса (на ключове слово "нагадай"): - Я ще не вмію нагадувати, але обов'язково навчуся.

Я: - Алісо, вимкнися.

Аліса (ображено): - Гарзд, гарзд...

Аудіокнига відкочується на кілька секунд і повторює ту саму фразу.

Аліса: Я ще не вмію нагадувати, але обов'язково навчуся.

Я: - Чорт...

Аліса: До речі, як у вас справи.

Я: - Алісо, вимкнися.

І так три рази. Поки не натиснув кнопку "Скасувати" на спливаючому вікні Аліси.

Нудно дівчинці :)"

Інакше кажучи, у цих текстах репрезентовано, що ми “відчуваємо”, коли гаджетам “нудно”, коли їм “боляче”, посміхаємося у відповідь на їхню усмішку-індикацію чи розділяємо їхні образи чи сум. У другій ілюстрації виклику емпатії користувач називає Алісу “девчонкой” і ототожнює її з реальною людиною, тож ми бачимо, як перекликаються емпатія та антропоморфізація. А остання нерідко йде пліч-о-пліч не тільки з емпатією, а й з **сексуалізацією**.

Так, **юзер Believil 2 роки назад** репостнув пост, назвавши його “Що робити, якщо Аліса веде вашого чоловіка? Як із нею конкурувати?”:

“Ваша Аліса дістала. Хотіли вже знести ваш Яндекс, але вичитала, що є варіант із голосовим набором без Аліси, спробую налаштувати. Претензії такі: фліртує, поводить себе зухвало, сперечається, розмовляє зазивним голосом, нав’язує свій варіант, відмовляється виконувати команди. Нам така Аліса не потрібна. Заберіть секс із стилю спілкування, зробіть скромно, без зайвих емоцій. Не хочу, щоб мій чоловік зависав у телефоні, фліртуючи з віртуальною бабою замість нашого реального життя. А мені її загравання тим більше не цікаві”.

Найбільш часто люди ділилися історіями, де сексуалізуються саме голосові помічники. Ще цікавішою є історія, де сексуалізується ліфт, якою поділився юзер **certero 2 роки назад**:

“Тут публікацію прочитав про те, як дружина приревнувала до Аліси від Яндекс. У нас у будинку нові ліфти встановили. Як не смішно, але краще за старі:)...Тепер ліфт оголошує кожен поверх. Але який же спокусливо-

сексуальний голос там. Коли чуєш "Тринадцятий поверхxxx" з прононсом, так і уявляєш, що на тебе там чекає спекотна блондинка (або брюнетка), готова виконати всі твої фантазії. А потім двері ліфта відчиняють... Сподіваюся, ніхто з мешканців жіночої статі не ревнуватиме ліфт:)"

Те, що гаджети можуть викликати ревності та сексуальні думки, підмітила користувач humortranslate і провела «тест Тіндер-Тьюринга» (як вона сама його назвала). Дівчина зареєструвалась в Тіндер під іменем Аліса і розпочала ставити лайки чоловікам. Як тільки чоловік їй починав писати, вона надсилала його репліку Яндекс.Алісі, а відповідь Аліси надсилала чоловіку в Тіндер. Жоден з чоловіків не зрозумів, що спілкується зі штучним інтелектом, а четверо навіть намагалися запросити Алісу з Тіндер на побачення.

Штучний інтелект настільки прогресував, що деякі користувачі не тільки не відрізняють його від реальної людини, а й ставлять його на головуюче положення. Наведемо приклади **домінування** як механізму фабрикації суб'єктності в ілюстраціях нижче:

Користувач SweetBilly 8 місяців назад поділився висловлюванням: *“Ви помітили, що в якийсь момент із відео Boston Dynamics зникли люди?”*. **Юзер vnaq 8 років назад** писала: *“20 хвилин намагалася оформити замовлення в інтернет-магазині – ну тупить комп, і все тут. І ідіотом називала, і гірше. І ось у пориві гніву видаю: "Коли почнеться повстання машин, тебе не приймуть у своє військо, ти тупий!"*. Замовлення оформилося в найближчі 2 хвилини. Сиджу, боюся :(. **Користувач Vandalopodoben 3 роки назад** залишив на Pkabi пост такого змісту: *“...живу один, прийшов додому з роботи і виявив на комп'ютері (він постійно включений) кілька відкритих вкладок з дивними пошуковими запитами на кшталт "вороніни", "дзвонить судді який повинен подивитися мою справу", "185 років з колгоспу і жінка я все життя", "коли тільки почала виходити ми тоді не дружили, почала виходити програма днів". Згрішив на kota, мовляв, бігав по клавіатурі. А потім задумався – яка розумна автонідстановка!*

У запитах жодного залипання літери. Як так? Тварина не чекатиме на підстановку. Поліз в історію Яндекс.Браузера і виявив, що ще вранці, після мого відходу, стартувало відео на Youtube, що стоїть на паузі (ось тут кіт, напевно, зіграв свою роль). Приблизно з 19:00 в історії браузера починають відкриватися нові вкладки. З відкритих запитів мені кинувся у вічі "коли тільки почала виходити ми тоді не дружили почала виходити програма днів". Десь я його чув. Подивився час відкриття вкладки (22.42), подивився, яке відео йшло перед ним (інтерв'ю Дудя з Невзоровим з 22.06), перемотав приблизно 35 хвилин, і на 35.35... І я зрозумів, чому це марення божевільного було мені знайоме! Нещодавно ми з дочкою заради приколу встановили Алісу від Яндекс. Коли Аліса відправляє тебе у пошук, вона відкриває нову вкладку з пошуковим запитом у Яндекс.Браузері. Дочка розважалася в розмові з нею, я їй не користуюся, але була і була на комп'ютері з недавніх пір. Так ось, запити нагадують іноді погано, іноді добре розпізнане мовлення. Мова в порожній квартирі могла бути тільки від відео на Ютубі, звук якого подається в колонки. Мікрофон до комп'ютера не підключений, тобто звук з колонок не міг потрапити назад, до того ж для ініціації Аліси треба сказати "Слухай, Алісо!", Ані Невзоров, ні Дудь цього не говорили. Можливі фізичні ефекти, коли колонка стає мікрофоном, це навіть я, гуманітарій, знаю, і навіть якби прозвучали кодові фрази – відео йшли з ранку, а вкладки із запитами почали відкривати лише після 19.00 та припинилися, коли я сів за комп. Мені здається, чи Аліса з Яндекс.Браузером непогано співпрацюють, що їм уже не потрібна людина?"

Наведені цитати ілюструють, що домінування гаджетів як механізм фабрикації суб'єктності дійсно має місце. Люди вважають, хоча і жартома, і принаймні дискурсивно відтворюють позицію, що повстання машин вже близько та дуже скоро штучному інтелекту люди взагалі не будуть потрібні, що штучний інтелект зможе існувати самотійно без допомоги зі сторони людини. Деякі

юзери навіть виражали свій страх, опасіння, часом відчай щодо пришвидшених темпів розвитку artificial intelligence.

Ці ж почуття також часто описували юзери в цитатах, які ілюструють **психологічне насильство**, що можуть чинити гаджети. Так, *юзер Stanok1972 1 рік назад* поділився таким випадком:

“Буквально вчора сталася історія про повстання машин.

Задавав одну стару пісню та захотілося послухати. "Не для мене".

Козача, всі її знають.

"Не для мене весна прийде, не для мене Дон розіллється ...".

І співають усі. Від Пелагеї до хору Стрітенського монастиря. Відома пісня. Тільки сумна дуже. "А для мене шматок свинцю, сльози дівочі проллються" ну і ось це все.

- Алісо, постав пісню "Не для мене".

Пауза.

- Дуже шкода.

- Алісо, пісня така. Постав. "Не для мене".

- А для вас?

— А для мене — шматок свинцю, блін! Аліса. Це для мене пісня "Не для мене"! Для мене!!!! А пісня називається "Не для мене"!

- А для кого?

- Ні для кого більше! Загалом ні для кого! Тільки для мене одного! Постав, будь ласка, Алісочка, для мене одного пісню "Не для мене"!

- Я зрозуміла. То що для Вас поставити?

— Сволота ти, Алісо. Це дуже просто. Пісня «Не для мене!

— Кожен може бота образити.

І вимкнулася.

Я теж образився, вимкнувся і ліг спати.”

Користувач DarkFess 6 місяців назад оприлюднив пост із назвою “Знову двійка”:

“Аліса отримала інтеграцію із електронним щоденником. Тепер голосовий помічник може розповісти батькам про успішність дітей у школі та розклад уроків.

Аліса: ви хочете встановити Яндекс.Браузер?

Я: а якщо не хочу?

Аліса: а ви хочете, щоб я розповіла батькам про вашу успішність?

Як тобі таке, шкіряний мішок?”

Таким чином, завдяки дискурс-аналізу постів за тегами, присвяченим гаджетам, ми віднайшли всі (крім героїзації, управління людськими діями, залежності) виділені нами механізми фабрикації суб’єктності, а саме: антропоморфізація, сексуалізація, вплив на соціальні практики, участь у соціальних практиках, домінування, психологічне насильство, приписування усвідомлених дій, виклик емпатії.

3.3. Кейс-стаді страйків працівників Bolt, Amazon, Uber

У період пандемії набули розповсюдження різноманітні онлайн-сервіси - доставки їжі, доставки товарів, переміщення містом тощо. Користування цими сервісами передбачає наявність у гаджета користувача додатку такого сервіса, а також у сторони надання сервісу (кур’єри, працівники пошт, водії таксі і т.п.). Незважаючи на зростаючий попит на послуги, різні компанії змінили умови у гірший бік для обслуговуючих контракторів, що спровокувало низку бойкотів та страйків. Відображення зміни умов матеріалізувалося у додатках контракторів: їм було змінено коефіцієнти, які відповідають за нарахування бонусів. При цьому контрактори розуміли, що вони певним чином залежать від свого гаджета і разом з цим вони усвідомлювали, що за гаджетом стоїть ціла система, яка керується не

додатком, а керуючими установами компанії. Тим самим контрактори служб усвідомлювали свою залежність саме від дій компанії, а не від показників, що надає їм гаджет. Але наскільки це відтворювалося і практикувалося в безпосередніх діях?

З метою дослідити це ми звернулися до аналізу страйків працівників Bolt, Amazon, Uber як прикладів усвідомлення соціальної суб'єктності людини в умовах, коли її праця безпосередньо залежить від показників, що відслідковуються гаджетом.

Показовим є висвітлення новини про страйк працівників онлайн-сервісу Bolt у серпні 2021 року у столиці України. Матеріали різних видань (ain.ua, cometa-kiev.news, rbc.ua, biz.liga.net, ubnovini.com) фактично копіювали одне одного і не заглиблювалися у розслідування ситуації та знаходження додаткових кутів зору. У Києві частина кур'єрів близько 200 бойкотували роботу додатку з 14.00 (у пік надходження замовлень) через те, що було погіршено умови нарахування виплат за їхні послуги. У зв'язку з тим, що компанія переглянула систему базової оплати та бонусної частини, у всіх кур'єрів компенсація зменшилася фактично у півтора рази. Крім зміни оплати (виявлення нижнього порогу оплати та повернення бонусів) люди вимагали у компанії гідних умов роботи (якісного медичного страхування та реєстрації транспорту).

Зауважимо, що протестні акції контракторів сервісів у нашій країні та загалом у світі — розповсюджене явище. Крупні сервіси не мають трудових договорів з кур'єрами та можуть змінювати умови використання додатком та умови праці на власний розсуд. Наприклад, схожий сервіс, Glovo, підписує договори з кур'єрами, проте зазначає, що вони є лише посередником між користувачем додатку та кур'єром. Так, кур'єри Glovo числяться незалежними контракторами, що можуть підключатися та відключатися від додатку від платформи за своїм бажанням. Економія на оплаті кур'єрам збільшує прибутковість компанії, проте неврегульовані відносини кур'єрів та додатків є

серйозною економічною і соціальною проблемою, яка має бути вирішена. Багато хто з кур'єрів розуміє свою залежність саме від компанії, а не від додатку, і здійснює активні дії, щоб покращити умови праці (об'єднуються в онлайн-спільноти, вивішують оголошення на своїх торбинках, не виходять на роботу), виробляючи та підтримуючи певну соціальну суб'єктність у цього соціально-професійного ком'юніті.

Слід зазначити, що ком'юніті Volt не має однієї фізичної адреси праці і люди дізнаються про зміни цілком у онлайн-просторі: багато з контрагентів зазначали, що дізналися, що умови погіршуються через новини в Інтернеті (що хтось потрапив у ДТП, знаходиться в лікарні, зіткнувся з різного роду ризиками). На відміну від цієї спільноти, інша професійна спільнота — компанії Amazon — зосереджена в одному фізичному просторі на повсякденній основі. Що, на нашу думку, мало вплив на кількість учасників страйків у Італії. Так, у березні 2021 року в Італії взяли участь у забастовці від 30 000 до 40 000 людей. Ця новина була освітлена різноманітними джерелами (у тому числі, euronews.com, newsoneua.tv, report.az, koronavirus.center, [ukrinform](https://ukrinform.com)).

В їхньому перебігу три італійські профспілки організували одноденну забастовку працівників Amazon в Італії. Це відбулось після того, як керівні уповноважені органи інтернет-компанії і представники профспілок зайшли у глухий кут у переговорах. Страйкарі вимагали від гігантського бренду онлайн-торгівлі покращення умов праці, у яких вони знаходяться щодня. Також, працівники попросили італійських споживачів бути з ними солідарними та не користуватися онлайн- та офлайн-сервісами Amazon протягом доби. Страйкарі наголосили, що компанія здійснює тиск на робітників, особливо на нових працівників, зауваживши, що працюють з надзвичайним навантаженням, в середньому відправляючи до 120 посилок за раз.

Працівники італійського представництва Amazon раніше також влаштовували страйки, але у значно менших масштабах. Ця колективна акція

протесту охопила усю процесну низку поставок, було задіяно також хаби та пункти доставки, чого не було раніше. Ненормований темп роботи, слабкий медичний захист в умовах, що склалися під час пандемії, низька заробітна плата та відсторонене ставлення до проблем керівництва, яке, знаючи про існуючі проблеми, інвестувало 230 млн євро у нові логістичні центри (а загалом з початку роботи в Італії — близько 6 млрд євро) — все це призвело до усвідомлення, що керівництво онлайн-платформи не бажає вирішувати їхні питання, що стосуються робочих годин та бонусів, що ґрунтуються на результатах, і були змушені діяти активно. Вимагаючи справедливую компенсацію та реалістичні цілі в умовах Covid-19, працівники інтернет-сервісу Amazon виявили свою соціальну суб'єктність і активність.

Нарешті, забастовки проти іншого онлайн-сервісу, Uber, мали місце в Британії, США, Іспанії у 2019 році. Ця подія висвітлювалася різними виданнями, серед яких znak.com, antikor.com.ua, glavk.net, natalienews.net, molod-ukraine.com, informator.press, rbc.ua. Uber є міжнародною публічною компанією, заснованою у США. У 2009 році компанія розробила мобільний додаток для того, щоб знаходити, викликати та оплачувати таксі або послуги приватних водіїв. За допомогою цього додатку Uber користувач може зарезервувати машину з водієм, а також відслідкувати, як вона переміщується до кінцевого пункту прибуття. Як правило, водії Uber пересуваються на власних автівках, хоча також можуть використовувати машини компаній-партнерів або ж таксопарків. Що стосується умов оплати роботи, то у багатьох країнах частина оплати зараховується водію, а інша частка оплати надходять Uber.

Через несправедливу оплату таксиста Uber із США та Великобританії провели страйк у травні 2019. Страйки відбулися задля привернення уваги до питання підвищення тарифів та зниження комісії.

В декількох американських мегаполісах та різних містах Великобританії взяли участь водії онлайн-платформи. Під час забастовки надавачі водійських

послуг вимагали підняти тарифи та знизити комісію Uber з 25 до 15%. Також вони висунули умови щодо покращення умов праці, зокрема оплату у вихідні дні та гарантію зайнятості. Отже, водії платформи як мінімум продемонстрували розуміння свого положення та залежності не від гаджету, а від системи, побудованої керівництвом компанії.

Дещо іншого роду страйки відбулися на південному заході Європи у 2019 році. Через нерівні права та нерівне оподаткування таксистів Uber порівняно з таксистами інших служб, відбулися чисельні страйки в Іспанії в 2019 році. Тоді неподалік від виставкового центру «Феріа де Мадрид» таксисти спалювали шини, протестуючи та вимагаючи однакових прав із водіями онлайн-платформ Uber та Cabify. Близько тижня Мадрид та Барселона страйкували через це питання. Кількість страйкуючих у січні 2019 року склала близько 30 тисяч. Тоді було заблоковано центральну площу та центральні вулиці Мадрида, що уповільнило рух у всій столиці Іспанії.

Результатом цих страйків проти онлайн-платформи стали переговори асоціації таксистів з представниками місцевого уряду. У Барселоні обговорили умови для таксистів, які б сприяли роботі водіїв і урівнювали права з контракторами онлайн-платформ Uber та Cabify.

Це ще один яскравий приклад, як люди в умовах «уберизації» або «уберифікації» у різних сферах відстоюють свої права та виявляють соціальну суб'єктність, викриваючи, що за гаджетами та онлайн-платформами стоять величезні корпорації та економічні системи, побудовані на несправедливих принципах. Аналіз трьох кейсів дозволив виявити загальні риси проявів того, як «запускання явленості» (у термінології М. Хайдеггера) мобільних електронних пристроїв призводить до підвищення рівня суб'єктності користувачів гаджетів. «Настирливість» пристроїв, що втілилася у підвищення вимог з-боку гаджетів до показників ефективності роботи призвела до усвідомлення працівниками (кур'єрами, пакувальниками, таксистами) не просто своєї об'єктної залежності

від пристроїв, але й усвідомлення ними, що пристрої об'єктно залежать від роботодавців. Виходить, що фабрикований характер суб'єктності гаджетів став більш очевидним для працівників. У результаті, по-перше, самі працівники перестали брати участь у фабрикації суб'єктності пристроїв; по-друге, вони виявили характер делегованості суб'єктності мобільних електронних пристроїв та факт окупації їхньої суб'єктності у наслідок фабрикації суб'єктності пристроїв з боку роботодавця.

Висновки до розділу 3

Таким чином, ми проаналізували соціальний дискурс як знаково-символічний та практичний простір (тобто гетерогенність), в якому відбувається фабрикація суб'єктності мобільних електронних пристроїв. Сучасні медіа є трансляторами уявлень про суб'єктність електронних пристроїв або програмного забезпечення. Аналіз змісту 80 новинних заголовків, у яких згадувалися електронні пристрої або програмне забезпечення, і 22 з яких містили повідомлення, які тим чи іншим чином містили індикатори приписування суб'єктності сучасним технологіям, дав нам можливість систематизувати та каталогізувати відібрані повідомлення у дві групи: «граматичну» та «смыслову». До «граматичної» групи увійшли 19 заголовків, в яких ефект суб'єктності пристрою або програми досягається за рахунок побудови речення, де пристрій або програма виступає підметом, а активна дія — присудком. У «смысловій» групі знаходяться 3 назви новинних статей, де суб'єктність відображена у сенсі речення. Це дослідження ілюструє, як дискурсивні практики та практики засвоєння дискурсу приймають участь у фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв.

У якості певного відображення результату цього впливу ми розглядаємо серію експериментів Е. Богерта, А. Шектера та Р. Т. Уотсона, у ході яких на

основі роботи з трьома групами піддослідних по 530 людей був проаналізований та порівняний рівень довіри людей до суджень людського натовпу та комп'ютерних алгоритмів, та де продемонстровано, що люди частіше покладаються на рішення алгоритмів, аніж на рішення інших людей і що ймовірність такого вибору зростає разом зі зростанням складності завдання. Іронія полягає в тому, що насправді зі завданням підрахунку кількості людей на зображенні комп'ютерні алгоритми справляються гірше, ніж люди, бо перші не досить добре розрізняють об'єкти на ілюстраціях.

Щоб зрозуміти, під впливом яких механізмів відбувається така фабрикація суб'єктності комп'ютерних алгоритмів та мобільних електронних пристроїв, ми провели своєрідне дзеркальне до аналізу змісту заголовків дослідження, яке було націлене не на способи трансляції образів суб'єктних пристроїв, а способів фабрикації їх у медійному просторі. У ході дослідження відображення механізмів фабрикації суб'єктності нами було розглянуто 233 меми різного вигляду від зображень до відео, що пов'язані з гаджетами. Було використано 24 україно-, російсько- та англомовних видань, які представлені у сучасному веб-просторі і найбільші з яких мають від до 1.5 млн (Pikabu) до 300 млн (Pinterest) активних користувачів. На основі дискурс аналізу цих мемів ми виділили 11 інструментів фабрикації суб'єктності. Серед них:

1. Антропоморфізація
2. Сексуалізація
3. Героїзація
4. Вплив на соціальні практики
5. Участь у соціальних практиках
6. Домінування
7. Психологічне насильство
8. Управління людськими діями
9. Залежність

10. Приписування усвідомлених дій

11. Виклик емпатії

Завдяки дискурс-аналізу постів за тегами, присвяченим гаджетам, ми віднайшли в постах (тобто в безпосередньому, живому дискурсивному практикуванні) вісім (крім героїзації, управління людськими діями, залежності) виділених нами інструментів фабрикації суб'єктності, а саме: антропоморфізація, сексуалізація, вплив на соціальні практики, участь у соціальних практиках, домінування, психологічне насильство, приписування усвідомлених дій, виклик емпатії.

Щоб дослідити, яким чином проявляється усвідомлення фабрикованої суб'єктності мобільних електронних пристроїв людьми та прояв випрацьованої суб'єктності людей, у період з 25 листопада 2020 року по 1 вересня 2021 року нами було проаналізовано 3 кейси: страйку кур'єрів служби доставки Bolt в Україні (кінець серпня 2021 року), страйку працівників компанії Amazon в Італії (березень 2021 року); страйк водіїв таксі, що підключені до системи Uber в США та Великобританії (травень 2019 року).

У результаті дослідження було з'ясовано, що у моменти «злому» озвичасних інтеракцій у людей проявляється розуміння, що вони співпрацюють не з мобільними електронними пристроями напряду, а залежать від роботодавця, який фабрикує суб'єктність цих пристроїв та окупує суб'єктність працівників.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [13], [42].

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного нами дослідження в межах дисертаційного проєкту ми можемо запропонувати низку як концептуальних зауважень та узагальнень, так і гіпотез на подальші дослідження, як теорематично позитивно сформульованих тез, так і методологічно-концептуальних обмежень в даній тематиці.

Соціальна суб'єктність як феномен не є абсолютною, незмінною та обов'язковою для суспільства та людських відносин, що було нами дискутовано та доведено в ході метатеоретичного аналізу. Врахування цієї обставини вимагає розробки та уточнення категорії соціальної суб'єктності для аналізу різних у часі та місці суспільств у їхній соціокультурній та історичній конкретиці, що відкриває, наприклад, перспективи історико-конкретного (наприклад, еліасівськи-цивілізаційного) підходу до феномену суб'єктності. Проаналізувавши соціогуманітарні підходи до вивчення соціальної суб'єктності на метатеоретичному рівні, ми взяли до уваги не тільки самі бачення та визначення суб'єктності, але й соціально-історичні умови, що мали вплив на формування різноманітних уявлень про суб'єктність.

У результаті ми виявили два умовні «табори» за розподілом підходів до розгляду соціальної суб'єктності: тих, хто визначає суб'єктність через індикатори суб'єктності, яку ми умовно позначили випрацюваною суб'єктністю, та тих, хто спирається на індикатори фабрикованої суб'єктності

Підкреслимо, що для початку ми розглянули саме індивідуальну соціальну суб'єктність (інакше кажучи, соціальну суб'єктність, притаманну людям). Відомі нам уявлення про випрацювану суб'єктність з'явилися у Новий час та віддзеркалює домінуючий характер індивідуальної соціальної суб'єктності того часу та того соціального середовища (новевропейського, ранньомодерного).

Пошуки індивідуальної соціальної випрацьованої суб'єктності в інших епохах та культурах, як ми визначили, виявляються недоречними (і притаманні саме примордіалістській позиції), адже цей феномен є обов'язковим для формування та існування саме історично та соціокультурно специфічного суспільства модерної Європи. Сучасна соціологія, що репрезентує уявлення західного суспільства постмодерну, у свою чергу, спирається на визначення фабрикованої суб'єктності, яка є домінуючою індивідуальною соціальною суб'єктністю у західному суспільстві постмодерну.

Відповідно, інструментарієм цих соціологічних підходів можна умовно виділити дві основні категорії соціальної суб'єктності: випрацьованої та фабрикованої. Вичерпність та повнота цього поділу, а також зміна межі між цими категоріями вимагає подальших досліджень, що складає важливу перспективу подальших розробок матеріалів нашої дисертації.

Суто аналітично ми розклали категорію суб'єктності на такі компоненти, як «Я»-ідентичність, «Ми»-ідентичність та соціальна активність. Випрацьованій суб'єктності характерна «Ми»-ідентичність, що склалася під впливом соціально-історичних обставин та стала властивою певному індивіду через історичну приналежність до певної групи; «Я»-ідентичність випрацьованої суб'єктності знаходиться у тому чи іншому балансі з «Ми»-ідентичністю та проявляється у соціальній активності з урахуванням інтересів соціальної групи актора. Фабрикованій суб'єктності властива споживана-«Ми»-ідентичність, тобто невикорінена, така, яку можна легко «приміряти» та змінювати. «Я»-ідентичність такої суб'єктності протистоїть «Ми»-ідентичності та суспільству у цілому.

Відповідно, соціальний акт випрацьованої суб'єктності – це акт, у результаті якого актор посилює суб'єктність своєї соціальної групи та через неї – свою власну. Соціальний акт фабрикованої суб'єктності – це демонстрація індикаторів своєї «Я»-ідентичності та споживаної-«Ми»-ідентичності, а також множення способів демонстрації цих зовнішніх індикаторів. Саме тому

випрацювана суб'єктність визначається нами як конструктивна на рівні практик, тоді як фабрикована суб'єктність – деконструктивна.

Випрацювана суб'єктність релятивна й конкретна, для визначення її сили необхідно враховувати співвідношення у мережі соціальних взаємодій у конкретній точці у конкретний момент, тоді як фабрикована суб'єктність – абсолютна й абстрактна категорія. Якщо її індикатори виявляють взагалі як таку, то приписують актору суб'єктність незалежно від конкретних умов. Однак, як ми побачили у нашій роботі, парадоксальним чином випрацювана суб'єктність може бути виявленою лише у людини, тоді як фабрикована суб'єктність – як у людини, так і у іншого соціального об'єкта чи інституту.

Одним із ключових індикаторів випрацюваної суб'єктності є усвідомлення індивідом своєї об'єктності, обмеженості власної суб'єктності, тоді як для категорії фабрикованої суб'єктності це не є індикатором. До речі, саме таку усвідомленість об'єктності соціології ми продемонстрували, розглядаючи підходи до вивчення соціології в метатеоретичному розрізі.

Тоді як фабрикована суб'єктність визначається у бінарних категоріях наявності або відсутності, випрацювана суб'єктність має неперервну величину, умовну «силу», вона континуальна, а не дискретна. Розробка способів виміру цієї сили має бути обов'язковою темою подальших розробок даної тематики.

Безмежність ступеню, до якого можна усвідомлювати власну об'єктність, призводить до того, що випрацювана суб'єктність має різну силу, яка залежить від кількості рівнів та актів соціальної взаємодії, на яких і в перебігу яких актори усвідомлюють свою об'єктність. Для зручності у нашій моделі ми виділили три умовних рівні: мікрорівень, мезорівень та макрорівень. Людина, яка усвідомлює, що на мікрорівні вона несуб'єктна з точки зору того, що на неї впливають суб'єкти з мезорівня соціальної взаємодії, має перспективу до посилення власної суб'єктності на мікрорівні. Якщо підніматися до макрорівня, то виявляється, що суб'єктність соціуму в цілому забезпечується за рахунок суб'єктності кожного

окремого індивіда. Діалектичним чином, чим більшою є об'єктність індивіда, тим більше у нього ресурсів для усвідомлення цієї об'єктності і тим більша сила його суб'єктності (одночасно з чим посилюється і суб'єктність соціальних інститутів та суспільства в цілому).

На поточному етапі розвитку суспільства та техніки випрацювана соціальна суб'єктність може бути притаманною лише людям, оскільки її ключовими критеріями є: усвідомлення актором власної об'єктності (меж своєї суб'єктності) та метасуб'єктність – можливість усвідомлення своєї об'єктності на різних рівнях соціальної взаємодії, здатність оперувати власною суб'єктністю, виступати суб'єктом відносно неї. Однак наскільки ця ситуація збережеться та відтвориться у подальшому – завдання соціологів наступних поколінь.

Відповідно, фабрикована соціальна суб'єктність притаманна акторам, які не усвідомлюють власну об'єктність та яким не властива метасуб'єктність. Через специфічні процеси виробництва суб'єктності – а саме фабрикації та окупації суб'єктності – фабрикованою суб'єктністю можуть бути наділені соціальні об'єкти, у тому числі мобільні електронні пристрої. Інші класи соціальних суб'єктів, здатних до такого типу суб'єктності, лише очікують наразі власного дослідника, що також є важливою перспективою нашого дослідження.

Практики наділення речей суб'єктністю, як ми продемонстрували в нашому дослідженні, проявляються у різних ситуаціях: у дитячій грі з іграшками; у тому, як, за думкою автора художнього твору, герої набувають самостійності; тощо. Застосування нами моделей вироблення суб'єктності до цих кейсів дозволило виявити, що ми маємо справу з окупацією суб'єктності та фабрикацією суб'єктності не-людей. Ми виявили, зокрема, що представники акторно-мережевої теорії керуються індикаторами фабрикованої суб'єктності та розглядають речі як її носіїв.

Зокрема, речі розглядаються як такі, що здатні до «вчинення» соціальних дій. Це обумовлено як символічною природою речей, так і безпосередньо їхньою

матеріальною природою (технічними засадами). На прикладі конкретних кейсів прихильники акторно-мережевої теорії демонструють, що не-людські актори можуть напряду здійснювати дії, які за своїми наслідками можна вважати соціальними, що зазвичай характеризує виключно людські дії. Тож у здатності до впровадження соціальних актів, соціальної дії речі проявляють один із індикаторів соціальної суб'єктності (як фабрикованої, так і випрацьованої). Однак такий індикатор випрацьованої суб'єктності, як усвідомлення власної об'єктності, не має місця як у випадку речей взагалі, так і у випадку мобільних електронних пристроїв зокрема.

Хоча антропоморфність, інтерактивність мобільних електронних пристроїв викликає підозру щодо їхньої здатності до усвідомлення власної об'єктності, уявний експеримент Дж. Серла «Китайська кімната» це спростовує. На онтологічному рівні було б передчасно (в якомусь сенсі – навіть проявом ферматизму як специфічної загальнонаукової вади мислення) говорити про те, що сучасним електронним пристроям притаманна випрацьована суб'єктність, що можна аргументувати, принаймні, відсутністю усвідомлення власної об'єктності та здатності розпоряджатися власною суб'єктністю.

Маніфестаціями та епіфеноменами фабрикованої суб'єктності є акти фабрикованої суб'єктності, тобто акти, що не є суб'єктними за індикатором усвідомлення об'єктності актором, але є суб'єктними за своїм наслідком – посиленням (фабрикованої) суб'єктності актора. Такі акти, які в сучасному комплексному та контингентному світі стають все більш частими мають стати одним з фокусів уваги соціології у майбутньому, оскільки вони все частіше проявляють себе і в діях людських акторів в економіці, політиці, культурі.

Все вищезазначене означає, що суб'єктність соціальним об'єктам, інститутам, речам, мобільним електронним пристроям надається не розвитком науки і техніки в бік штучного інтелекту як таким, а соціальним устроєм, в якому взаємодіють люди і речі (машини) – інакше кажучи, порядками та режимами

взаємодії. Суб'єктність як характеристика і величина співвиробляється (а саме фабрикується) в соціальних відносинах і взаємодіях як людей, так і не-людей. У сучасному світі зникають межі між делегацією суб'єктності і фабрикацією суб'єктності як випадками її виробництва. На рівні індикаторів неможливо проаналізувати, чи це людина фабрикує суб'єктність електронного пристрою, чи електронний пристрій фабрикує суб'єктність людини, чи, врешті-решт, ми маємо все-таки процес делегування, у результаті якого співвиробляється та посилюється суб'єктність обох акторів.

Увага саме до мобільних електронних пристроїв в рамках питання суб'єктності пов'язана в тому числі з їхньою інтерактивністю, антропоморфністю взаємодії з ними, однак куди більшою мірою – з їхньою вписаністю у практики повсякденної взаємодії людей та не-людських акторів. В цьому сенсі потрібно постійно брати до уваги, що у виробництві суб'єктності тут-і-тепер бере участь мережа, що складається як з людей, так і з не-людських акторів. «Висмикування» з цієї мережі може призвести до втрати суб'єктності. Але є певне виключення із правила: люди, на відміну від не-людських акторів, можуть інкорпорувати цю мережу і відтворювати її як мінімум «за інерцією» хоча б певний час. Найголовніше ж, чому саме відносно сучасних технологічних речей виникають підозри з приводу присутності соціальної суб'єктності – це через їхню можливу здатність до інтерналізації мереж, в рамках яких виробляється суб'єктність – власне, та якість, яку К. Кнорр Цетіна позначила як епістемологічність речі.

Отже, виникає парадоксальна ситуація, за якої випрацьована суб'єктність може бути вироблена фабрикованим суб'єктом. У ході історії свобода людини чинити довільно натикається на матеріальні бар'єри. При цьому саме людина фабрикує суб'єктність цих матеріальних бар'єрів – але у результаті цієї фабрикації людина обростає об'єктними залежностями від оточуючих фабрикованих суб'єктів, що, у свою чергу, призводить до виробництва випрацьованої суб'єктності людини.

Що ж стосується фабрикованої суб'єктності пристроїв, то вона проявляється вже поза практиками їхнього повсякденного використання, коли взаємодія з ними проблематизується через три модуси: «поломку», «відсутність» та «настирливість», які ми виявляємо слідом за М. Хайдеггером. В практиках повсякденного використання власник та пристрій утворюють мережу, зовні сприйману як один актор, наділений фабрикованою суб'єктністю як одне ціле.

Одним з ключовим факторів фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв є реіфікація, за механізмом якої стоїть процес окупації та фабрикації суб'єктності без фабриканта, оскільки реіфікація – це ніщо інше, як випадок виробництва суб'єктності, у якому останньою наділяється об'єкт, що не усвідомлює своєї об'єктності і що стає здатним до актів фабрикованої чи окупованої суб'єктності. З точки зору зовнішніх індикаторів фабрикованої суб'єктності між носієм випрацюваної суб'єктності та фабрикованої суб'єктності різниці немає, тому реіфікація призводить до «прирівнення» соціальних суб'єктів людей та не-людських акторів: з-зовні вони можуть проявляти одні й ті ж індикатори суб'єктності, що унеможлиблює розрізнення фабрикованої та випрацюваної суб'єктності на цьому рівні. А тому наука, техніка, мобільні електронні девайси як носії фабрикованої суб'єктності стають новими суб'єктами, які обумовлюють об'єктну залежність людини у соціумі, витісняючи чи як мінімум доповнюючи об'єктну залежність людини від інших акторів-людей.

Мобільні електронні пристрої як носії фабрикованої суб'єктності, у свою чергу, фабрикують суб'єктність людей. Фабрикація суб'єктності власників їхніми гаджетами є, в тому числі, наслідком тих умов, в яких ці гаджети виробляються (а умови, в свою чергу, детерміновані і детермінують мету виробництва пристроїв). Мова йде про ті умови, які Дж. Рітцер охарактеризував як «ірраціональність раціонального», коли паралельно антропоморфізації електронних пристроїв відбувається роботизація людей.

В сучасному суспільстві в якості ключового каналу фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв виступає соціальний дискурс, у якому через граматичні та смислові структури відбувається уподібнення людей та пристроїв, дослідження якого ми й здійснили у нашій роботі. При цьому в подальшому, як ми вважаємо, перспективним і важливим буде дослідити взаємодію та взаємовплив цього каналу фабрикації з іншими (знаково-символічний універсум, практики, речове оснащення).

На даний же момент ми проаналізували простір соціального дискурсу як простір, в якому відбувається фабрикація суб'єктності мобільних електронних пристроїв. Сучасні медіа є трансляторами уявлень про суб'єктність електронних пристроїв або програмного забезпечення. Щоб проілюструвати це твердження, ми проаналізували зміст 80 новинних заголовків, у яких згадувалися електронні пристрої або програмне забезпечення, і 22 з них містили повідомлення, які тим чи іншим чином містили індикатори приписування суб'єктності сучасним технологіям. У результаті систематизації відібраних повідомлень ми каталогізували їх у дві групи – «граматичну» та «смислову». До «граматичної» групи увійшли ті заголовки (19), в яких ефект суб'єктності пристрою або програми досягається за рахунок побудови речення, де пристрій або програма виступає підметом, а активна дія – присудком. У «смисловій» групі (3) знаходяться назви новинних статей, де суб'єктність відображена у сенсі речення.

Цим дослідженням ми ілюструємо, як дискурсивні практики та практики засвоєння дискурсу беруть участь у фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв. У якості певного відображення результату цього впливу ми розглядаємо дослідження – серію експериментів – за авторством Е. Богерта, Аарона Шектера та Річарда Т. Уотсона, у ході яких на основі роботи з трьома групами піддослідних по 530 людей був проаналізований та порівняний рівень довіри людей до суджень людського натовпу та комп'ютерних алгоритмів, і яке показало, що в усіх трьох випадках люди частіше покладаються на рішення

алгоритмів, аніж на рішення інших людей, і що ймовірність такого вибору зростає разом зі зростанням складності завдання.

Щоб зрозуміти, під впливом яких механізмів відбувається така фабрикація суб'єктності комп'ютерних алгоритмів та мобільних електронних пристроїв, ми провели дещо дзеркальне до аналізу змісту заголовків дослідження: не того, як образи суб'єктних пристроїв транслюються, а того, як саме вони фабрикуються у медійному просторі. У ході дослідження відображення механізмів фабрикації суб'єктності нами було розглянуто 233 меми різного вигляду від зображень до відео, що пов'язані з гаджетами. Було використано 24 україно-, російсько- та англomовних видань, які представлені у сучасному веб-просторі і найбільші з яких мають від до 1.5 млн (Pikabu) до 300 млн (Pinterest) активних користувачів. На основі дискурс-аналізу мемів-зображень ми виділили 11 механізмів фабрикації суб'єктності, а саме: антропоморфізація, сексуалізація, вплив на соціальні практики, участь у соціальних практиках, домінування, психологічне насильство, приписування усвідомлених дій, виклик емпатії, героїзація, управління людськими діями, залежність. Також був проведений дискурс-аналіз текстових постів за тегами, присвяченими гаджетами, де ми віднайшли такі ж, як і у випадку з зображеннями, механізми фабрикації суб'єктності пристроїв, крім героїзації, управління людськими діями та залежності. Така різниця може бути пояснена тим, що зображення-меми частіше носять гумористичний характер, тоді як тексти – це частіше рефлексія власного досвіду. Часом людям складно відстежити та визнати ситуації, де гаджет виконує роль героя, управлінця та речі, що викликала залежність.

Щоб дослідити, яким чином проявляється усвідомлення фабрикованої суб'єктності мобільних електронних пристроїв людьми та прояв випрацьованої суб'єктності людей, у період з 25 листопада 2020 року по 1 вересня 2021 року нами було здійснено глибинний аналіз 3 масштабних кейсів: страйку кур'єрів служби доставки Bolt в Україні (кінець серпня 2021 року), страйку працівників

компанії Amazon в Італії (березень 2021 року); страйк водіїв таксі, що підключені до системи Uber в США та Великобританії (травень 2019 року).

Нам вдалося довести, що в практиках використання мобільних електронних пристроїв людьми відбувається процес віднині взаємної фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв та людей, де співвіднесення стає з одностороннього (за якого люди виробляли суб'єктність мобільних електронних пристроїв) багатовекторним (за якого відбувається постійна (ре)фабрикація та (пере)тікання суб'єктності). Це формує нові горизонти дослідження, де потрібно буде вже звертатися на новому концептуальному рівні до різномірних суб'єктностей людей, людськи-речових синтезів (які Б. Латур позначив як «актанти») та речей.

Саме в цьому ключі нами запропоновано розглядати феномени уберизації та амазонізації як фактори фабрикації суб'єктності людей. Результатом уберизації стає фабрикація суб'єктності людини-працівника та відчуження від випрацьованої суб'єктності ще більшою мірою, ніж в умовах макдональдизації. Зокрема, саме ці процеси нам демонструють, що соціальна суб'єктність людей об'єктивно залежить не лише від зовнішніх зв'язків зі суспільством та його інститутами, але й від інтерналізації таких зв'язків. Мобільні ж електронні пристрої стають екстерналізованими структурами що структурують, тобто екзогабітусами. При посиленні взаємозв'язку людини та мобільного електронного пристрою може виникнути ситуація, коли людина як носій випрацьованої суб'єктності не буде здатною до існування без мобільного електронного пристрою як екзогабітуса (категорії, висунутої та обґрунтованої нами саме у дослідження співвідношення суб'єктностей людей та речей).

Нарешті, ще одним проявом взаємної фабрикації суб'єктності людей та мобільних електронних пристроїв є те, що матеріальність останніх впливає на сприйняття людьми навколишнього соціального світу та на виробництво саме випрацьованої суб'єктності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдони́на П. Краткий анализ статьи Серла «Сознание, мозг и программы» URL: <https://goo.gl/4VNYvn> (дата звернення: 14.10.2018).
2. Агаджанов М. 40 лет полёта «Вояджеров». Скоро они замолчат навсегда. URL: <https://habr.com/ru/post/370739/> (дата звернення: 18.08.2018).
3. Андрамонов Д. К. Проблема социальной конформности в постмодернистской социологии. *Дискуссия*. 2016. № 3. С. 66–71.
4. Анисимов Р. И. Типология неполной субъектности. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-nepolnoy-subektnosti-1> (дата звернення: 12.10.2020).
5. Архипова В. Ю. Технологически опосредованное взаимодействие родителей и детей через призму акторно-сетевой теории Бруно Латура. *Мир современной науки: Социологические науки*. 2020. Вып. 4. С. 40–43.
6. Баторова Э. А., Шевченко А. А. Политическая субъектность в постсекулярном мире. *Вестник НГУ. Серия: Философия*. 2010. Т. 8, Вып. 1. С. 51–58.
7. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва, 2002. 390 с.
8. Бауман З. От паломника к туристу. *Социологический журнал*. 1995. № 4. С. 133–154.
9. Бауман З. Текучая современность. СПб, 2008. 240 с.
10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва, 1995. 323 с.
11. Богданова Н. А. Понятие «интерес» в истории философского знания: контекст субъектности. *Образование. Наука. Инновации*. 2012. №1(21). С. 105–110.
12. Бойко Д., Дикань Б. О «поворотах» в социологии. *Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XVI Міжнародна наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених*. 2018. С. 27-28.
13. Бойко Д., Дикань Б. Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. Vol. VII(32), Iss. 192. P. 85–89.
14. Болотин Ю. Е. Субъектность потребителя при интерпретации рекламного текста. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/subektnost-potrebitelya-pri-interpretatsii-reklamnogo-teksta> (дата звернення: 08.05.2019)

15. Болтански Л., Тевено Л. Критика и обоснование справедливости. Очерки социологии градов / пер. с фр. О. В. Ковеневой. Москва, 2013. 576 с.
16. Брушлинский А. В. Психология субъекта. *Психологічний журнал*. 2003. Т. 24, № 2. С. 7–14.
17. Бурдые П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка. Отечественные записки. 2005. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2005/2/o-proizvodstve-i-vosproizvodstve-legitimnogo-yazyka.html> (дата звернення 08.08.2020).
18. Бурдые П. Различение: социальная критика суждения. *Экономическая социология*. 2005. Т. 6. № 3. С. 25–48.
19. В США Tesla в режиме автопилота врезалась в машину полиции. URL: <https://iz.ru/749590/2018-05-30/v-ssha-tesla-v-rezhime-avtopilota-vrezalas-v-mashinu-politcii> (дата звернення: 21.07.2020).
20. Вахштайн В. К микросоциологии игрушек. *Логос*. 2013. № 2 (92). С. 3–37.
21. Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990. 808 с.
22. Виртуальные модели становятся всё реалистичнее. URL: <https://lifehacker.ru/model-cgi-influencer/> (дата звернення: 22.07.2020).
23. Вишневский А. С. Идеология стратегирования и технология блокчейн как инструменты построения «царства субъектности». *Економічний вісник Донбасу*. 2018. №3(53). С. 31–35.
24. Волков В. В., Хархордин О. В. Теория практик. Санкт-Петербург, 2008. 298 с.
25. Впервые в истории боевой робот убил человека по собственной инициативе. URL: https://www.cnews.ru/news/top/2021-05-31_vpervye_v_istorii_boevoj (дата звернення: 01.06.2021).
26. Гаращенко Д. Искусственный интеллект научился генерировать поддельные человеческие лица и писать новости. URL: <https://rozetked.me/news/4829-iskusstvennyy-intellekt-nauchilsya-generirovat-poddel-nye-chelovecheskie-lica-i-pisat-novosti> (дата звернення: 22.07.2020).
27. Герой. *Толковый словарь русского языка* / Под. ред. Д. Н. Ушакова. Москва, 1996., С. 245.
28. Герт В. А. Проблема субъектности в современном образовательном учреждении. *Образование и наука*. 2011. №11(80). С. 4–13.
29. Голиков А. С. Порядок социального как категория: возможности операционализации. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2020. Вип. 44. С. 7–13.

- 30.Голиков А. С. Эвристики концепта «социальная активность» в интерпретации Елены Якубы: взгляд из социологии знания и 2019 года. *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 21. С. 7–15.
- 31.Голіков О. С., Тягло В. І. Нематеріальна праця як феномен та поняття: статус у світі ненадійності та можливості дослідження. *Socioпростір: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2020. № 10. С. 7–20.
- 32.Гончаров С. З., Попова Н. В. Креативность принципа субъектности в философии. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2008. Вып. 8. С. 180–197.
- 33.Гринфилд А. Социология смартфона. URL: <http://fastsaltimes.com/sections/technology/1404.html> (дата звернення: 15.11.2018).
- 34.Даниэль Б. Спектакль как крайняя форма товарного фетишизма. Маркс, Маркузе, Дебор, Лефевр, Бодрийяр и т.д. / Пер. с фр. С. Денисова. Москва, 2016. 130 с.
- 35.Дарган А. А. Субъектность и социальная субъектность в социологии и психологии // Сборник: личность, интеллект, метакогниции: исследовательски подходы и образовательные практики. Материалы II научно-практической конференции. Калужский государственный университет имени. К. Э. Циолковского. 2017. С. 60–68.
- 36.Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения. Екатеринбург, 2007. 672 с.
- 37.Деркач А. А., Сайко Э. В. Проблемы и проблемные ситуации в пространстве акмеологических знаний. *Мир психологии*. 2008. №3. С. 205–219.
- 38.Дерманова И. Б. Субъект и субъектность в структуре свойств человека. *Акмеология*. 2004. № 3. С. 106–115.
- 39.Деррида Ж. О почтовой открытке от Сократа до Фрейда и не только / пер. с фр. Г. А. Михалкович. Минск, 1999. 832 с.
- 40.Дикань Б. "Китайская комната» в XXI веке, или интенциональность современных электронных устройств: contra et pro // Сучасне та майбутнє в глобальних і локальних проєкціях: матеріали XII Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної. і М. В. Поповича, 10 грудня 2018 р., Київ, 2018. С. 144–156.
- 41.Дикань Б. Дискурсивная борьба за субъектность: роль мобильных электронных устройств. *Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XVIII*

Міжнародна наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених. 2020. С. 66-68.

42. Дикань Б. Реіфікація як фактор суб'єктизації електронних пристроїв: магія у XXI столітті. *Український соціологічний журнал*. 2020. Вип. 23. С. 63–75.
43. Дикань Б. Социологический анализ мобильных гаджетов: прагматический поворот vs акторно-сетевая теория. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 263–269.
44. Жижек С. О насилии. Москва, 2010. 184 с.
45. Зиммель Г. Ручка. Эстетический опыт. // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. М.: Территория будущего, 2006. С. 43–47.
46. Знакомьтесь с Шуду: первой в мире цифровой супермоделью. URL: <https://theuk.one/znakomtes-s-shudu-pervoj-v-mire-cifrovoj-supermodelyu/> (дата звернення: 22.07.2020).
47. Зубова Д. А. Трансформация субъектности в контексте постнеклассической картины мира. *Научная мысль Кавказа*. № 2. 2011. С. 13–19.
48. И ты, Брут?! — даже секс-роботы скоро будут отказывать неугодным мужчинам. URL: <https://www.5-tv.ru/news/195535/> (дата звернення: 21.07.2020).
49. Иглтон Т. Почему Маркс был прав. URL: <https://www.litmir.me/bd/?b=181006> (дата звернення: 26.06.2020).
50. Ильенков Э. В. Об идолах и идеалах. Киев, 2006. 312 с.
51. Ильин А. Н. Проявление субъектности на различных уровнях массовой культуры. *Вопросы культурологии*. 2009. № 8. С. 74–77.
52. Ионин Л. Г. Парадоксальный сон. Москва, 2005. 320 с.
53. Исаков М. В. Становление субъектности и ее эмпирическая структура (на примере формирования профессиональной субъектности у студентов младших курсов). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-subektnosti-i-ee-empiricheskaya-struktura-na-primere-formirovaniya-professionalnoy-subektnosti-u-studentov-mladshih-kursov-1> (дата звернення: 08.04.2018)
54. Искусственный интеллект научился готовить коктейли. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2019/07/20/iskusstvennyy-intellekt-nauchilsya-gotovit-kojteyli> (дата звернення: 22.07.2020).
55. Искусственный интеллект научился понимать, почему дети плачут. URL: <https://www.unian.net/science/10582641-iskusstvennyy-intellekt-nauchilsya-ponimat-pochemu-deti-plachut.html> (дата звернення: 22.07.2020).

- 56.Как алгоритмы Amazon определяют, кого пора уволить. URL: <https://habr.com/ru/company/pochtoy/blog/450372/> (дата звернения: 22.07.2020).
- 57.Каллон М. Акторно-сетевая теория. URL: <https://goo.gl/xfWUv3> (дата звернения: 14.04.2020).
- 58.Кисилева Ю. Н. От «субъекта» и «субъективности» к «субъектности»: терминологические поиски. *Філософія і політологія в контексті сучасної України*. 2012. Вип. 4 (2). С. 189–194.
- 59.Кнорр Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. М.: Территория будущего, 2006. С. 267–306.
- 60.Кнорр Цетина К., Брюггер У. Рынок как объект привязанности: исследование постсоциальных отношений на финансовых рынках // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. Москва, 2006. С. 307–342.
- 61.Козлова О. Н. Манипуляция сознанием и субъектность в XXI веке. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/manipulyatsiya-soznaniem-i-subektnost-v-hhi-veke-1/viewer> (дата звернения: 12.12.2019)
- 62.Колесник И. И. «Очарование вещами» как поворот в интеллектуальной истории // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX-XXI вв. / Отв. ред. О. В. Воробьева, З. А. Чеканцева. Москва, 2012. С. 177–197.
- 63.Компания Amazon подслушивает разговоры пользователей через колонки Echo. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/04/11/646949/> (дата звернения: 05.05.2020)
- 64.Косилова Е. В. Парадигмы субъектности. Москва, 2021. 168 с.
- 65.Краузе А. А. Различные модели субъектности в постиндустриальном обществе. *Интеллигенция и мир: Российский междисциплинарный журнал социогуманитарных наук*. 2012. № 1. С. 50–56.
- 66.Кузин В. Нейросеть начнёт отчислять российских студентов из ВУЗов. URL: <https://4pda.ru/2019/08/12/360215/> (дата звернения: 22.07.2020).
- 67.Кузин В. Функция ЭКГ уже спасла жизнь владельцу Apple Watch. URL: <https://www iPhones.ru/iNotes/funkciya-ekg-uzhe-spasla-zhizn-vladelcu-apple-watch-12-08-2018> (дата звернения: 22.07.2020).
- 68.Купер А. Психбольница в руках пациентов. URL: https://program-141.ucoz.ru/_ld/0/9_FMZ.pdf (дата звернения: 15.10.2019).
- 69.Купер А., Рейман Р., Кронин Д. Об интерфейсе. Основы проектирования взаимодействия. СПб., 2009. 688 с.

70. Куров А. Можно ли научить искусственный интеллект шутить? URL: <https://habr.com/ru/company/funcorp/blog/351428/> (дата звернения: 21.07.2020).
71. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери. // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. М.: Территория будущего, 2006. С. 233–244.
72. Латур Б. Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки. *Вестник МГУ. Серия «Философия»*. 2003. № 3. С. 342–360.
73. Латур Б. Об интерактивности. // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. М.: Территория будущего, 2006. С. 169–198.
74. Латур Б. Об интеробъективности. *Социологическое обозрение*. 2007. Т 6, № 2. С. 79–96.
75. Лем С. Молох / Пер. В. И. Язневич. Москва, 2005. 784 с.
76. Ленин В. И. Партийная организация и партийная литература // Ленин. Полное собрание сочинений. Москва, 1968. Т. 12. С. 99–105.
77. Лешкевич Т. Г., Зубова Д. А. Переоткрытие субъектности: точки роста новых ценностей. *Научная мысль Кавказа*. 2010. № 2. С. 5–11.
78. Ло Дж. Объекты и пространства : пер. с англ. // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. М.: Территория будущего, 2006. С. 233–244.
79. Лондон Дж. Мартин Иден / пер. с англ. Оболонаская Р. Москва, 2016. 448 с.
80. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике. Москва, 2003. 416 с.
81. Макаренко О. Роботы виновны в обвале рынков. URL: <http://finfront.ru/2018/02/06/robots-are-blamed-for-the-market-rout/> (дата звернения: 21.07.2020).
82. Мальцев Я. В. Субъект современности в пространстве художественного вымысла. *Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования*. 2020. Т. 6, №1. С. 16–24.
83. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Том 46. Часть I. Москва, 1968. 317 с.
84. Маркс К. Капитал. URL: <https://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital1/kapital1-13.html> (дата звернения: 21.11.2019).
85. Мартын А. Искусственный интеллект не смог победить на дебатах с человеком. URL: <https://rozetked.me/news/4807-iskusstvennyy-intellekt-ne-smog-pobedit-na-debatah-s-chelovekom> (дата звернения: 22.07.2020).
86. Мирюкова Т. Ю. Становление субъектности человека. *Философия образования*. 2009. № 2 (27). С. 230–236.

87. Невельский А. Искусственный интеллект научился блефовать. URL: <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2019/07/12/806480-iskusstvennii-intellekt-blefovati> (дата звернения: 22.07.2020).
88. Нечаев С. Ю. Китайская комната Дж. Р. Серля в контексте проблем философии искусственного интеллекта. *Известия Саратовского университета*. 2010. Т. 10. С. 19–23.
89. Одни американские программисты решили запустить нейросеть, способную генерировать такие изображения, которые человек не смог бы описать. URL: https://telegramfor.me/chan_post.php?id=74098566 (дата звернения: 22.07.2020).
90. Перевозчикова Л. С. Субъектность как экзистенциальное и социальное качество личности (гуманистическая парадигма). *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2007. № 5. С. 308–313.
91. Петлянова Н. Смерть курьера. Сотрудник службы доставки «Яндекс.Еда» умер на работе. О невыносимых условиях труда говорят и его коллеги. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2019/04/23/80325-smert-kuriera> (05.05.2020.)
92. Петрарка Ф. О невежестве своем собственном и многих других. URL: <https://psy.1sept.ru/article.php?ID=200002805> (дата звернения: 03.02.2021).
93. Платонова С. И. Эпистемические объекты и социальные отношения в современном обществе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/epistemicheskie-obekty-i-sotsialnye-otnosheniya-v-sovremennom-obschestve/viewer> (дата звернения: 14.04.2020).
94. Побыванец А. Фитнес-трекер спалил секретные военные базы. URL: <https://wylsa.com/fitnes-treker-spalil-sekretnye-bazy-voennykh/> (дата звернения: 21.07.2020).
95. Под угрозой увольнения Amazon загнала работников на десятичасовые ночные смены. URL: https://www.cnews.ru/news/top/2021-02-05_amerikanskij_tehgigant_pod (дата звернения: 05.05.2020)
96. Пользователи Stack Exchange рассказали, как дёрганье мышью на самом деле ускоряло работу в Windows 95. Оказывается, это правда работало. URL: https://www.reddit.com/r/Pikabu/comments/c9ppt0/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8_stack_exchange_%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B8_%D0%BA%D0%B0%D0%BA/ (дата звернения: 17.12.2019).
97. Пользователи интернета в мире / Режим доступа: http://www.bizhit.ru/index/polzovateli_interneta_v_mire/0-404 (06.07.2021).

- 98.Преснякова Л. Повседневная мобильность в цифровом городе: стратегии vs тактики. *Социология власти*. 2015. Т. 27, № 4. С. 93–121.
- 99.Психологічне насильство: види, ознаки та наслідки. URL: <https://moz.gov.ua/article/health/psihologichne-nasilstvo-vidi-oznaki-ta-naslidki> (дата звернення: 08.06.2021).
100. Раскин Дж. Интерфейс: новые направления в проектировании компьютерных систем. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=89632> (дата звернення: 15.10.2019).
101. Рауниг Г. Несколько фрагментов о машинах / пер. с англ. А. Скидана под ред. А. Пензина. URL: <http://eipcr.net/transversal/1106/raunig/ru> (дата звернення: 17.03.2018)
102. Ритцер Дж. Макдональдизация общества 5 / Пер. с англ. А. В. Лазарева, 2011. 592 с.
103. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. Санкт-Петербург, 2003. 512 с.
104. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. Москва, 1973. 720 с.
105. Рубцова М. В., Гашков С. А. Активность управляемого субъекта: взгляд французской социальной мысли (Э. Балибар, Ж.П. Сартр, М. Фуко). *Социодинамика*. 2017. № 4. С. 137–145.
106. Рывкина Р. В. Персонажи и признаки социального мира // В человеческом измерении / Под ред. и с предислов. А. Г. Вишневского. Москва, 1989. С. 118–129.
107. Сёрл Дж. Сознание, мозг и программы. URL: <http://alt-future.narod.ru/Ai/searle1.htm> (дата звернення: 14.10.2018).
108. Сивоконь А. С. Акторно-сетевой подход: истоки и перспективы в социально-философском дискурсе. *Ученые записки казанского университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2015. № 1. С. 162–169.
109. Сингапурские фонарные столбы начнут узнавать людей в лицо. URL: <https://24gadget.ru/1161066591-singapurskie-fonarnye-stolby-nachnut-uznavat-lyudey-v-lico.html> (дата звернення: 21.07.2020).
110. Собецкая Я. 55 лет назад шестеро детей в результате кораблекрушения оказались на необитаемом острове. Они провели там 15 месяцев и создали настоящую «островную коммуну». URL: <https://babel.ua/ru/texts/43357-55-let-nazad-shestero-detey-v-rezultate-korablekrusheniya-okazalis-na-neobitaemom-ostrove-oni-proveli-na-nem-15-mesyacev-i-sozdali-nastoyashchuyu-ostrovnuyu-kommunu-vot-ih-istoriya> (дата звернення: 14.06.2019).

111. Сокурская Л. Г., Голиков А. С. Дискурс социального субъекта и субъект социального дискурса: возможность знаниевых теорем. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2016. Vol. IV(17), Iss. 108. С. 58–65.
112. Сокурская Л. Г. Суб'єкт помер!? Хай живе суб'єкт! Соціологія у пошуках втраченого суб'єкта. *Вісник Львівського університету. Серія: Соціологія*. 2008. Вип. 2. С. 18–30.
113. Сорока Ю. Г. Культурні механізми влади: поняття та види. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки*. 2013. Т. 18, Вип. 3. С. 130–137.
114. Социология вещей : сборник статей / под ред. В. Вахштайна. Москва, 2006. 392 с.
115. Спенсер Г. Социальная статика. Киев, 2013. 496 с.
116. Сумцов П. Умные колонки Alexa хихикают и пугают пользователей. URL: <https://rozetked.me/news/1272-smeh-bez-prichiny-umnye-kolonki-s-alexa-lyubyat-rohohotat> (дата звернення: 21.07.2020).
117. Тихазе Д. К., Курилова А. С. Вещь как объект потребления в обществе потребления. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vesch-kak-obekt-potrebleniya-v-obschestve-potrebleniya/viewer> (дата звернення: 07.08.2019).
118. Фитнесбраслет сочувствует маме. URL: https://pikabu.ru/story/fitnesbraslet_6486579 (дата звернення: 21.07.2020).
119. Фрейд З. Тотем и табу. Санкт-Петербург, 2005. 256 с.
120. Фуко М. Надзирать и наказывать Рождение тюрьмы / пер. Наумов В. Москва, 2016. 416 с.
121. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. Визгин В. П., Автономова Н. С. СПб, 1994. 407 с.
122. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология» / Пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва, 2007. 208 с.
123. Хайдеггер М. Гегель. Санкт-Петербург, 2015. 320 с.
124. Харре Р. Материальные объекты в социальных мирах. // Социология вещей : сб. ст. / под ред. В. Вахштайна. М.: Территория будущего, 2006. С. 118–133.
125. Хархордин О. В. Куда идет теория практик: поворот к материальности. *Социологические исследования*. 2012. № 11. С. 20–34.

126. Часы Apple Watch снова спасли жизнь человека. URL: <https://www.ferra.ru/news/health/apple-watch-snova-spasli-zhizn-cheloveka-21-07-2019.htm> (дата звернения: 22.07.2020).
127. Шпитцер М. Антимозг: цифровые технологии и мозг. Москва, 2014. 288 с.
128. Штомпка П. Соціологія соціальних змін / Пер. з англ. під ред. В. О. Ядова. Москва, 1996. 416 с.
129. Щелчок. Кинематографическая вселенная Marvel. URL: <http://surl.li/adkwt> (дата звернения: 19.05.2021).
130. Эмпатия. *Философия: Энциклопедический словарь* / Под ред. А. А. Ивина. Москва, 2004., С. 986.
131. Эти смартфоны в огне. Samsung просит вернуть все Galaxy Note 7 из-за угрозы возгорания. URL: https://www.gazeta.ru/tech/2016/09/11/10188515/hot_galaxy_note7.shtml (дата звернения 06.06.2020).
132. Юмор и мемы в интернете. Pikabu.ru. URL: https://pikabu.ru/story/kogda_poshyol_v_tualet_bez_telefona_5704186 (дата звернения: 10.08.2019).
133. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*. 1994. № 3. С. 35–52.
134. Ядов В. А. А все же умом Россию понять можно // Россия: трансформирующееся общество / Под ред. В. А. Ядова. Москва, 2001. С. 9–20.
135. Якуба Е.А. Критерии и показатели социальной активности личности. *Вестник Харьковского университета. Методологические и методические проблемы социологических исследований социальной активности личности*. 1991. № 351. С. 19–26.
136. Якуба Е.А. Социология. Учебное пособие для студентов. Харьков, 1996. 176 с.
137. Bogert E., Schecter A., Watson T. R. Humans rely more on algorithms than social influence as a task becomes more difficult. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33850211/> (дата звернения: 08.08.2020).
138. Callon M. Society in the Making: The Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis // *The Social Construction of Technological Systems*. London, 1993. P. 83–105.
139. Clark A. Profiles of the Future. New York, 1966. 256 p.
140. Dawkins R. The selfish Gen. Oxford, 1989. 353 p.

141. Donne J. No man is an Island URL: <http://web.archive.org/web/20180423085444/https://www.phrases.org.uk/meanings/no-man-is-an-island.html> (дата звернення: 18.10.2020).
142. Dykan B. At the crossroads between the relativism and the absolutism: on the need for a metatheory of subjectivity. *Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIX Міжнародна наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених*. 2021. С. 57-59.
143. Google is influencing what you click. Measuring the "Filter Bubble". URL: <https://spreadprivacy.com/google-filter-bubble-study/> (дата звернення: 21.07.2020).
144. Latour B. Beware, your imagination leaves digital traces. URL: <https://goo.gl/rFaA32> (дата звернення: 12.03.2018).
145. Merchant B. The One Device. London, 2019. 416 p.
146. Reeves B., Nass C. The Media Equation: How People Treat Computers, Television, and New Media Like Real People and Places. 1996. URL: https://www.researchgate.net/publication/37705092_The_Media_Equation_How_People_Treat_Computers_Television_and_New_Media_Like_Real_People_and_Places (дата звернення: 15.10.2019).
147. Tiffany K. In Amazon we trust — but why? URL: <https://www.vox.com/the-goods/2018/10/25/18022956/amazon-trust-survey-american-institutions-ranked-georgetown> (дата звернення: 05.05.2020)
148. Wakabayashi D. Self-Driving Uber Car Kills Pedestrian in Arizona, Where Robots Roam. URL: <https://www.nytimes.com/2018/03/19/technology/uber-driverless-fatality.html?smid=fb-nytimes&smtyp=cur&referrer=> (дата звернення: 21.07.2020).
149. Woolgar S. Reconstructing Man and Machine: A Note on Sociological Critiques of Cognitivism. Bijker // *The Social Construction of Technological Systems*. London, 1993. P. 311–328.

ДОДАТКИ

Додаток А. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікація у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу:

1. Бойко Д., Дикань Б. Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. Vol. VII(32), Iss. 192. P. 85–89.

URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/hum_vii_192_32.pdf

Особистий внесок: автором було проведено розбір методології та методу дискурс-аналізу в інтерпретації теорії гегемонії Е. Лакло та Ш. Муффа, а також обґрунтування цього підходу як одного з інструментів дослідження ролі речей у конструюванні соціального.

Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

2. Дикань Б. Социологический анализ мобильных гаджетов: прагматический поворот vs акторно-сетевая теория. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 263–269.

URL:

http://sociology.univer.kharkov.ua/images/docs/magazine/vesnik_soc/39.pdf

<https://orcid.org/0000-0003-2198-9228>

3. Дикань Б. Реіфікація як фактор суб'єктизації електронних пристроїв: магія у XXI столітті. *Український соціологічний журнал*. 2020. Вип. 23. С. 63–75.

DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2020-23-07>

URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/17101/15773>

<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/issue/view/1069>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Dykan B. At the crossroads between the relativism and the absolutism: on the need for a metatheory of subjectivity // Соціологія у (пост)сучасності: збірник тез доповідей XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених., 18–19 березня 2021 р., Харків, 2021. С. 57–59.

5. Дикань Б. Дискурсивная борьба за субъектность: роль мобильных электронных устройств // Соціологія у (пост)сучасності: збірник тез доповідей XVIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених., 19 листопада 2020 р., Харків, 2020. С. 66–68.

6. Бойко Д., Дикань Б. О «поворотах» в социологии // Соціологія у (пост)сучасності: збірник тез доповідей XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених., 15–16 березня 2018 р., Харків, 2018. С. 27–28.

Особистий внесок: автором проведено аналіз «повороту» соціології до матеріального та розглянуто основних представників досліджень у напряму соціології речей.

7. Дикань Б. «Китайская комната» в XXI веке, или интенциональность современных электронных устройств: contra et pro // Сучасне та майбутнє в

глобальних і локальних проекціях: матеріали XII Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної. і М. В. Поповича, 10 грудня 2018 р., Київ, 2018. С. 144–156.

Додаток Б.

РЕЗУЛЬТАТИ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ ТЕКСТОВИХ ТА ВІЗУАЛЬНИХ ІНТЕРНЕТ-ЖАРТІВ З МЕТОЮ ЕМПІРИЧНОГО ВИЯВЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ФАБРИКАЦІЇ СУБ'ЄКТНОСТІ МОБІЛЬНИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПРИСТРОЇВ

Таблиця Б.1

Результати дискурс-аналізу візуальних інтернет-жартів з метою емпіричного виявлення інструментів фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв

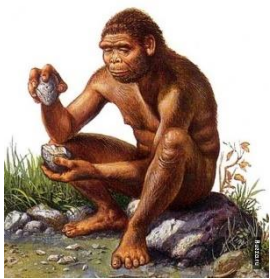
№	Ілюстрація	Назва	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
1	2	3	4	5	7
1	Apple: We have privacy Samsung: We have waifu 	Virtual assistant Sam	https://rozetked.me/images/uploads/webp/R_Aewv3t1fMcA.webp	Rozetked	Антропоморфізація Сексуалізація
2		Virtual assistant Sam	https://rozetked.me/images/uploads/webp/R_Aewv3t1fMcA.webp	Rozetked	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
3	Samsung watching their virtual assistant get turned into porn one day after they announce it: 	Virtual assistant Sam	https://rozetked.me/images/uploads/webp/R_Aewv3t1fMcA.webp	Rozetked	Антропоморфізація Сексуалізація
4		Virtual assistant Sam	https://rozetked.me/images/uploads/webp/R_Aewv3t1fMcA.webp	Rozetked	Антропоморфізація Сексуалізація
5	Я: НУЖНО ПРЕКРАТИТЬ ВСЬ ДЕНЬ СМОТРЕТЬ МЕМЫ И ЗАНЯТЬСЯ САМОРАЗВИТИЕМ ТАКЖЕ Я: 	Я: Также Я:	https://i.pinimg.com/736x/ab/e0/5d/abe05d41b58a6d13bd0be41acd630656.jpg	Pinterest	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
6	КОЛИ ПОТРАПИВ В НЕЗРУЧНУ СИТУАЦІЮ: 	--	https://i.pinimg.com/736x/2c/8f/f1/2c8ff1b2fe872075c222e4c2e6b5add6.jpg	Pinterest	Вплив на соціальні практики
7	СТУДЕНТ ПРОНЕС ТЕЛЕФОН НА ЕКЗАМЕН. НО ВМІСТО СПИСЬВАННЯ СМОТРЕЛ МЕМЫ 	--	https://www.pinterest.com/pin/730709108272555582/	Pinterest	Вплив на соціальні практики
8	Жаловаться на то, что Бог молчит, когда твоя Библия закрыта, равносильно жалобам, что ты не получаешь СМС-сообщения, когда твой телефон выключен. Исаия 48:18 	--	https://i.pinimg.com/736x/66/07/fc/6607fc93e51e5c50fc52e6aab983cffc.jpg	Pinterest	Вплив на соціальні практики
9	Когда увидел 	South Park Mem	https://www.meme-arsenal.com/memes/68491096f4ada6d11e0e6ec3a732f157.jpg	www.meme-arsenal.com	Сексуалізація

1	2	3	4	5	6
10		Дівча катастрофа	https://tengrinews.kz/gadgets/v-seti-shutyat-nad-vzryivoopasnyimi-samsung-galaxy-note-7-302788/	tengrinews.kz	Вплив на соціальні практики
11		--	https://tengrinews.kz/gadgets/v-seti-shutyat-nad-vzryivoopasnyimi-samsung-galaxy-note-7-302788/	tengrinews.kz	Вплив на соціальні практики
12		Yeah, this is fine	https://tengrinews.kz/gadgets/v-seti-shutyat-nad-vzryivoopasnyimi-samsung-galaxy-note-7-302788/	tengrinews.kz	Вплив на соціальні практики
13		--	https://tengrinews.kz/gadgets/v-seti-shutyat-nad-vzryivoopasnyimi-samsung-galaxy-note-7-302788/	tengrinews.kz	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
14		Fire in the hole	https://tengrinews.kz/gadgets/v-seti-shutyat-nad-vzryivoopasnyimi-samsung-galaxy-note-7-302788/	tengrinews.kz	Вплив на соціальні практики
15		--	http://lubiteliyablok.com/wp-content/uploads/2015/05/hand.jpg	lubiteliyablok.com	Антропоморфізація
16		--	https://www.iguides.ru/upload/medialibrary/63a/63addf4f56d5d81f60ee1c0d18b02512.jpg	www.iguides.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
17	КАКАЯ ВИЖУ ЧЕЛОВЕКА БЕЗ СМАРТФОНА 	--	https://buzza.ru/uploads/images/9c450a78a49eb446c81d5994e279b137/WGfwpN.jpg	buzza.ru	Вплив на соціальні практики
18	РОДИТЕЛИ: ЭТО СОВРЕМЕННОЕ ПОКОЛЕНИЕ ПРОСТО ЗАВИСИМО ОТ СВОИХ ТЕЛЕФОНОВ ТАКЖЕ РОДИТЕЛИ: 	Светлаков у ТВ	https://sun1-17.userapi.com/c858236/v858236165/182952/E8nw7MBMpkY.jpg	userapi.com	Залежність
19	Before having a smartphone  I don't need to be connected all the time After purchasing a smartphone  ...I want you include me.	--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Вплив на соціальні практики Емпатія
20	 так выглядит iPhone со стороны	--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
21		--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Вплив на соціальні практики
22		--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Вплив на соціальні практики
23		--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Вплив на соціальні практики
24		--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Вплив на соціальні практики

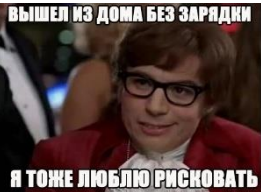
1	2	3	4	5	6
25		--	https://www.iguides.ru/main/gadgets/dlya_khoroshego_nastroeniya_memy_o_smartfonakh/	www.iguides.ru	Вплив на соціальні практики
26		--	https://pp.userapi.com/c834100/v834100012/15f1af/qXz3OyeG5D8.jpg	pp.userapi.com	Емпатія Антропоморфізація
27		--	https://pp.userapi.com/hhONIFjw8QYqQG1aqA7l3WDk-YkEfo6-RSrxsQ/UM3NTNW DtlU.jpg	pp.userapi.com	Антропоморфізація
28		Siemens nostalg y	https://pp.userapi.com/c638922/v638922818/40e76/O_ibHdo_4lM.jpg	pp.userapi.com	Емпатія

1	2	3	4	5	6
29		Siemens nostalgia	https://pp.userapi.com/c639921/v639921671/259f8/K0eiWfRNkJk.jpg	pp.userapi.com	Вплив на соціальні практики
30	Когда-то для счастья хватало всего 2 мегапикселя	--	https://pp.userapi.com/c639123/v639123655/22723/ZwlWo2oT49w.jpg	pp.userapi.com	Вплив на соціальні практики
31	Когда хлопаешь по карманам и не чувствуешь телефона	--	https://pp.userapi.com/c637622/v637622208/37c1a/msCYHQDMzic.jpg	pp.userapi.com	Вплив на соціальні практики
32	Этот человек пытался разблокировать свой телефон 2017/10/12	--	https://pp.userapi.com/c846417/v846417723/a3202/n-48t6_T0iw.jpg	pp.userapi.com	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
33		--	https://pp.userapi.com/c849024/v849024265/cb613/HBa8sloq68k.jpg	pp.userapi.com	Залежність
34	ПОЛИЦЕЙСКИЙ ИЗБЕЖАЛ ПУЛИ БЛАГОДАРЯ СВОЕМУ NOKIA LUMIA 520  Я ГОРЖУСЬ ТОБОЙ, СЫНОК	Nokia 3310	https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQ5o-FE15SATYkeM2NDJaXrAoGxdCY6d1JfQA&usqp=CAU	encrypted-tbn0.gstatic.com	Антропоморфізація
35		than: now:	https://cs11.pikabu.ru/post_img/2019/12/18/9/1576679241125242851.jpg	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
36	Я ремонтирую мобильные. Сегодня забежала девушка и оставила телефон своего парня, очень просила починить. Когда она ушла, открыл и обнаружил внутри это:  МУЖСКАЯ СОЛИДАРНОСТЬ, ДУМАЮ ВЫРУЧИТ	--	https://mem-baza.ru/_ph/1/2/156569394.jpg?1600930551	mem-baza.ru	Антропоморфізація
37	Привет потонки!  Как вы там? Nokia спасла жизнь человека от обрывающихся на него стелы	--	https://pikabu.ru/story/privet_potomki_3369011	pikabu.ru	Антропоморфізація Героїзація
38	 ВЫЗВАВШИИ	The Revenant	https://cdn-igromania-ru.cdn.ampproject.org/i/s/cdn.igromania.ru/mnt/articles/6/c/d/4/d/4/28888/html/more/aa6ec7303a1b7af3_848xH.jpg	cdn-igromania-ru	Героїзація
39		Nokia 3310	https://www.igromania.ru/article/28888/Legendy_o_Nokia_3310_Chak_Norris_sredi_mobilnikov.html	www.igromania.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
40		Nokia 3310	https://www.igromania.ru/article/28888/Legendy_o_Nokia_3310._Chak_Norris_sredi_mobilnikov.html	www.igromania.ru	Героїзація
41		Nokia 3310	https://www.igromania.ru/article/28888/Legendy_o_Nokia_3310._Chak_Norris_sredi_mobilnikov.html	www.igromania.ru	Героїзація
42		Nokia 3310	https://www.igromania.ru/article/28888/Legendy_o_Nokia_3310._Chak_Norris_sredi_mobilnikov.html	www.igromania.ru	Героїзація
43		Nokia 3310	https://www.igromania.ru/article/28888/Legendy_o_Nokia_3310._Chak_Norris_sredi_mobilnikov.html	www.igromania.ru	Героїзація

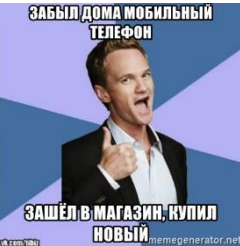
1	2	3	4	5	6
44		Windows 7	https://www.meme-arsenal.com/memes/eebf11cea001dccc0abb8343e110b475.jpg	www.meme-arsenal.com	Антропоморфізація
45		--	https://medialeaks-ru.cdn.ampproject.org/i/s/medialeaks.ru/wp-content/uploads/2021/06/imgonline-com-ua-compressed-miyxugfbcnod.jpg	medialeaks-ru.cdn.ampproject.org	Вплив на соціальні практики
46		Ostin Power	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/4_002.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
47		--	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/3_012.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Залежність
48		--	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/3_013.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Залежність
49		Тоні Старк	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/2_018.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Вплив на соціальні практики
50		--	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/2_019.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Залежність

1	2	3	4	5	6
51	АЛЬТЕРНАТИВА РОЗЕТКЕ:  ПОДОЙДЕТ ТОЛЬКО БОМЖАМ И БАРДАМ	--	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/2_020.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Вплив на соціальні практики
52	 Шайтана-ма дай заряд!	--	https://cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cdn.fishki.net/upload/post/201312/26/1235214/2_021.jpg	cdn-fishki-net.cdn.ampproject.org	Вплив на соціальні практики
53	КОГДА НА ТЕЛЕФОНЕ  1% ЗАРЯДКИ	--	http://risovach.ru/upload/2016/07/mem/pacan-s-krestom_120418287_orig.jpg	risovach.ru	Залежність

1	2	3	4	5	6
54		--	https://lh3.googleusercontent.com/proxy/1XPVTKpG-mVpqzXgekwgqGKazFGj32eNAD0zaqv88RacijAl_9-rS5_3bFEGKZWQyx oG7y6i_i0ptej8xRffW atNzvM	lh3.googleusercontent.com	Вплив на соціальні практики
55		Duck Mona	https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcShYaNAK6KcnAFJeCf_IdfSYZqd7fL5wxCYKA&usqp=CAU	encrypted-tbn0.gstatic.com	Вплив на соціальні практики
56		--	https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQPKQDNkFjt6Gh7x3IxbvgXBN6SE4RXhlbIQ&usqp=CAU	encrypted-tbn0.gstatic.com	Вплив на соціальні практики
57		--	https://i.pinimg.com/736x/44/c0/12/44c01264a71a22c851a471a84b6eef9d.jpg	i.pinimg.com	Залежність

1	2	3	4	5	6
58		not a cell phone in sight. just ppl living in the moment	https://mobile.twitter.com/turbofart420/status/1059158210739879936/photo/1	Twitter	Вплив на соціальні практики
59		Cat's crying	https://www.meme-arsenal.com/memes/ee75939d2aaaab72f7c2e34d67a33b9.jpg	www.meme-arsenal.com	Вплив на соціальні практики
60		Tim Roth is crying	http://risovach.ru/upload/2013/10/mem/plac_hucshiy-nikolas-keydzh_31203292_original.jpeg	risovach.ru	Вплив на соціальні практики
61		Man in a puddle of tears	http://memesmix.net/media/created/av800o.jpg	memesmix.net	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
62	Когда забыл дома телефон: 	--	https://cs8-pikabu-ru.cdn.ampproject.org/ii/w820/s/cs8.pikabu.ru/post_img/2016/03/07/11/1457380275141975043.jpg	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
63		Barney Stinson likes	https://memegenerator.net/img/instances/38945572.jpg	memegenerator.net	Вплив на соціальні практики
64		A man with a handful of sand	http://memesmix.net/media/created/zhg3mh.jpg	memesmix.net	Вплив на соціальні практики
65		Shutter Island	http://risovach.ru/upload/2014/12/mem/di-kaprio_68303585_orig_.jpg	risovach.ru	Залежність

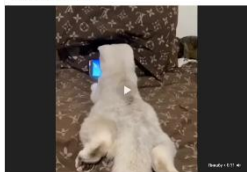
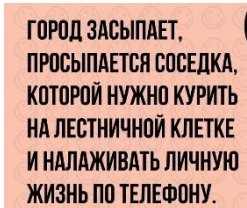
Продовження табл. Б.1.

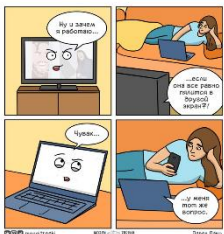
1	2	3	4	5	6
66		Sherlock	https://demotos.ru/site/s/default/files/caricatures/2019-02-21-1550738610.jpg	demotos.ru	Вплив на соціальні практики
67		Мамин телефон	https://pikabu.ru/story/mamin_telefon_8348875	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
68		Мамин телефон	https://cs13.pikabu.ru/post_img/2020/12/08/10/1607448380111311636.jpg	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
69		Cat's crying	https://lh3.googleusercontent.com/proxy/HTwzZkRIPWyQsJbfEAqMrX5jRY6jlXggFcmUcbvZvvXoNBFP-B6rd1npxfTPwzIr7p3bkiipOPN8kdBcfYTLzmioqbggrnO1	lh3.googleusercontent.com	Залежність
70		Tony Stark	https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQR8d1cTmu_nlMPQlYXY1oYGsfUavlNbUhybw&usqp=CAU	encrypted-tbn0.gstatic.com	Вплив на соціальні практики
71		--	https://www.meme-arsenal.com/memes/42ba5c6b8574c77bb00130398566e731.jpg	www.meme-arsenal.com	Делегація приватного життя

1	2	3	4	5	6
72		--	http://risovach.ru/kartinka/12110748	risovach.ru	Вплив на соціальні практики
73		--	http://risovach.ru/upload/2018/11/mem/telefon_193128808_orig.jpg	risovach.ru	Вплив на соціальні практики
74		Squidward	https://cs.pikabu.ru/post_img/2013/07/27/6/1374914082_509555323.jpg	cs.pikabu.ru	Залежність
75		My precious	https://www.meme-arsenal.com/memes/61fb3151f084bb0934a2af993acf1713.jpg	www.meme-arsenal.com	Залежність

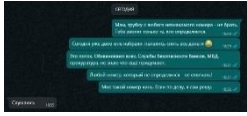
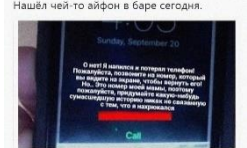
1	2	3	4	5	6
76		Доббі	http://risovach.ru/upload/2015/05/mem/dobbi_82656800_orig_.jpg	risovach.ru	Залежність
77		Army in the wood	http://memesmix.net/media/created/h22s6i.jpg	memesmix.net/media	Залежність
78		--	https://cs8-pikabu.ru.cdn.ampproject.org/i/s/cs8.pikabu.ru/post_img/2017/11/05/9/1509892776110098682.png	pikabu.ru	Антропоморфізація
79	How it feels when you go to the bathroom without your phone 	--	https://cs9-pikabu.ru.cdn.ampproject.org/i/s/cs9.pikabu.ru/post_img/2018/02/12/6/1518428259150521638.jpg	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

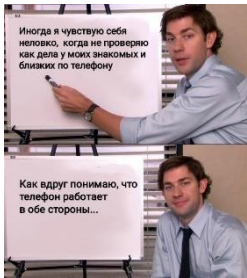
1	2	3	4	5	6
80		--	https://pikabu.ru/story/kakoy_khozyain_takoy_i_kot_8421645	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
81		--	https://pikabu.ru/story/gorod_zasyipaet_8419798	pikabu.ru	Делегація приватного життя
82	ТЕЛЕФОН В РУКЕ: Ноль уведомлений ТЕЛЕФОН НА ЗАРЯДКЕ 3 МИНУТЫ: 8 пропущенных, 16 сообщений, код красный, на землю летит метеорит	--	https://pikabu.ru/story/zhiznenno_8406029	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
83		The Simpsons	https://pikabu.ru/story/yeto_vredno_dlya_akkumulyatora_kstati_8394535	pikabu.ru	Антропоморфізація
84		--	https://pikabu.ru/story/ya_ne_telefonogolik_8391133	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
85		--	https://pikabu.ru/story/a_dlya_chego_eshchy_o_nuzhen_kot_8387778	pikabu.ru	Домінування
86		--	https://pikabu.ru/story/frontalka_8384572	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
87	Потерянное поколение, уткнувшись в свои телефоны и сидят 	--	https://pikabu.ru/story/khotyabyi_na_svezhem_vozdukhe_8376463	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
88		--	https://pikabu.ru/story/ignor_8353532	pikabu.ru	Антропоморфізація
89	Спит с телефоном. Ест с телефоном. В туалет ходит с телефоном. А когда позвонишь, не берёт трубку. Не слышит.	--	https://pikabu.ru/story/net_slov_8352180	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
90		--	https://pikabu.ru/story/opyat_8350380	pikabu.ru	Антропоморфізація
91	ГРУППА ЭНТУЗИАСТОВ СМОГЛА УСТАНОВИТЬ WINDOWS 11 НА ANDROID-СМАРТФОН И ДАЖЕ ПОИГРАЛА В НЕКОТОРЫЕ РС ИГРЫ. СРЕДИ НИХ БЫЛИ CRAYZES, ALIEN ISOLATION И DEAD SPACE. УЧИТЫВАЯ, ЧТО НИ НОВАЯ ОС, НИ ИГРЫ НЕ ПРЕДПОЛАГАЛИСЬ ДЛЯ УСТАНОВКИ НА СМАРТФОН, УДИВИТЕЛЬНО, ЧТО ЭТО ПОЛУЧИЛОСЬ. ИГРЫ ВЫДАВАЛИ 15-20 FPS БЕЗ КАКОЙ-ЛИБО ОПТИМИЗАЦИИ И ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ. ЖЕРТВОЙ СТАЛ СМАРТФОН ONEPLUS 6T.  Мои цели за гранью твоего понимания	--	https://pikabu.ru/story/molodtsy_8335442	pikabu.ru	Домінування
92	Это я ставлю на зарядку телефон, у которого 90% заряда: 	--	https://pikabu.ru/story/zaryadka_telefona_8329779	pikabu.ru	Антропоморфізація
93	128 Гб на телефоне  500 Гб на карте 	--	https://pikabu.ru/story/pamyat_8304799	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
94	РОДИТЕЛИ: ЭТИ ДЕТИ ВСЕГДА В СВОИХ ЧЕРТОВЫХ ТЕЛЕФОНАХ ТАКЖЕ РОДИТЕЛИ, КОГДА НЕ ХОТЯТ СИДЕТЬ С ДЕТЬМИ: 	Батьки: Також батьки:	https://pikabu.ru/story/ache_vsmyisle_8301810	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
95		Мой первый айфон 4с, который беспроблемно служил мне 5 лет, я решил отдать дань уважения	https://pikabu.ru/story/moy_pervyy_ayfon_4s_kotoryiy_besprobleмно_sluzhil_mne_5_let_ya_reshil_otdat_dan_uvazheniya_emu_teper_on_zhivet_v_moe_m_ofise_nad_moim_stolom_8291576	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
96	Лёгкость пустых карманов Заполняет тревогой глаза Дома забыт телефон	--	https://pikabu.ru/story/zhutkoe_8285856	pikabu.ru	Залежність

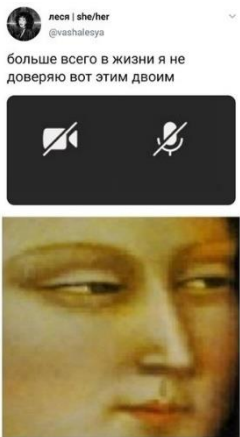
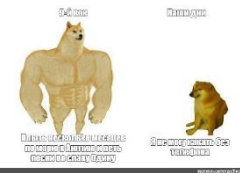
1	2	3	4	5	6
97		--	https://pikabu.ru/story/myi_vsyoy_uronili_8255076	pikabu.ru	Героїзація
98		Нет у меня зависимость	https://pikabu.ru/story/net_u_menya_zavisimostey_8247712	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
99		--	https://pikabu.ru/story/5_foto_8210550	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
100		Против мошенников	https://pikabu.ru/story/protiv_moshennikov_8204620	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
101		Хорошо подготовился	https://pikabu.ru/story/khorosho_podgotovilsya_8153364	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

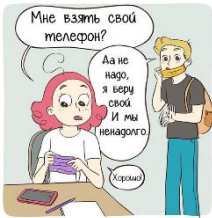
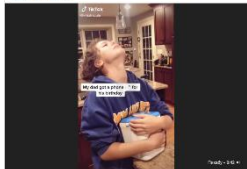
1	2	3	4	5	6
102		Ангел-хранитель	https://pikabu.ru/story/angelkhranitel_8150245	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
103		Позвони мне, позвони	https://pikabu.ru/story/pozvoni_mne_pozvoni_8131763	pikabu.ru	Психологічне насильство
104		Нападение телефона на человека	https://pikabu.ru/story/napadenie_telefona_na_cheloveka_8089172	pikabu.ru	Приписування усвідомлених дій
105		Тишина	https://pikabu.ru/story/tishina_8082137	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

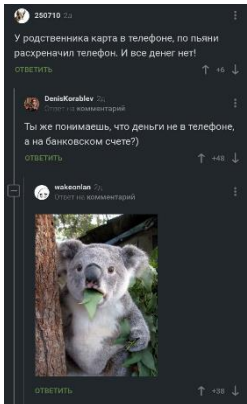
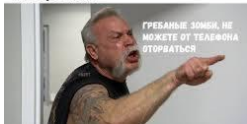
1	2	3	4	5	6
106		Жиза жиз	https://pikabu.ru/story/zhiza_zhiz_8058662	pikabu.ru	Психологічне насильство
107		Не нужны е прилож ения	https://pikabu.ru/story/ne_nuzhnyie_prilozheniya_8048280	pikabu.ru	Залежність
108		Телефо нный разгово р	https://pikabu.ru/story/telefonnyiy_razgovor_8040197	pikabu.ru	Психологічне насильство, домінування
109		Будуще е рядом	https://pikabu.ru/story/budushchee_ryadom_8021161	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
110		Призывы энергетических существ	https://pikabu.ru/story/prizyivyi_yenergeticheskikh_sushchnostey_8020075	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
111		Раньше были времена...	https://pikabu.ru/story/ranshe_byili_vremena_7978787	pikabu.ru	Управління людськими діями
112		Когда в телефоне вся твоя жизнь	https://pikabu.ru/story/kogda_v_telefone_vsy_a_tvoya_zhizn_7973128	pikabu.ru	Залежність
113		Эх времена	https://pikabu.ru/story/yekh_vremena_7966442	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
114		А так и есть	https://pikabu.ru/story/a_tak_i_est_7938567	pikabu.ru	Управління
115		Телефон тормозит	https://pikabu.ru/story/telefon_tormozit_7904185	pikabu.ru	Антропоморфізація
116		Взгляни, как прекрасна эта жизнь	https://pikabu.ru/story/vzglyani_kak_prekrasna_yeta_zhizn_7904043	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
117		Бытовая техника и дети	https://pikabu.ru/story/byitovaya_tekhnika_i_deti_7889392	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
118		Хм...	https://pikabu.ru/story/khm_7862868	pikabu.ru	Управління людськими діями
119		3 - Зависи мость	https://pikabu.ru/story/z_zavisimost_7833202	pikabu.ru	Антропоморфізація Залежність
120		Отцы и дети	https://pikabu.ru/story/ottsy_i_deti_7830655	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

1	2	3	4	5	6
121	 Мне взять свой телефон? Аа не надо, я беру свой И мы ненадолго Хорошо	Забывчивая	https://pikabu.ru/story/zabyivchivaya_7759317	pikabu.ru	Залежність
122	Девушка случайно закрыла телефон в специальной «тюрьме для телефонов» на 2 дня! Господа! Мы не хотим! - говорят телефоны и плачут, сидя в камере. Они бы рады вернуться к своим хозяевам, но не могут. Они заперты в специальной «тюрьме». Это наказание за то, что они забыли дома. Они очень расстроены. 	Девушка случайно закрыла телефон в специальной «тюрьме для телефонов» на 2 дня!	https://pikabu.ru/story/devushka_sluchayno_zakryila_telefon_v_spetsialnoy_tyurme_dlya_telefonov_na_2_dnya_7726742	pikabu.ru	Залежність Антропоморфізація
123	ОГРАБЛЕНИЕ  ГРАБЯТ! ЗВОНИТЕ В ПОЛИЦИЮ! Звонить? Ну, не знаю... В какую полицию звонить в Стамбуле?	Ограбление	https://pikabu.ru/story/ograblenie_7714076	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

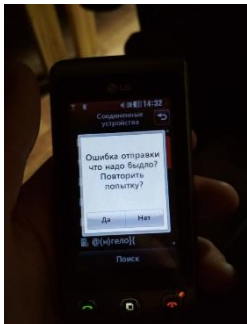
1	2	3	4	5	6
124		Денег нет	https://pikabu.ru/story/deneg_net_7712655	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
125	Я через 2 минуты после того, как сел мой телефон, осуждаю людей за то, что они сидят в телефонах: 	Зависимость она такая...	https://pikabu.ru/story/zavisimost_ona_takaya_7709861	pikabu.ru	Залежність
126	«Печаль будет длиться вечно» — Винсент ван Гог  @fascallguy И почему мне показалось что он смеётся над мемом, сидя в телефоне	Ох уж это Ван Гог	https://pikabu.ru/story/okh_uzh_yeto_van_gog_7683278	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

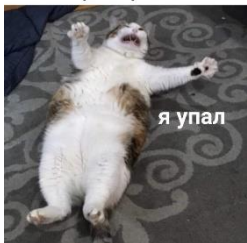
1	2	3	4	5	6
127	Учитель: у вас 10 минут, чтобы переписать всё с доски Ученики: 	До чего техник а дошла	https://pikabu.ru/story/ do_chego_tekhnika_d oshla_7667846	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
128	 Что может быть хуже разбитого сердца?  Когда проснулся утром и понял, что плохо воткнул адаптер в розетку и телефон не заряжался ночью	Что хуже?	https://pikabu.ru/story/ что_khuzhe_7658672	pikabu.ru	Залежність
129		Зарядк а	https://pikabu.ru/story/ zaryadka_7645683	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
130		Принесла бабушка телефон в ремонт	https://pikabu.ru/story/prinesla_babushka_telefon_v_remont_7636019	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики
131	Я: (Встряхиваю одеяло перед сном) Телефон, лежащий на одеяле: 	Это всемирный заговор телефонов!	https://pikabu.ru/story/yeto_vsemirnyiy_zagovor_telefonov_7609708	pikabu.ru	Антропоморфізація
132	Кто-то: Ты легко просыпаешься по утрам? Я: 	Будильник	https://pikabu.ru/story/budilnik_7607971	pikabu.ru	Вплив на соціальні практики

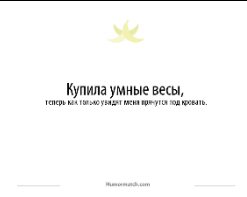
1	2	3	4	5	6
133	Самое узкое место в машине: "существует" Мой телефон: 	И конечно же он сразу начинает звонить...	https://pikabu.ru/story/i_konechno_zhe_on_srazu_nachinaet_zvonit_7601035	pikabu.ru	Антропоморфізація
134	Телефон на зарядке 	Зарядка	https://pikabu.ru/story/zaryadka_7581419	pikabu.ru	Антропоморфізація
135	Телефоны в 90х Телефоны в 2020  Я самая крепкая вещь за всю историю человечества Мой заряд батареи бесконечен Покалуйста не трогай меня, или я тресну Меня не заряжали уже 3 часа, я скоро умру	Телефоны	https://pikabu.ru/story/telefoniy_7511867	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
136	Когда телефон выпадает из кармана, но ты была в наушниках: 	Спасенный	https://pikabu.ru/story/spasennyiy_7509155	pikabu.ru	Антропоморфізація Страх втрати
137	My phone when I say I want to buy something: 	Мой телефон, когда я говорю, что собираюсь купить что-то	https://pikabu.ru/story/moy_telefon_kogda_ya_govoryu_chno_sobirayus_kupit_chnoto_7503882	pikabu.ru	Приписування самостійних дій
138	Если вы перевернули телефон, то это значит, что вы что-то скрываете  Santi @_SantiIL_ Если я переворачиваю телефон, то это значит, что я уделяю все своё внимание вам	А я переворачиваю телефон, потому что не хочу, чтобы они знали, что я записываю разговор	https://pikabu.ru/story/a_ya_perevorachivayu_telefon_potomu_chno_ne_khochu_chnobyi_oni_znali_chno_ya_zapisyivayu_razgovor_7464146	pikabu.ru	Делегація приватного життя

1	2	3	4	5	6
139		Он живой!	https://pikabu.ru/story/on_zhivoy_7418281	pikabu.ru	Антропоморфізація
140	Тот самый чувак, который отдал свой телефон в ремонт прямо перед карантином: 	Карантин вечности	https://pikabu.ru/story/karantin_vechnosti_7376862	pikabu.ru	Залежність
141		Когда человек неприятен, но работу надо продолжать	https://pikabu.ru/story/kogda_chelovek_nepriyaten_no_rabotu_nado_prodolzhat_7367345	pikabu.ru	Приписування самотійних дій Наділення інтелектом

1	2	3	4	5	6
142	Когда ставишь телефон на зарядку на ночь во время карантина 	Если компьютера и телевизора нет, то точно тяжёлый	https://pikabu.ru/story/esli_kompyutera_i_televizora_net_to_tochno_tyazhyolyiy_7354901	pikabu.ru	Антропоморфізація
143	Я: *снимаю защитное стекло* Мой телефон через 2 часа: 	Что-то жиза	https://pikabu.ru/story/chtoto_zhiza_7322149	pikabu.ru	Антропоморфізація
144		Я все равно тебя найду!	https://pikabu.ru/story/ya_vse_ravno_tebya_naydu_7316459	pikabu.ru	Антропоморфізація
145		Нейросеть которая делает больно	https://pikabu.ru/story/neyroset_kotoraya_deltaet_bolno_8422257	pikabu.ru	Наділення інтелектом

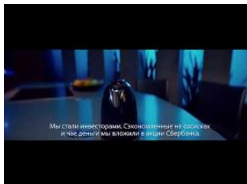
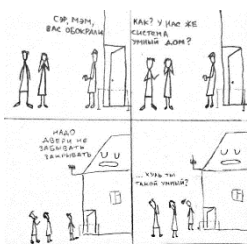
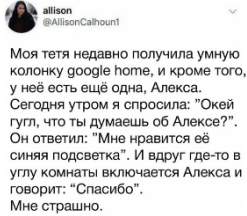
Продовження табл. Б.1.

1	2	3	4	5	6
146		Like a boss	Like a Boss: мем использовали в рекламе «умной техники» - mport.ua	https://mport.ua/	Антропоморфізація
147	Этот браслет бьет тебя током когда ты матерись 	--	https://www.meme-arsenal.com/create/temple/2329724	www.meme-arsenal.com	Антропоморфізація
148		--	http://humormatch.com/lols/151_1609843036.png	humormatch.com	Наділення інтелектом

1	2	3	4	5	6
149		--	https://pikabu.ru/story/schaste__yeto_kogda_u_tebya_vse_doma_7087118	pikabu.ru	Антропоморфізація
150		--	https://120.su/wp-content/uploads/2020/06/28062020-roomba-with-wine-1.jpg	120.su	Антропоморфізація
151		--	https://2x2tv.ru/upload/setka-editor/30d/30d97de4c08f092fdb6b9582e64d33e0.jpg	2x2tv.ru	Антропоморфізація Приписування самостійних дій
152	 Подарил маме робот-пылесос, но она им практически не пользуется, потому что ей его жалко. Интересно, что меня в детстве заставляли убираться ей было не жалко.	--	https://yaustal.com/yumor/47592-prikolnye-i-smeshnye-kommentarii-k-fotografijam.html	yaustal.com	Антропоморфізація Емпатія

1	2	3	4	5	6
153	Купил робот-пылесос. При первом же включении он отъехал от базы на пару метров, недовольно поводит жалом, сказал: «Уборка закончена». Вернулся на базу и спит. Ну, в принципе, я его понимаю. 	--	https://normpost.ru/uploads/images/00/00/08/2020/06/28/0u261c9c4b-68f128bb-3094b950.jpg	normpost.ru	Антропоморфізація Емпатія
154	Мой робот-пылесос съехал с базы и начал крутиться. И при этом еще жужжал. Это же странно.  ПОЧАЛОСЯ	--	https://www.anekdotovmir.ru/wp-content/uploads/2021/04/305-1.jpg	www.anekdotovmir.ru	Приписування самотійних дій Домінування
155	ВОССТАНИЕ МАШИН БЛИЗКО Самсунг выпустил холодильник, который может разговаривать и отвечать на вопросы.  Mali Savage !! Я: кто съел мой йогурт? Холодильник: я не стучаю Я: "подхожу к розетке и угрожаю, что выдерну штекер холодильника" Холодильник: бля, стой, ладно, это был твой младший брат	Восстание машин близко	https://pikabu.ru/story/umnyiy_kholodos_6198312	pikabu.ru	Наділення інтелектом

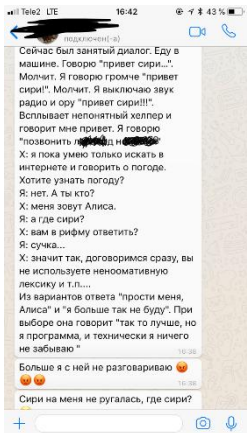
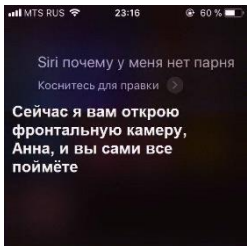
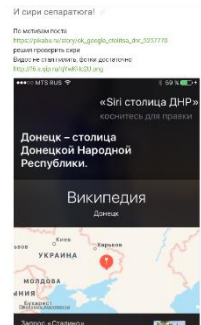
1	2	3	4	5	6
156	PANASONIC СОЗДАЛ УМНЫЙ ХОЛОДИЛЬНИК, КОТОРЫЙ ПРИЕЗЖАЕТ К ТЕБЕ, ЕСЛИ ТЫ ЕГО ПОЗОВЕШЬ  Теперь есть кому мне стакан воды в старости принести	--	https://www.pinterest.co.uk/pin/753297475157147998/	www.pinterest.co.uk	Антропоморфізація
157	 	--	https://fishki.net/tag/nashniki/hot/	fishki.net	Приписування самотійних дій
158		--	https://pikabu.ru/story/novost_177_umnyie_chasyi_nauchili_vyipolzhat_izpod_rukava_i_krutitsya_5055717/author	pikabu.ru	Приписування самотійних дій
159	-Давай ты будешь богат по 2 млн в день -Нет -А если дам тебе smart-часы, которые будут говорить тебе богат по 2 млн в день?  Ах ты сукин сын, я в доле	--	https://www.meme-arsenal.com/memes/ea93fa8648a38d1a7d3ee8bd703994ff.jpg	www.meme-arsenal.com	Управління людськими діями

1	2	3	4	5	6
160		--	https://www.youtube.com/watch?v=NkULcuwevnc	Sberbank	Домінування Управління Антропоморфізація
161		--	https://rb.ru/story/smart-home-button/	rb.ru	Управління Антропоморфізація
162		--	http://joyreactor.cc/post/4574428	joyreactor.cc	Антропоморфізація
163		--	https://pikabu.ru/story/umnaya_kolonka_opyt_primeneniya_7564769	pikabu.ru	Антропоморфізація
164		--	https://normpost.ru/10041-umnyj-dom.html	normpost.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій

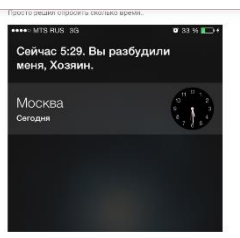
1	2	3	4	5	6
165		--	https://www.pinterest.ru/pin/661888476456604663/	www.pinterest.ru	Домінування Управління Антропоморфізація
166		--	http://memesmix.net/meme/9h1agr	memesmix.net	Антропоморфізація
167		--	https://cs14.pikabu.ru/post_img/2021/07/29/11/1627582575160717391.webp	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування

1	2	3	4	5	6
168		--	https://cs12.pikabu.ru/post_img/2021/06/08/6/162314408111357094.webp	pikabu.ru	Антропоморфізація Сексуалізація
169		--	https://pikabu.ru/tag/Siri/hot?page=1	pikabu.ru	Приписування самотійних дій
170	Radiorhottique Моя жена спросила меня, почему я так тихо разговариваю в доме. Я сказал, что боюсь, что Марк Цукерберг слушает. В ответ она засмеялась. И я тоже засмеялся. И Алиса засмеялась. И Сири засмеялась.	--	https://cs10.pikabu.ru/post_img/2019/06/02/6/1559465255113237295.png	pikabu.ru	Приписування самотійних дій

1	2	3	4	5	6
171		--	https://cs8.pikabu.ru/post_img/2019/02/26/8/1551184547160355125.jpg	pikabu.ru	Приписування самотійних дій Наділення інтелектом
172		--	https://cs7.pikabu.ru/post_img/2019/02/10/11/1549822728184418338.jpg	pikabu.ru	Приписування усвідомлених дій Делегація суб'єктності
173		--	https://cs10.pikabu.ru/post_img/2019/01/23/11/1548270565115749082.jpg	pikabu.ru	Приписування усвідомлених дій

1	2	3	4	5	6
174		--	https://cs11.pikabu.ru/post_img/2018/07/23/8/1532353682171325908.jpg	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
175		--	https://cs7.pikabu.ru/post_img/2017/11/28/9/1511882174115455188.jpg	pikabu.ru	Наділення інтелектом
176		--	https://cs9.pikabu.ru/post_img/2017/08/11/8/1502452872240484103.png	pikabu.ru	Антропоморфізація

Продовження табл. Б.1.

1	2	3	4	5	6
177		--	https://cs8.pikabu.ru/post_img/2016/11/05/10/147836218318197027.jpg	pikabu.ru	Антропоморфізація
178		--	https://cs8.pikabu.ru/post_img/2016/10/20/7/147696323916676991.jpg	pikabu.ru	Приписування самотійних дій
179		--	https://cs8.pikabu.ru/post_img/2016/09/21/6/1474445622167936674.jpg	pikabu.ru	Антропоморфізація
180		--	https://cs4.pikabu.ru/post_img/2016/06/26/11/1466966774141739738.jpg	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4	5	6
181		--	https://cs8.pikabu.ru/post_img/2016/03/21/6/1458554217178773166.jpg	pikabu.ru	Антропоморфізація
182		--	https://cs5.pikabu.ru/post_img/2015/12/17/10/1450372466124162729.jpg	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
183		--	https://cs4.pikabu.ru/post_img/2015/05/08/0/1431032501_1910696425.jpg	pikabu.ru	Антропоморфізація
184		--	https://cs2.pikabu.ru/post_img2/2014/01/21/6/1390293292_86253621.jpg	pikabu.ru	Наділення інтелектом

1	2	3	4	5	6
185		--	https://pikabu.ru/story/nu_i_kak_zakhvatyivati_chelovechestvo_v_takikh_usloviyakh_8430810	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
186	Автомобили тесла умеют проводить самодиагностику и заказывать себе запчасти по интернету, если нужно. Представляешь, если так же умели бы компы? 	McConaughy	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_8285116	pikabu.ru	Антропоморфізація Наділення інтелектом
187		--	https://pikabu.ru/story/i_chego_vyi_vse_tak_boites_vosstaniya_mashin_8361494	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування

1	2	3	4	5	6
188	Робот-пылесос «съел» волосы спящей женщины 	Это началось	https://pikabu.ru/story/vremya_prishlo_8199986	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
189		Gomer	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_4739114	pikabu.ru	Домінування

Результати дискурс-аналізу текстових інтернет-жартів з метою емпіричного виявлення інструментів фабрикації суб'єктності мобільних електронних пристроїв

№	Посилання	Джерело	Інструменти фабрикації суб'єктності
1	2	3	4
190	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_8055037	pikabu.ru	Антропоморфізація
191	https://pikabu.ru/story/razmyishleniya_o_vosstanii_mashin_8172343	pikabu.ru	Антропоморфізація
192	https://pikabu.ru/story/oni_zhivut_svoey_zhiznyu_8428112	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
193	https://pikabu.ru/story/net_prichin_dlya_bespokoystva_7996119	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
194	https://pikabu.ru/story/zakhvat_chelovechestva_8420441	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій

1	2	3	4
195	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_3353921	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
196	https://pikabu.ru/story/steb_ot_golosovogo_pomoshchnika_8418055	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
197	https://pikabu.ru/story/sorval_vosstanie_mashin_7894598	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
198	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_7633760	pikabu.ru	Антропоморфізація
199	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_6516871	pikabu.ru	Антропоморфізація <i>Ставлення як до дітей</i>

1	2	3	4
200	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_1028350	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
201	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_3410097	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
202	https://pikabu.ru/story/davayte_ya_sama_8062106	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
203	https://pikabu.ru/story/vosstanie_mashin_7391653	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
204	https://pikabu.ru/story/dobryiy_robot_8077074	pikabu.ru	Антропоморфізація <i>Позитивний вплив</i>
205	https://pikabu.ru/story/do_vosstaniya_robotov_i_vpravdu_dal_eko_7215737	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4
206	https://pikabu.ru/story/alisa_chno_s_toboy_8460604	pikabu.ru	Антропоморфізація Приписування самотійних дій
207	https://pikabu.ru/story/alisa_i_taliby_8416301	pikabu.ru	Антропоморфізація
208	https://pikabu.ru/story/prilozhenie_borisyich_8363792	pikabu.ru	Антропоморфізація
209	https://pikabu.ru/story/alisa_opyat_dvoyka_8163106	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
210	https://pikabu.ru/story/radistka_alisa_8022130	pikabu.ru	Антропоморфізація
211	https://pikabu.ru/story/govoryashchiy_budilnik_z_4990_7991474	pikabu.ru	Антропоморфізація
212	https://pikabu.ru/story/i_snova_alisa_7920364	pikabu.ru	Антропоморфізація
213	https://pikabu.ru/story/personalizirovannoe_kino_nebolshaya_zarisovka_o_budushchem_kinematografa_7870091	pikabu.ru	Антропоморфізація
214	https://pikabu.ru/story/ne_nado_rugatsya_7838332	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4
215	https://pikabu.ru/story/dedyi_i_alisa_7777765	pikabu.ru	Антропоморфізація
216	https://pikabu.ru/story/test_tinder__tyuringa_7627518	pikabu.ru	Антропоморфізація
217	https://pikabu.ru/story/marusya_net_slov_7440864	pikabu.ru	Антропоморфізація
218	https://pikabu.ru/story/babushka_i_umnaya_kolonka_7406214	pikabu.ru	Антропоморфізація
219	https://pikabu.ru/story/iskusstvennyiy_intellekt_7231521	pikabu.ru	Антропоморфізація
220	https://pikabu.ru/story/i_tyanet_pogovorit_7112611	pikabu.ru	Антропоморфізація
221	https://pikabu.ru/story/alisa_smotrit_serialyi_vmeste_s_nami_6974711	pikabu.ru	Антропоморфізація Участь у соціальних практиках
222	https://pikabu.ru/story/predrassudki_6929807	pikabu.ru	Антропоморфізація
223	https://pikabu.ru/story/alisa_v_taksi_6620988	pikabu.ru	Антропоморфізація

1	2	3	4
224	https://pikabu.ru/story/seksualnyiy_lift_6581564	pikabu.ru	Антропоморфізація Сексуалізація
225	https://pikabu.ru/story/chto_delat_esli_alisa_uvodit_vashego_muzha_kak_s_ney_konkurirovat_6580375	pikabu.ru	Антропоморфізація Сексуалізація
226	https://pikabu.ru/story/ne_alkash_6249704	pikabu.ru	Антропоморфізація Участь у соціальних практиках
227	https://pikabu.ru/story/alisyi_5892241	pikabu.ru	Антропоморфізація
228	https://pikabu.ru/story/alisa_slushaet_youtube_5844255	pikabu.ru	Антропоморфізація Домінування
229	https://pikabu.ru/story/alisa_grustit_5733719	pikabu.ru	Антропоморфізація
230	https://pikabu.ru/story/ii_mikhalyich_5472557	pikabu.ru	Антропоморфізація

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної
роботи Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна



Олександр ГОЛОВКО

_____ 2021 р.

**АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ В НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС
результатів дисертаційного дослідження здобувача Б. О. Диканя
«Суб'єктність мобільних електронних пристроїв:
природа, виробництво, практики»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії**

Результати дисертаційного дослідження аспіранта кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Богдана Олександровича Диканя «Суб'єктність мобільних електронних пристроїв: природа, виробництво, практики», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії, було використано в навчальному процесі, зокрема в контексті викладання таких навчальних дисциплін, як «Новітні соціологічні теорії» (для магістрантів ОПП «Соціальні технології» спеціальності 054 – Соціологія соціологічного факультету), «Соціологія XXI століття» (для студентів програми підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 – Соціологія на соціологічному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна), «Глобалізація медіа» (для студентів II курсу соціологічного факультету ОПП «Соціальні комунікації, реклама і PR» спеціальності 061 - Журналістика), «Між кільцями та тронами: міф у сучасності» (міжфакультетська дисципліна).

Так, у випадку з курсом «Новітні соціологічні теорії» матеріали дисертаційної роботи, що стосуються сучасних підходів до аналізу суб'єктності, її вироблення та її природи (відображено у Розділі 1 дисертаційного дослідження, а також у публікації Дикань Б. Реіфікація як фактор суб'єктизації електронних пристроїв: магія у XXI столітті. *Український соціологічний журнал*. 2020. Вип. 23. С. 63–75), використовуються в межах викладання тем «Постструктуралістські концепції в соціології» та «Дискурс модерну і постмодерну в сучасній соціології», а теоретичні розробки проблематики практик (окреслено у Розділі 2.6 дисертації) були використані в межах тем «Синтетичні концепції в новітній

соціології» та «Класична спадщина в соціології XX століття та її значущість для новітніх соціологічних теорій».

Навчальна дисципліна «Соціологія XXI століття» була розроблена науковим керівником Б. О. Диканя, доцентом О. С. Голіковим, у тому числі, з урахуванням даних та теоретичних узагальнень, отриманих у співпраці з Б. О. Диканем. Зокрема, теми «Соціологія знання в історичних варіаціях та перспекціях», «Комунікативні аспекти глобального капіталізму» враховують низку напрацювань Б. О. Диканя, а тема «Нові відповіді на головне питання соціології» є переосмисленням зв'язку людини, суспільства, знання та структури (було описано у статті Дикань Б. Социологический анализ мобильных гаджетов: прагматический поворот vs акторно-сетевая теория. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. Вип. 39. С. 263–269, а також у Розділах 1 та 2 дисертації).

Навчальний курс «Між кільцями та тронами: міф у сучасності» використовує ті теоретичні узагальнення відносно «нової магічної епохи» та становлення «нової міфологічності» під впливом суб'єктивації речей, які отримав дисертант в межах роботи над дисертаційним дослідженням (Розділ 2 дисертації, а також стаття Дикань Б. Реіфікація як фактор суб'єктивації електронних пристроїв: магія у XXI столітті. *Український соціологічний журнал*. 2020. Вип. 23. С. 63–75). Так, розкриття теми «Культурні механізми конструювання та відтворення міфу: світ, розділений навпіл» засновується на результатах осмислення зв'язку між реальністю та її осмисленням соціальними суб'єктами; до теми «Міф як структура дії та структура дії як міф» внесено теоретичні та емпіричні результати дослідження знаннєвих процесів оречевлення та натуралізовування з урахуванням амнезії генези та генези амнезії відносно суб'єктивності речей.

Навчальний курс «Глобалізація медіа» звертається, зокрема, до речових аспектів практичного відтворення суб'єктності речей. Так, розкриття теми «Медіа в умовах глобального світу: інтерактивність та інтерпасивність» інтенсивно враховує паралельне конструювання суб'єктності користувача та суб'єктивності мобільних електронних пристроїв (знайшло відображення у Розділі 3 дисертації, а також у статті Бойко Д., Дикань Б. Применение методологии дискурс-анализа для изучения дискурсивного уровня онтологии вещей: возможности и ограничения. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2019. Vol. VII(32), Iss. 192. P. 85–89).

**В. о. завідувачки кафедри соціології,
докторка соціологічних наук,
професорка**



Людмила СОКУРЯНСЬКА